

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 13**, 1-242, Sarajevo 2014.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No 13**, 1-242, Sarajevo 2014

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN JAHIĆ, Filozofski fakultet, Tuzla / Faculty of Philosophy, Tuzla
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Edin Omerčić
BOSNA I HERCEGOVINA U POLITIČKOJ PROJEKCIJI
INTELEKTUALNIH KRUGOVA (1992-1995)
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE POLITICAL PROJECTION
OF INTELLECTUAL CIRCLES (1992-1995) 9

Merisa Karović-Babić
ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVU POČINJENI
MODIFICIRANIM AVIOBOMBAMA
CRIMES AGAINST CIVILIANS IN SARAJEVO COMMITTED
WITH MODIFIED AIR BOMBS 135

Mina Kujović
ŠKOLA RADA – ODJEK NOVOG SVJETSKOG PEDAGOŠKOG
POKRETA U SARAJEVU
WORK SCHOOL – REFLECTION OF NEW WORLD PEDAGOGICAL
MOVEMENT IN SARAJEVO 171

Hana Younis
POLOŽAJ ŽENE U POSLJEDNJIM DESETLJEĆIMA OSMANSKE UPRAVE
U SARAJEVU – S POSEBNIM OSVRTOM NA ŽIVOT DAŠE JELIĆ

THE POSITION OF WOMEN DURING THE LAST DECADES OF THE OTTOMAN RULE IN SARAJEVO – WITH SPECIAL REFERENCE TO THE LIFE OF DAŠA JELIĆ.....	187
---	------------

Upute autorima priloga	237
------------------------------	------------

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

U trinaestom broju časopisa *Historijska traganja* za 2014. godinu priredili smo vam četiri veoma zanimljiva rada.

Prvi rad je skraćena verzija magistarskog rada Edina Omerčića pod naslovom “Bosna i Hercegovina u političkim projekcijama intelektualnih krugova 1992-1995. godine”, odbranjenog 8. maja 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, u kojem je autor iznio stavove intelektualaca o ustavno-pravnom uređenju Bosne i Hercegovine smještajući problematiku u dnevno-politički kontekst i uvažavajući ratne i političke okolnosti na lokalnoj i međunarodnoj razini.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu tema je i drugog članka. Autorica Merisa Karović Babić predstavlja nam proširenu verziju jednog poglavlja iz njenog magistarskog rada pod naslovom “Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995.”, odbranjenog 15. maja 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Na osnovu obimne dokumentacije, autorica u svom radu elaborira upotrebu modificiranih aviobombi koje su osim efekta psihološkog terora nad stanovništvom, ubile mnogo civila i načinile veliku materijalnu štetu.

Treći rad napisala je vrsna arhivistkinja Mina Kujović na osnovu samo nekoliko dokumenata sačuvanih u Arhivu Bosne i Hercegovine. Autorica je u svom radu analizirala odjek novog svjetskog i evropskog pedagoškog pokreta u Sarajevu. Na primjerima organiziranih tečajeva *radne škole* ili *škole rada* u 1931. i 1932. godini, autorica je približila nastojanja prosvjetnih radnika u inoviranju nastavnih planova i programa.

Četvrti rad je Hane Younis, koja je, na osnovu povijesnih izvora različite provenijencije, oslikala život žene u posljednjim desetljećima osmanske uprave u Sarajevu. Priča o Daši Jelić, rekonstruirana prema sadržajima sačuvanih

pisama, približila nam je mnoge aspekte iz svakodnevice jedne od srpskih trgovačkih porodica u Sarajevu u 19. stoljeću.

Nakon ovih kratkih napomena o sadržaju časopisa, srdačno vas pozivamo na suradnju.

Redakcija

Članci • Articles

UDK: 323 (497.6) "1992-1995"

Izvorni naučni rad

BOSNA I HERCEGOVINA U POLITIČKOJ PROJEKCIJI INTELEKTUALNIH KRUGOVA (1992-1995)¹

Edin Omerčić

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina



U radu se razmatra pitanje političke percepcije Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1992. do 1995. godine. Koristeći Maleševićeve interpretacije Gramscijeve i Baumanove teorije o intelektualcima i tipovima intelektualaca,² autor je konstruirao odgovarajući model kroz koji je razmatrao djelovanje intelektualnih krugova kao "nevidljivih" *tumača*, *organicističkih tumača*, *organskih tumača* te *zakonodavaca* koji su djelovali na jednonacionalnoj platformi. Nakon sociološke identifikacije intelektualnih krugova okupljenih u regionalnim centrima Bosne i Hercegovine: Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli i Sarajevu, a kroz građu proizašlu iz njihova javnog djelovanja, autor je iznio stavove intelektualnih krugova o ustavno-pravnom uređenju i teritorijalnom ustroju Bosne i Hercegovine razmatrajući i osvrćući se na dnevno-politički kontekst na lokalnoj i međunarodnoj razini.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, rat, mirovni plan, intelektualni krugovi, Kongres srpskih intelektualaca, Demokratski forum, Musli-

¹ Rad je nastao u sklopu projekta u Institutu za istoriju u Sarajevu i dio je magistarskog rada odbranjenog 8. maja 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pred komisijom u sastavu: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Enes Pelidija (član), prof. dr. Ugo Vlasisavljević (član), doc. dr. Edin Radušić (član) i prof. dr. Husnija Kamberović (mentor). Također, osim komisiji i mentoru, ovom prilikom zahvaljujem osoblju Bošnjačkog instituta – Fondaciji Adila Zulfikarpašića u Sarajevu kao i osoblju Narodne biblioteke Srbije, te radnicima Arhiva Tuzlanskog kantona na pruženim uslugama, ljubaznosti i profesionalnoj saradnji.

² Malešević S. 2003. 33-51.

manske asocijacije Mostara i Hercegovine, Bošnjački sabor, Hrvatsko narodno vijeće, Srpsko građansko vijeće, Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Tuzla

Dnevno-politički kontekst i djelovanje intelektualaca

Krajem 1991. godine niz ratnih sukoba se “premjestio” na teritorij Bosne i Hercegovine koja je Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA) služila kao vojni poligon. Od početka 1992. godine među stanovništvom Bosne i Hercegovine zavladała je ratna psihoza. Januar je bio obilježen brojnim sastancima i skupovima na kojima se razmatrala budućnost Bosne i Hercegovine. Neriješeno pitanje ustavno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine postavljalo se kao ključno i protezalo se kroz čitavo razdoblje koje se u članku razmatra. Na sastanku delegacije Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH) s predsjednikom Republike Hrvatske, Franjom Tuđmanom, održanom 27. decembra 1991. godine, otvoreno je razgovarano o budućnosti Bosne i Hercegovine, a javno su iskazane pretenzije za mogućim raspadom i političkim dijeljenjem Bosne i Hercegovine prema isključivo nacionalnom principu. Tuđman je vjerovao da će se međunarodnim priznanjem Hrvatske, kriza u bivšoj Jugoslaviji prenijeti u Bosnu i Hercegovinu, što se na kraju pokazalo tačnim.³ Primirjem, koje su u Sarajevu 2. januara 1992. godine potpisali general Andrija Rašeta u ime JNA i Gojko Šušak u ime Hrvatske vojske (HV), te Cyrus Vance u ime međunarodne zajednice, i kao izaslanik glavnog tajnika Ujedinjenih naroda (UN), u Hrvatskoj je zavladao prividni mir. U Bosni i Hercegovini javila se samo lažna nada da je užas rata izbjegnuto te da je na pomolu, konačno, rasplet “jugoslavenske krize”. “Jastrebovi” velikohrvatske i velikosrpske politike stvo-

³ Sastanak je važan iz više razloga, jer govori o tijesnoj povezanosti i nadređenosti političkog vrha Hrvatske prema HDZ-u BiH. Na sastanku su direktno izneseni konkretni politički planovi oko priključivanja dijelova BiH Republici Hrvatskoj, te način na koji se namjerava to izvršiti, a time i do kraja paralizirati svaki oblik parlamentarnog djelovanja institucija BiH, Skupštine i Predsjedništva. Tuđman je zaključio da “sa perspektivom suverenosti Bosne i Hercegovine nema nekakvih izgleda”. Pored ovoga, na vidjelo posrednim putem izlaze stavovi predsjednika Predsjedništva BiH, Alije Izetbegovića, u vezi s ratom u Hrvatskoj i njegovo nastojanje i zalaganje za zaustavljanje rata. Vidi: Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 76-128.

rili su političko-socijalni ambijent koji je u bosanskohercegovačkom društvu bio povoljan da spirala beznađa, sačinjena od straha, mržnje i osvete, pripremi stanovništvo za rat. Potpisivanje januarskog primirja direktno je omogućilo izbijanje novih vojnih sukoba, ovoga puta na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁴ Predsjedništvo i Vlada Bosne i Hercegovine, unatoč prijetnjama i upozorenjima članova Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS BiH), zatražili su međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine.

Pismo koje su predsjedniku Republike Hrvatske, Franji Tuđmanu, uputili sarajevski intelektualci početkom januara 1992. godine, u kojem su Tuđmana upozoravali na pogubnu politiku koju vodi prema narodima u Bosni i Hercegovini, izazvalo je polemiku. Pismo i njegove autore pokušavao je diskvalificirati Zvonko Lerotić. Javna prepiska vođena je u *Vjesniku* tokom januara 1992. godine. Istoga dana, 6. januara 1992. godine, u Sarajevu je održan Okrugli sto na kojem su razmatrane buduće pravne, ustavne, teritorijalne i političke opcije za Bosnu i Hercegovinu. Nedugo zatim, 8. januara 1992. godine, održan je sastanak Nikole Koljevića i Franje Borasa s Franjom Tuđmanom i saradnicima.⁵ Sastanak je protekao u formi neslužbenog utvrđivanja ranije potpisanog primirja i “pacifikacije srpsko-hrvatskih odnosa” u smislu pokušaja dogovora “o nekom političkom rješenju u Bosni i Hercegovini” budući da i srpska i hrvatska strana imaju pred sobom “zajedničku jednu opasnost”, u vidu potencijalnog stvaranja “islamske republike”. Koljević je na sastanku istakao više stvari. Prvo je spomenuo interese koje smatra zajedničkim i hrvatskoj i srpskoj strani u Bosni i Hercegovini, a to je separacija stanovništva na osnovi etničke pripadnosti, a izrazio je i mišljenje da ne postoji mogućnost “pravog, konstruktivnog dogovora” s partnerima u bosanskohercegovačkoj vlasti. Također, Tuđmanu je iznio osnovni prijedlog uređenja Bosne i Hercegovine kao

⁴ Zagrebački Odbor antiratne kampanje je uspješno analizirao taktiku koja je primjenjivana od strane “srpskih ekstremista”, kako bi se započeli oružani sukobi na lokalnom nivou. Bez velikih varijacija, mehanizam je primjenjivan i u BiH. Vidi: “Taktika srpskih ekstremista”. *ARKzin (I, 1.)* Zagreb: 23.10.1991. 13.

⁵ Na ovom mjestu Koljević i Boras, iako članovi Predsjedništva SR BiH, nisu nastupali ispred ove institucije, već neformalno, kao stranačke, odnosno privatne osobe. Sastanak je održan u tajnosti. Prema razgovoru pred kraj sastanka zaključujemo da je dvojac Boras-Koljević u Zagreb doputovao bez znanja Vlade, Skupštine i ostalih članova Predsjedništva BiH, te da je postojala želja da sastanak i razgovor ne bude popraćeni u medijima. Vidi: Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 129-154.

tripartitne zajednice, odvojenih institucija, zajednicu u kojoj će tri nacionalne skupine živjeti jedna pored drugih, a “ne jedni na glavi drugima”. Koljević je rekao kako: “Nama nezavisna Bosna nikako ne odgovara, jer ona nas, a mislili smo i hrvatski narod dovodi u situaciju da smo odvojeni od svojih matica. I, jednom, ako Bosna dobije nezavisnost, kao što je sada zatražila, situacija i za hrvatski i za srpski narod je zapečaćena, odnosno onda je ona u rukama drugih nekih. Ona nije više u našim rukama. Mi smo zato predlagali za Bosnu jedan konfederalni status – bar kao prvu etapu, u kojem bi, ako se konstruktivno gleda Hrvatska nacionalna zajednica i Srpska nacionalna zajednica mogle da imaju slobodne, isto tako konfederalne veze sa Hrvatskom, odnosno sa Srbijom, ili Srbijom i Crnom Gorom, kako će to već biti”.

Zvonko Lerotić je govorio o dogovorima iz marta i aprila 1991. godine između izaslanika Vlade Srbije i Vlade Hrvatske, koji su vođeni u Karadorđevu i Tikvešu. Na ovim sastancima su izaslanstva tražila načine rješavanja međunarodnih odnosa, “razgraničenja, odvajanje samostalnih država, preseljenje stanovništva” civilizacijskim putem, da bi se izbjegao ratni sukob. Također, istakao je osnovnu ideju prema kojoj je početna zamisao bila “da hrvatska strana pomogne konstituciji srpske države, srpska strana da pomogne konstituciji hrvatske države”, ali da u to vrijeme (u aprilu i tokom ljeta 1991. godine) nije razgovarano niti je spominjana ideja konfederalizacije Bosne i Hercegovine, a postavio je i pitanje ustavnosti i legitimiteta referendum građana srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁶

Narednog dana, 9. januara 1992. godine održano je zasjedanje Skupštine srpskog naroda i na njemu je donesena Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Prema I. tački Deklaracije ova cjelina se proglašava: “Na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji (...)”. Iz rečenog, proizašla je i II. tačka Deklaracije u kojoj se kaže da se ova Republika “nalazi u sastavu savezne države Jugoslavije kao njena federalna jedinica”. Dalje, u sljedećim tačkama govori se o teritorijalnom razgraničenju “sa političkim zajednicama drugih naroda Bosne i Hercegovine” te o načinu

⁶ Isto.

rješavanja međusobnih prava i obaveza, sjedištu Republike, organima vlasti u Republici te propisima koji su na snazi. Upadljivo je da Deklaracija na prvo mjesto postavlja i traži uvažavanje etničkog, pa tek onda, redom istorijskog, pravnog, kulturnog, ekonomskog, geografskog, i komunikacijskog principa.⁷ Proglašenje Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini unijelo je novu realnost u politički život, koju nije bilo moguće ignorirati jer je imalo političke, ekonomske i pravno-političke posljedice u vezi s pregovorima o sudbini Bosne i Hercegovine.⁸ Nedugo nakon spomenutog zasjedanja Skupštine srpskog naroda, formalno-pravno je kao država prestala postojati Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Evropska zajednica (EZ) priznala je njene bivše republike: Republiku Sloveniju i Republiku Hrvatsku kao nezavisne države, a odlukom bugarske Vlade od 15. januara, Bugarska je priznala Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu, što je bilo prvo njeno međunarodno priznanje. Dvadesetak dana prije referenduma u Bosni i Hercegovini, 6. februara 1992. godine, Turska je “u paketu” priznala nezavisnost jugoslavenskih republika: Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije.⁹ U Bosni i Hercegovini pokrenule su se pripreme za referendum građana koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine.¹⁰ Skupština srpskog naroda je dan ranije, 28. februara 1992., proglasila svoj Ustav, uz intoniranje srpske himne “Bože pravde”. Ustav je proglasio Momčilo Krajišnik, a na sjednici Skupštine srpskog naroda razmatran je i Zakon o područjima srpskih opština u Bosni i Hercegovini, prema kojem bi Srpska republika BiH imala oko 70 opština.¹¹ Neposredno nakon što je Skupština srpske republike proglasila Ustav, a prije okončanja referenduma građana Bosne i Hercegovine u Sarajevu, održan je Kongres srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine.

⁷ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (I, 2.)*. Sarajevo, 27.1.1992. 14.

⁸ TANJUG. “Nezavisna poslanička grupa u BiH: Republika srpskog naroda u BiH realnost”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 14.1.1992. 3.

⁹ *Oslobođenje*. Sarajevo, 17.1.1992. 1; TANJUG. “Priznanje iz Ankare u ‘paketu’; Turska priznala i BiH.” *Oslobođenje*. Sarajevo, 7.2.1992. 1.

¹⁰ Odziv na referendum bio je gotovo dvotrećinski, a prema pisanju sarajevskog *Oslobođenja*, od 3.199.031 glasača, glasalo je 1.997.644, od čega je važećih listića bilo 1.992.199. Za nezavisnost BiH izjasnilo se 1.986.202 ljudi, dok je protiv bilo 5.997 glasača. *Oslobođenje*. Sarajevo, 4.3.1992. 1.

¹¹ Rakočević-Novaković S. “Skupština srpskog naroda BiH; Proglašen srpski ustav”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 28.3.1992. 3.

Cutileirovo posredovanje u pregovorima o Bosni i Hercegovini trajalo je od 13. februara do početka maja 1992. godine, kada su i propali. Na sastanku u Sarajevu, 18. marta 1992., u petoj rundi pregovora o BiH uz posredovanje predstavnika EZ-a, usvojen je dokument pod nazivom "Izjava o načelima za novo ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine", prema kojoj je BiH trebala biti "(...) država sačinjena od tri sastavne jedinice, temeljene na nacionalnim načelima i vodeći računa o gospodarskim, zemljopisnim i drugim kriterijima" u okviru svojih sadašnjih granica, u okviru kojih ni "(...) vlada Bosne i Hercegovine, niti vlade sastavnih jedinica neće poticati ni podupirati težnje prema bilo kojem dijelu njezina teritorija od strane susjednih država. Suverenitet počiva u građanima muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda, te drugim narodima i nacionalnostima, koji ostvaruju svoju suverenost građanskim sudjelovanjem u sastavnim jedinicama i u središnjim organima republike".¹² U okviru ovih pregovora se i od strane međunarodne zajednice umjesto "građanskog" prihvaća princip "nacionalnog" kod donošenja odluka u vezi s uređenjem Bosne i Hercegovine.¹³

Od marta 1992. godine, situacija u Bosni i Hercegovini postajala je sve napetija. Nakon što je Cutileirovo mirovno posredovanje doživjelo neuspjeh, u institucijama Bosne i Hercegovine počelo je razilaženje među koalicionim partnerima u vlasti.¹⁴ Ubrzo je došlo i do otvorenog napada JNA, srpskih, srbijanskih i crnogorskih vojnih formacija na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Postepeno su se na površini pojavili najgori elementi bosanskohercegovačkog društva od kojih su pojedini postali važni akteri svakodnevnih ratnih zbivanja. Početkom marta 1992. godine održan je sastanak Savjeta za zaštitu ustavnog poretka na kojem je upozoravano na mogućnost izbijanja rata.¹⁵ Agresija na Bosnu i Hercegovinu razbuktala se nakon referenduma građana, a naročito tokom aprila i maja 1992. godine. Nad civilnim stanovništvom u bosanskohercegovačkim selima i gradovima počinjeni su brojni zločini. Porušene su cestovne i željezničke komunikacije, mostovi na rijeci Savi, nije funkcionirala legalna vlast koju su neovlašteno zamjenile paradržavne i paravojne for-

¹² Bilić I. i Tuđman M. 2005. 80.

¹³ Begić I. K. 1997. 83-100.

¹⁴ Nikolić K. 2011. 47.

¹⁵ Isto. 44.

macije, rastao je broj izbjeglih i nezbrinutih lica.¹⁶ Rad Skupštine BiH bio je blokiran. Na sjednici Predsjedništva SR BiH od 4. aprila 1992. doneseni su zaključci o izvršenju mobilizacije Teritorijalne odbrane (TO) i milicije u SR BiH te je od strane JNA upućen zahtjev republičkom štabu TO za vraćanje naoružanja.¹⁷ JNA je prije izvršenog formalnog povlačenja, oružje ostavljala paravojnim formacijama, "pod komandu SDS i Karadžića" te otvoreno stala iza politike SDS-a u Bosni i Hercegovini.¹⁸ Nakon 7. aprila 1992. godine, kada je proglašeno odvajanje Srpske Republike Bosne i Hercegovine od SR Bosne i Hercegovine, i američkog priznanja nezavisnosti Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine,¹⁹ već sljedećeg dana, 8. aprila 1992. godine, proglašena je neposredna ratna opasnost na teritoriji Republike BiH koja u svome imenu nije više nosila odrednicu "socijalistička". Članovi Predsjedništva R BiH, Biljana Plavšić i Nikola Koljević, su između 8. i 9. aprila 1992. podnijeli ostavke.²⁰ Za vrlo kratko vrijeme formirani su koncentracioni logori u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine.²¹ Političko-sigurnosna situacija je svakim danom pogoršavana, a kao nužnost se nametalo i vođenje, odnosno nastavak političkih razgovora o ustavnom uređenju Republike Bosne i Hercegovine pod pokroviteljstvom EZ-a. Evropska zajednica od predsjednika Predsjedništva Republike BiH, Alije Izetbegovića, nije tražila da na pregovore, koji su se održali u Lisabonu od 30. aprila do 2. maja 1992. godine, dođe u svojstvu Predsjednika Republike, već kao stranački, nacionalni predstavnik jedne strane u sukobu.

¹⁶ Šimić T. 2006. 125-129.

¹⁷ Sjednica Predsjedništva SR BiH, Predsjedništvo SR BiH, D.T. 01-1/91, Sarajevo, 4.4.1992. Dokument u posjedu autora.

¹⁸ Predsjedništvo Republike BiH, Broj: 02-011-622/92, Zapisnik 78. sjednice Predsjedništva R BiH, Sarajevo, 25.4.1992. Dokument u posjedu autora.

¹⁹ Bosna i Hercegovina je 22. maja 1992. godine primljena u članstvo Ujedinjenih nacija, a međunarodno je priznata od svih članica EZ-a i drugih država.

²⁰ Predsjedništvo R BiH, Broj: 02-011-304/92, Zapisnik 66. sjednice Predsjedništva R BiH, Sarajevo, 9.4.1992. Dokument u posjedu autora.

²¹ Predsjedništvo R BiH, Broj: 02-011-621/92, Državna tajna, Primjerak br. 1., magnetofonski snimak 70. sjednice Predsjedništva R BiH, održane 14. aprila 1992.godine, T3/4. Predsjednik: "Ovdje piše po naređenju Miloševića i rukovodstva u armiji formirani su koncentracioni logori u Bileći, Foči, Sokocu, Aleksincu i Nišu. (...) u koncentracionom logoru zatočene su porodice sa djecom koji žive pod vrlo teškim uslovima. Na Palama i oko Pala hvataju se muslimani i zatvaraju radi razmjene".

O ovome se raspravljalo i na sjednici Predsjedništva prije pregovora, a Izetbegović je naglašavao upravo to da na pregovorima može sudjelovati jedino kao predsjednik Predsjedništva RBiH, uz ispunjavanje uvjeta o zaustavljanju agresije, što su podržali i ostali članovi Predsjedništva.²² Na povratku s pregovora iz Lisabona, JNA je na sarajevskom aerodromu zarobila Izetbegovića i njegovu pratnju, a u toku dana izvršen je vojni napad tenkovima JNA na Sarajevo s ciljem presjecanja grada. Kopneni napad je zaustavljen na obalama rijeke Miljacke kod platoa Skenderije. Nakon pregovora između institucija Republike Bosne i Hercegovine i sarajevskog vojnog vrha JNA, Izetbegović je pušten i razmjenjen za komandanta II vojne oblasti, za generala Milutina Kukanjca.

Nedugo zatim, 6. maja 1992. godine u Austriji, u Grazu, sastali su se Mate Boban i Radovan Karadžić kao stranački i politički predstavnici. U “Priopćenju za javnost” sa sastanka između dvojice predstavnika koji su, pored navedenog, predstavljali i dio vlastitih nacionalnih zajednica, izjavili su da su odlučni da miroljubivim sredstvima i dogovorom rješavaju sva sporna pitanja pa tako i pitanje razgraničenja srpske i hrvatske konstitutivne jedinice u Bosni i Hercegovini, kako bi prestali razlozi za oružane sukobe između Hrvata i Srba na teritoriji Bosne i Hercegovine. Nakon razgovora, sporno je ostalo razgraničenje u Mostaru te podjela teritorija južno od Mostara, a prema pitanju područja oko Kupresa kao i u Bosanskoj Posavini strane su se saglasile da se vodi računa o kompaktnosti prostora i o komunikacijskim vezama.²³

Na sjednici Skupštine Republike Srpske, koja je održana 12. maja 1992. godine, Radovan Karadžić je vrlo iscrpno iznio strateške ciljeve srpskog naroda koji su podrazumijevali državno razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, koridore između Semberije i Krajine, koji imaju funkciju višestruke integracije “srpskih zemalja”, zatim “eliminisanje Drine kao granice između dva svijeta”, uspostavljanje granice na Uni i Neretvi i podjelu Sarajeva na srpski i muslimanski dio. Kao šesti strateški cilj postavljen je izlaz Srpske Republike na more: “Nije to nevažno, to je vrlo važno, ali ima važnije od važnijega, ima izglednije od izglednijega. Mi ne znamo koliko je izgledno to, ali mi moramo samo znati da je naš interes i cilj, da prije svega Hercegovina, koja je izlazila u svojoj istoriji na more, izađe ponovno na more, to jeste, moramo dio teritorije

²² Predsjedništvo RBiH, Broj: 02-011-329/92, Zapisnik 80. sjednice Predsjedništva RBiH, Sarajevo, 28.4.1992. Dokument u posjedu autora.

²³ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 93.

koja je tamo učiniti srpskom i ne priznati taj prostor kao dio Hrvatske države radi toga što je nepošteno, nečasno, nekorektno, povučena granica između Hrvatske i drugih dijelova. To je granica, strateška granica. (...) To je granica protiv Srba, protiv Rusa, to je granica protiv istočnog svijeta, protiv Pravoslavlja. (...) Mi vjerujemo, nadamo se i u Boga, u pravdu i u naše snage da ćemo ostvariti ono što smo zacrtali, svih šest ovih strateških ciljeva naravno, (...) i definitivno završiti posao za borbu, za slobodu spskog naroda.”²⁴

Putem ova dva primjera vidljivo je da odluke koje su se odnosile na teritorijalni integritet, tj. na teritorijalnu dezintegraciju Bosne i Hercegovine, te ustavno-pravno uređenje i položaj državnih institucija Republike, nisu donešene od legalnih institucija vlasti Republike BiH, već isključivo na stranačkim i međustranačkim dogovorima i sastancima, putem nelegalnih organizacija nacionalističkih političkih elita koje su bile u uskoj sprezi s *organicističkom* intelektualnom elitom.

Intelektualni krugovi koji su djelovali prije početka rata ili su prestali s djelovanjem ili nisu imali nikakvog upliva, kako u javnom mnijenju, tako ni u centru političke moći odlučivanja. Srpski intelektualci okupljeni oko istoimenog Kongresa su svojim dugogodišnjim djelovanjem, ali i u ovom periodu pred samo izbijanje rata u Bosni i Hercegovini, imali presudan utjecaj u rasturanju Bosne i Hercegovine i prilikom samog kreiranja velikosrpske državotvorne politike te u odgajanju “masa” na mitologiziranim interpretacijama prošlosti.²⁵ Osim toga, bila je primjetna gotovo sinhronizirana podudarnost planova i izjava stranačkih čelnika s vojnim napadima jedinica JNA koje su poduzimane na terenu. Isto tako, pokušaji diskreditacije institucije Predsjedništva Bosne i Hercegovine bili su usklađeni s djelovanjem jedinica JNA.

Uporedo s pogoršanjem humanitarne i sigurnosne situacije,²⁶ uz svakod-

²⁴ IT-97-24-T. The Prosecutor Vs. Milomir Stakić. Exhibit #S 141-2b. Izborni zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH. Banja Luka. 16.5.1992. 7-9. Donesene odluke su i formalnopravno stupile na snagu objavljivanjem u *Službenom glasniku Republike Srpske* od 26. novembra 1993.

²⁵ O Kongresima srpskih intelektualaca opširnije u posebnom poglavlju ovog rada.

²⁶ Od maja 1992. paravojska bosanskohercegovačkih Srba (od 12. maja 1992. službeno nazvana Vojskom Republike Srpske) počela je prekidati dovode električne energije i vode stanovništvu Sarajeva. S prvim zimskim danima stanovništvu je prekinut dovod plina što je dodatno usložnjavalo i onemogućavalo normalan svakodnevni život stanovnika u glavnom gradu RBiH.

neveno granatiranje bosanskohercegovačkih gradova i stradanja stanovništva, vodili su se mirovni pregovori i konferencije u Strasbourgu, Sarajevu, Parizu i Londonu. Na Konferenciji o bivšoj Jugoslaviji, održanoj u Londonu 26. augusta 1992. godine, Cutileiro i Carrington su podnijeli ostavke, a daljnji pregovori o bivšoj Jugoslaviji bili su nastavljeni u Genevi, pod kopredsjedništvom Cyrusa Vancea i Davida Owena. Predsjedništvo Republike BiH je 26. juna 1992. usvojilo "Platformu za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima", kao najširi okvir za okupljanje svih patriot-skih snaga u front borbe za suzbijanje agresije i uspostavljanje mira i slobode, reda i zakonitosti na cijeloj državnoj teritoriji Republike Bosne i Hercegovine.²⁷ Bosanskohercegovačka delegacija je tokom jula i augusta na međunarodnim mirovnim pregovorima konstantno i bezuspješno insistirala na omogućavanju preduvjeta za pregovaranje koji se odnose na prekid ratnih dejstava, poštivanje rezolucija Vijeća sigurnosti o uklanjanju teškog naoružanja i poštivanje obaveza s prethodnih razgovora. Na domaćem političkom planu doneseno je niz odluka, stavova i sporazuma. Prvo je na sjednici Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (HZH-B), 3. jula, potvrđena i dopunjena odluka o uspostavi HZH-B, potom je u Predsjedništvu RBiH potvrđena ostavka Koljevića i Plavšićeve, a novi članovi Predsjedništva postali su Mirko Pejanović i Nenad Kecmanović. Ubrzo je, 17. jula, u Londonu dogovoren još jedan u nizu prekida vatre, a u Zagrebu su Izetbegović i Tuđman, 21. jula 1992. godine, potpisali "Sporazum o prijateljstvu i saradnji između dviju republika". Zajednička komisija Vlade i Predsjedništva RBiH je 16. augusta 1992. donijela "Ustavne principe unutrašnjeg uređenja Republike"²⁸

²⁷ Tekst Platforme donose Bilić I. i Tuđman M. 2005. 99-100. Tarik Haverić je u knjizi *Ethnos i demokratija* analizirao Platformu kao dokument koji je proizvod najvišeg organa novopriznate države, za koji tvrdi da sadržaj ne odgovara naslovu, te da se najveći dio teksta ne odnosi na ratne uvjete i sastavljen je od odjeljaka u kojima se ne iznose stavovi Predsjedništva o budućoj Bosni i Hercegovini i njenoj unutrašnjoj organizaciji, strukturi buduće Skupštine, ustanovama koje garantiraju nacionalnu ravnopravnost. On iznosi stav prema kojem je Platforma ponudila pravno-političke osnove ustavnog poništenja BiH "nastavljajući lanac političkih odluka i ustavnih rješenja zbog kojih su tokom rata mnogi akteri smatrali da je njen nestanak samorazumljiv." Vidi: Haverić T. 2006. 63. Platformu je moguće analizirati u kontekstu datog vremena, proteklih događaja i utvrđenih činjenica i putem drugačijih relevantnih modela. Antropološki pristup u modelu Claude Levi Straussa o međuodnosima i usporenom postojanju "zamišljenog i ostvarenog, konkretnog i apstraktnog" to svakako može ponuditi.

²⁸ *Narodni list*. Mostar, rujan, 1992. 2-3.; Bilić I. i Tuđman M. 2005. 114 -129.

Određeni pomaci u institucionaliziranom okupljanju intelektualaca primjećuju se s proljeća 1992. godine, i to u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru, nakon čega je, od jula i augusta 1992. uslijedila svojevrsna poplava osnivanja i okupljanja intelektualaca u formalne intelektualne krugove s nacionalnim predznakom.

Djelovanje intelektualnih krugova koji su formirani u Banjoj Luci, odnosno na prostorima pod kontrolom Vojske Republike Srpske (VRS), u periodu od 1992. do kraja 1995. godine, određeno je uglavnom u odnosu prema vladajućoj SDS. Zajednički nazivnik stranke na vlasti, opozicije i intelektualnih krugova, u ovom razdoblju, bilo je uvažavanje činjeničnog stanja i realnosti iskazane u postojanju Republike Srpske.²⁹ Opoziciju prema SDS-u su uz Demokratski forum činile i određene političke stranke čiji su čelni ljudi djelovali u navedenom intelektualnom krugu. Nacionalističku politiku SDS-a su, s druge strane, nakon početnih nesuglasica,³⁰ tokom čitavog ratnog razdoblja podržavali intelektualci koji će kasnije (nakon potpisivanja primirja, kada su rezultati politike SDS-a došli pod veliki upitnik javnosti RS-a) formirati Srpski intelektualni forum i nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma, početi javno kritizirati vlasti RS-a.

Početak jula 1992. godine iz Tuzle su na dnevno-politička dešavanja reagirala dva udruženja. Riječ je o Forumu građana Tuzle i o Forumu građana srpske nacionalnosti.³¹

Neposredno nakon izbijanja ratnih sukoba, u Mostaru su do izražaja došle dvije struje intelektualaca okupljene oko dva različita udruženja – Muslimanskog nacionalnog vijeća i Vijeća Muslimana Hercegovine. Osnivanju spomenutih mostarskih udruženja prethodila je vanredna sjednica Predsjedništva HZB-H,³² održana 8. aprila 1992., na kojoj je donesena Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane (HVO) kao vrhovnog tijela “obrane hrvatskog naroda u Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosna”, a imala su se brinuti o odbrani terito-

²⁹ *Novi prelom*. Banja Luka, 2.12.1992. 3.

³⁰ O ovom pitanju opširnije u posebnom poglavlju rada.

³¹ O Tuzli i borbi između nacionalističke i građanske elite više u doktorskoj disertaciji: Armarkolas I. 2006.

³² Hrvatska zajednica Herceg-Bosna formirana je 18. novembra 1991. sa sjedištem u Mostaru. *Narodni list*. 1. Mostar, rujan 1992. 2-3. Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna. O nepostojanju legaliteta i legitimnosti uspostave ove zajednice vidi: Ribičić C. 2001.

rije Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, potom hrvatskog naroda – prvenstveno, kao i ostalih naroda na ovoj teritoriji. Ova Odluka bila je upitna i kada se gleda kroz prizmu zakonodavstva same Zajednice, jer je donesena na temelju članka 7. Odluke o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.³³ Kasnije je na sjednici Predsjedništva HZH-B, od 3. jula 1992. godine, iz tih razloga donesena Statutarna odluka o privremenom ustrojstvu izvršne vlasti i uprave na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, a HVO je, zvanično, samo privremeno, postalo najviše tijelo izvršne vlasti i uprave na ovoj teritoriji. Ovim činom su zapravo vojne strukture preuzele vlast i bilo im je omogućeno da donose brojne zakonske odluke, uredbe, propise i pravila, koje su se odnosile na djelokrug civilnih poslova, i u funkciji stvaranja legaliteta i legitimnosti postojanja ove tvorevine.

Skupština općine Mostar je 9. aprila 1992. donijela odluku o stupanju na snagu neposredne ratne opasnosti na području općine Mostar. Prema ovoj Odluci, formiran je Krizni štab općine, te su se svi pripadnici Teritorijalne odbrane kao i svi građani koji su raspolagali ličnim naoružanjem trebali javiti do kraja dana u Štab TO Mostara. Uvedena je radna obaveza, ograničenje u raspodjeli nafte i naftnih derivata, i ograničen rad ugostiteljskih objekata.³⁴ Međutim, 15. maja 1992. godine Skupštini općine Mostar, Kriznom štabu Skupštine općine bila je dostavljena Naredba kojom se raspušta Krizni štab općine Mostar, a odbrana grada i civilni poslovi trebaju se prepustiti Hrvatskom vijeću obrane. Potpisnici Naredbe bili su Rade Bošnjak, načelnik stožera i Jadran Topić, predsjednik Hrvatskog vijeća obrane, općinskog stožera Mostar.³⁵ U maju 1992. godine, lijeva obala Grada na Neretvi pala je u ruke agresora, a već u junu je ponovno vraćena pod slobodnu teritoriju Republike Bosne i Hercegovine. Nakon razgovora između samozvanih predstavnika hr-

³³ Članak 7. Odluke o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna glasi: “Vrhovnu vlast Hrvatske zajednice Herceg-Bosna čine: 1. Predsjednik Hrvatske zajednice Herceg-Bosna; 2. Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna kojeg čine predstavnici hrvatskog naroda u općinskoj vlasti, prvi po funkciji ili predsjednici općinskog Hrvatskog vijeća obrane. Predsjedništvo je zakonodavno tijelo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna. Predsjedništvo ima Predsjednika, dva dopredsjednika i tajnika”.

³⁴ Republika Bosna i Hercegovina, Skupština općine Mostar, 1/92, 9.4.1992., Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti na području općine Mostar.

³⁵ Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Hrvatsko vijeće obrane, Općinski stožer Mostar, Dj. br.: 02-77/92, 15.5.1992., Dostava naredbe Dj. broj 02-77/92. Dokument u posjedu autora.

vatske nacionalne, odnosno srpske državne zajednice, Mate Bobana i Radovana Karadžića, koji su vođeni u Grazu, 6. maja 1992. godine, tražila su se nova politička rješenja, kako u Mostaru, tako i na višem republičkom i na međunarodnom nivou, u sklopu međunarodne mirovne konferencije. U priopćenju za javnost koje je objavljeno prema razgovorima Bobana i Karadžića stoji da, a vezano je u ovom slučaju za Mostar i Hercegovinu, postoje nesuglasice u sljedećim slučajevima: “1. U gradu Mostaru srpska strana smatra da granicu predstavlja rijeka Neretva, a hrvatska strana smatra da je cijeli grad Mostar u hrvatskoj nacionalnoj jedinici. 2. Južno od Mostara hrvatska strana smatra da u hrvatsku nacionalnu jedinicu spada područje određeno 1939. godine, tj. granica Hrvatske Banovine. Srpska strana smatra da je granica između hrvatske i srpske jedinice granica rijeke Neretve. 3. Obje strane su suglasne da se u razgraničenju dvije konstitutivne jedinice na području Kupresa, kao i u Bosanskoj Posavini (Derventa, Bosanski Brod, Bosanski Samac, Odžak, Orašje, Modriča i Brčko) vodi računa o kompaktnosti prostora i komunikacijama”. Poslije rečenog, dogovoreno je i trajno primirje između “Hrvata i Srba na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine”, koje je stupilo na snagu isti dan u ponoć.

U Mostaru je osnovano Muslimansko nacionalno vijeće koje je ubrzo ugašeno, a u augustu je osnovano Vijeće Muslimana Hercegovine.³⁶ Budući da je Muslimansko nacionalno vijeće djelovalo kratko, na ovom ću mjestu iznijeti samo osnovne podatke i stavove ovoga kruga. Osnovano je 20. maja 1992. godine, na inicijativu više političkih stranaka u Mostaru (Stranke demokratske akcije, Socijaldemokratske partije, Saveza reformskih snaga i Stranke zelenih), odnosno od strane članova muslimanske nacionalnosti iz ovih stranki. Vijeće je trebalo biti politički partner Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosne i Hrvatskom vijeću obrane. Vijeće muslimana je prema Odluci o osnivanju trebalo da se, prema ocjeni nefunkcioniranja legalnih zvaničnih organa vlasti na prostoru općine Mostar, konstituirati zakonodavno i izvršno tijelo “svih građana opštine Mostar muslimanske nacionalnosti”, tj. praktički je osnovano s namjerom da u zadanom trenutku preuzme vlast u Mostaru. U novembru 1992. godine, Alija Izetbegović, kao predsjednik Stranke demokratske akcije (SDA), osudio je stvaranje Vijeća te je ideja o njegovom djelovanju napuštena.³⁷

U Međugorju su se 27. avgusta 1992. sastali predstavnici HDZ-a BiH, pod

³⁶ O djelovanju Vijeća Muslimana Hercegovine opširnije u posebnom poglavlju rada.

³⁷ Hadžiosmanović I. 2004. 344-346.

vodstvom Milenka Brkića, s predstavnicima SDA, koju je predvodio Ismet Hadžiosmanović. Za naslovljenu temu ovaj sastanak nema samo političku dimenziju, i uzimam ga u obzir jer su na ovom sastanku bili prisutni i ljudi koji će kasnije ući u određene intelektualne krugove. Ovaj prijedlog, koji su delegacije donijele, bio je u funkciji provedbe Sporazuma o prijateljstvu i saradnji između Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Delegacije su usvojile nekoliko zaključaka: u prvom zaključku se naglašava ustavno-političko uređenje R BiH, koja će biti sastavljena od četiri “konstitutivne jedinice”: sarajevsko-zeničke, mostarsko-travničke, tuzlansko-dobojske i banjalučko-bihačke.³⁸ Načela koja će se poštovati pri pristupu takvom uređenju bila su: “prirodna, povijesna, etnička, gospodarska, demografska, prometna i druga”. U drugom zaključku predlaže se da zakonodavnu vlast ima Ratno predsjedništvo, a ratna vlada da ima izvršnu vlast, sastavljenu na paritetnim načelima od predstavnika SDA i HDZ-a. Predsjedništvo i vlada trebali su imati ovlasti nad “vanjskim poslovima, obrani, novčarskoj politici, općeprivrednim i privrednim odnosima te svim drugim pitanjima koja se odnose na dvije i više konstitutivnih jedinica kao što su transport, energetika, pošta, vodoprivreda i drugo”. Na republičkom nivou trebale su biti ustrojene oružane snage od pripadnika HVO-a i Armije BiH, a zapovjedništvo bi bilo zajedničko. Posebnom uredbom Predsjedništva Bosne i Hercegovine organizirala bi se vlast u konstitutivnim jedinicama, tako da zakonodavno tijelo, tj. skupštinu pojedine konstitutivne jedinice, čine predstavnici ratnih predsjedništava općina. Izvršna vlast u pojedinim konstitutivnim jedinicama, organizirala bi se prema izbornim rezultatima. Ovlasti skupštine i vlade konstitutivnih jedinica su: katastar, prostorno planiranje, stambena pitanja, ekologija, zdravstveno i socijalno osiguranje, socijalna skrb, nadzor nad dobrotvornim ustanovama, obrazovanje, znanost, kultura, sport, rekreacija, zaštita povijesne baštine, rudarstvo i sigurnost građana, trgovina i turizam, poljoprivreda i šumarstvo, lov i ribolov, protupožarna zaštita, zaštita nacionalnih dobara, transport unutar konstitutivnih jedinica, područje cjevovoda i vodovoda, rudarstvo, vodoprivreda, elektroprivreda, pravosuđe i opća uprava. U trećem zaključku s ovog sastanka navodi se da će zakonodavna tijela konstitutivnih jedinica svojim uredbama odrediti kvantitetu ovlasti regija sastavnica. “Zakonodavnu vlast u općinama tvore zakonito izabrane skupštine i ratna predsjedništva, izabrana

³⁸ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 138.

od tih skupština. U općinama, u kojima je zbog rata suspendirana ili opstruirana legalno izabrana zakonodavna vlast i uspostavljena privremena civilna vlast, tamo gdje je to moguće reafirmirat će se civilna vlast u obliku skupštine ili ratnog predsjedništva. U općinama, gdje su uvjeti složeni, oslobođenjem prostora stranačkim će se sporazumom osnovati ratna predsjedništva, koja će imenovati svoje izvršne organe”.³⁹ Ivan Markešić, sudionik ovog sastanka, u svojoj knjizi *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu* o ovakvom uređenju Bosne i Hercegovine pisao je kao o mogućnosti da Bosna i Hercegovina normalno funkcionira. Naglasio je da se delegacije, pri donošenju ovog plana, nisu oslanjale na etničku podjelu.⁴⁰

Plan je za političku i teritorijalnu cjelovitost Bosne i Hercegovine svakako manjkav iz jednog drugog razloga, a taj je da se njime legalizira aposlutna podjela cjelokupne državne strukture, kako je naprijed navedeno u donesenim zaključcima, između dvije političke stranke. Plan nije bio podržan od vodstva HZH-B, kao i pojedinih dužnosnika u SDA. Važno je istaći da su, neovisno jedni od drugih, Tuđman, Izetbegović i Silajdžić dokument i zaključke sastanka ocjenili kao dobru osnovu za daljnje pregovore. Sudionici spomenutog sastanka su u tom trenutku imali određenu političku ulogu da bi neposredno nakon toga bili marginalizirani od svojih vlastitih etnopolitičkih vodstava. To nam potvrđuju slučajevi sudionika Ismeta Hadžiosmanovića i Ivana Markešića. Ismet Hadžiosmanović je kasnije, prvo kao predsjednik Regionalnog odbora SDA Hercegovine, potom ispred općinskog odbora Mostara iste stranke, djelovao i sudjelovao u izradi i donošenju dokumenata vezanih za muslimanske asocijacije Mostara i Hercegovine. Došao je u izravni žestok politički sukob sa stranačkim vrhom te je efikasno marginaliziran. Ivan Markešić je kao tajnik HDZ-a BiH također bio prisutan na sastanku. Kasnije je djelovao kroz Sabore Hrvata te Hrvatsko narodno vijeće (HNV), kao opozicija politici HDZ-u u Bosni i Hercegovini. Nakon ovog sastanka, s jedne strane počinje određeni raskol i razmimoilaženje u HDZ-u BiH iz kojeg se stvara i struja koja je kasnije formirala HNV, a s druge, došlo je do raskola između Regionalnog odbora SDA za Hercegovinu i centrale ove stranke u Sarajevu.

Način na koji je nastavljeno sistematsko ukidanje bosanskohercegovačkih institucija ukazuje na namjeru uspostavljanja jednonacionalne vlasti u

³⁹ Isto.

⁴⁰ Markešić I. 2004.

bosanskohercegovačkim gradovima koje su bile pod izravnom kontrolom paravojnih struktura. Na primjeru ukidanja jedne obrazovno-naučne institucije vidi se suština važnosti vojno-političke opcije. Naime, na sjednici održanoj 6. novembra 1992. godine, HVO HZH-B usvojilo je Uredbu o osnivanju i radu Sveučilišta u Mostaru. Ova odluka sama po sebi nije sporna da ne sadrži član 3. Uredbe prema kojem “Sveučilište preuzima svu pokretnu i nepokretnu imovinu te prava i obveze dosadašnjeg Univerziteta Džemal Bijedić i njegovih članica: Pedagoške akademije, Mašinskog fakulteta, Pravnog fakulteta, Ekonomskog fakulteta, Građevinskog fakulteta i Razvojnog instituta APRO te je njihov univerzalni pravni sljednik”⁴¹ Osnivanjem Sveučilišta svi su se radnici Univerziteta Džemal Bijedić morali u roku od 15 dana, po stupanju na snagu ovog akta, prijaviti rektoru Sveučilišta kako ne bi izgubili svoja dotadašnja radna mjesta. Rektorom Sveučilišta je Odlukom HVO-a, na istoj sjednici, imenovan Zdenko Kordić. Prema spomenutoj Uredbi, Sveučilištem su formalno upravljali rektor i Senat, koji su sve svoje odluke, prijedloge i planove donosili uz konsultaciju s HVO-om, a koji je u ovom slučaju imao ingerencije postavljanja, odnosno razrješenja rektora Sveučilišta, kao i pravo imenovanja jednog člana u Senat. Osim toga, Senat je planove naučnog, nastavnog, finansijskog programa, kao i uredbe o postupcima izbora u naučno-nastavna zvanja donosio uz saglasnost ove vojne strukture.⁴² Studentima su odredili rok od 30 dana za reguliranje statusa studenta. Danom stupanja na snagu, ovaj akt stavio je izvan snage sve zakone i na njima zasnovane opće akte kojima je do tada regulirano visoko školstvo “(...) na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosna”, te “prestaje djelatnost svih organa Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru i njegovih članica, te se stavljaju izvan snage svi akti i odluke tih organa koji su u suprotnosti s ovom uredbom i s drugim aktima važećim na području Hrvatske zajednice Herceg-Bosna”.⁴³ U Priopćenju sredstvima informiranja s kraja decembra 1992. godine, rektor Sveučilišta Zdenko Kordić obavijestio je da se Sveučilište “u ovim povijesnim trenucima”, ratnog stanja, nalazi u fazi novog utemeljenja te da se nastoji stvoriti novo koje će biti “centrom znanstvenog i

⁴¹ *Narodni list*. Mostar, studeni 1992. 36.

⁴² Isto.

⁴³ Isto. 38-39.

kulturnog razvoja u Hrvatskoj Zajednici Herceg-Bosna”.⁴⁴ Također, istakao je da se radi na izmjeni nastavnih programa na predmetima koji su “u prethodnom političkom sustavu bili djelimično ili u potpunosti ideologizirani”.⁴⁵ Iz dostupnih dokumenata jasno je da je novoosnovano mostarsko Sveučilište u svome djelovanju bilo ovisno od strane vojne strukture HZH-B, te da je na nelegitiman način trebalo biti prekinuto djelovanje Univerziteta Džemal Bijedić. Isto tako, sam akt osnivanja Sveučilišta ima jasnu političku dimenziju. Politička je bila i sama funkcija Sveučilišta koje je za cilj imalo da na kvazinaučnoj osnovi opravdava secesionističku politiku hrvatskih nacionalista okupljenih u Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosni, odnosno da preko Sveučilišta i naučnog djelovanja ova politička tvorevina stekne legitimitet. Sveučilište je bilo organizator “znanstveno-stručnog” skupa u martu 1993. na kojem se tretirala tematika strateških pravaca razvoja HZH-B, a krajem 1994. godine i suorganizator naučnog skupa koji je razmatrao pitanje bosanskohercegovačkih Hrvata.

Na međunarodnom nivou “Ženevsko razdoblje” pregovaranja na mirovnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji s radom je počelo 1. septembra 1992. godine, a prvi rezultati rada radne grupe za Bosnu i Hercegovinu prezentirani su 17. oktobra 1992. u dokumentu pod naslovom “Moguće ustavne strukture Bosne i Hercegovine”.⁴⁶ Ovim dokumentom odbačen je model o tri odvojene državne zajednice, koji je bio zastupan u dotadašnjim pregovorima, zatim se napušta etnički princip koji je zamijenjen građanskim konceptom u ustrojstvu državne zajednice. Prema “Predlogu uređenja Bosne i Hercegovine”, od 1. novembra 1992., kojeg je sastavila srpska strana u pregovorima, Bosna i Hercegovina bila bi demokratska i dobrovoljna zajednica, odnosno savez tri slobodno udružene konstitutivne države, nastale na osnovu prava naroda na samoodređenje i samoopredjeljenje, nakon sporazumnog razgraničenja etničkih i istorijskih teritorija tri nacionalne zajednice – Srba, Hrvata i Muslimana – koje su ranije ulazile u sastav SR Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u sastavu SFRJ.⁴⁷ Na dnevni red pregovora početkom decembra su

⁴⁴ Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Sveučilište u Mostaru, Ur. broj: 01/27, Mostar, 29. prosinca 1992., HVO HZ H-B, Ured za informiranje, Mostar, “Priopćenje”. Dokument u posjedu autora.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Begić I. K. 1997. 104.

⁴⁷ Buha A. 1996. 84-92.

došle i “Mape provincija”. Bosanskohercegovačka delegacija ponudila je mape s trinaest provincija, dok su druge dvije delegacije ostale na pozicijama *saouzirane*, odnosno *haoizirane* Bosne i Hercegovine.⁴⁸ Ženevski pregovori su izazvali snažnu reakciju među intelektualnim krugovima. Krajem 1992. godine održan je ratni Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca u Sarajevu na kojem je donesena odluka o osnivanju Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca. Početkom 1993. godine reagirano je iz banjalučkog Demokratskog foruma, a svoj stav su iskazale i Muslimanske asocijacije Mostara i Hercegovine. U Tuzli je prvo, krajem januara 1993. održan Prvi Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca Tuzle, a krajem februara iste godine otpočeo je s radom i Forum građana Tuzle.

Do kraja 1992. završio se proces raspadanja referendumske koalicije koja je trajala tokom čitave godine, te otpočinje i tzv. “rat u ratu”, između Armije RBiH i HVO-a.⁴⁹

Na mirovnim pregovorima koji su se održali u nekoliko nastavaka tokom januara 1993. godine u Genevi, a potom, također u nastavcima, nastavljeni u New Yorku tokom februara i marta, donesen je prvi cjeloviti mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu.⁵⁰ Bosna i Hercegovina je ovim planom bila definirana

⁴⁸ Begić I. K. 2007. 104-108. U međuvremenu je 22. septembra u Banja Luci potpisan *Protokol* o saradnji između dvaju neustavnih i samoproglašanih subjekata, Vlade Republike Srpske i Vlade Republike Srpske Krajine. Na unutrašnjem političkom planu u Bosni i Hercegovini došlo je i do smjene na čelu HDZ-a BiH, tj. 14. oktobra 1992. vršitelj dužnosti predsjednika ove zajednice postaje Mate Boban, koji ima sasvim oprečna, tvrdolinijaška stajališta prema pitanju uređenja BiH u odnosu na dotadašnje vodstvo. Na pregovorima u okviru Konferencije o bivšoj Jugoslaviji dolazi do otvorenog neprijateljstva između hrvatske i, uvjetno rečeno, muslimanske delegacije. Ubrzo zatim je HVO nametnuo svoju vlast u Mostaru, a u Prozoru je HVO izvršio etničko čišćenje, bilježe se prvi sukobi između Armije RBiH i HVO-a. Hrvatski član Predsjedništva RBiH, Stjepan Kljuić, podnio je ostavku na ovu dužnost 10. novembra 1992. Do kraja godine u Predsjedništvo RBiH ušli su Tatjana Ljujić Mijatović i Miro Lasić. Vidi: Bilić I. i Tuđman M. 2005. 148-150.

⁴⁹ Kako bi opravdao vlastiti neuspjeh u mirovnom posredovanju, David Owen je u knjizi *Balkanska odiseja* izrazio mišljenje da rat između Hrvata i Muslimana nije počeo zbog Vance-Owenova mirovnog plana, već zbog razmimoilaženja stavova političkih stranaka HDZ-a i SDA. O ovome sukobu vidjeti: Magnetofonski snimak 179. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 22. decembra 1992., traka 5/6-5/8. Dokument u posjedu autora.

⁵⁰ Plan je sadržavao četiri dokumenta od kojih su *Sporazumi o BiH* i *Sporazumi o miru u BiH* doneseni 30. januara, a *Mape provincija* i *Sporazum o prijelaznim rješenjima* 25. marta 1993. Tekstove dokumenata donose: Bilić I. i Tuđman M. 2005. 218-219.; Begić I. K. 1997. 109-125.

kao “labava” federacija sa sedam do deset administrativnih provincija, a dotadašnji etnički princip je ovim dokumentom zamijenjen građanskim konceptom ustrojstva državne zajednice.⁵¹ Međunarodna zajednica nije imala jedinstven stav prema pitanju rješenja bosanskohercegovačke “krize” budući da su se u Bosni i Hercegovini sukobili interesi evropskih zemalja i SAD-a, koji su imali prema ovom pitanju vlastite interese. Npr. “Francuska i Velika Britanija su se zalagale za rješenja koja su odgovarala prije svega njihovim strateškim interesima u jugoistočnoj Evropi, a temeljili su se na stvaranju državnopravnih entiteta na etničkoj osnovi”.⁵² Službeni London bio je čak spreman da naruši odnose sa službenim Washingtonom tako da “su se britansko-američki odnosi spuštali na sve niži nivo. Velika Britanija je insistirala na podjeli BiH, protivući se svakoj akciji u korist bosanskohercegovačke Vlade”,⁵³ a koja bi trebala omogućiti bilo ukidanje embarga na oružje, bilo odobravanje zračnih napada na agresorske položaje Vojske RS-a. Vance-Owenovim planom međunarodna zajednica je otvoreno napustila princip ujedinjene Bosne i Hercegovine koji je zamijenjen principom etničke podjele države. U toku i nakon pregovora koje su vodili Vance i Owen došlo je do zatezanja odnosa i rata između snaga bosanskohercegovačke Vlade – Armije RBiH s HVO-om. “Već 15. januara 1993., pozivajući se na postignute dogovore na Međunarodnoj konferenciji u Ženevi, snage HVO su pokušale dalje izgraditi predviđene provincije i osigurati ih vojno i politički. Hrvatska strana je pokušala da prije postizanja dogovora o Vance-Owenovom planu u provincijama 3, 8. i 10. stavi pod komandu i snage Armije RBiH ili ih, u slučaju odbijanja, prisili na povlačenje. Tim planom potaknut je raskid labavog saveza Armije RBiH i HVO-a. (...) Interpretirajući Vance-Owenov plan kao zeleno svjetlo HVO je poduzeo pokušaj zauzimanja dodatnih oblasti koje je kontrolisala bosanska Vlada, posebno u srednjoj Bosni i okolini Mostara, uključujući i oblasti u kojima su Hrvati bili u značajnoj manjini. Dok se bosanska Vlada opirala potpisivanju diktata Vance-Oweno-

i Petrović V. 2010. i 2011. O provincijama 1-10 i općinama koje ulaze u svaku od pojedinih provincija s nacionalnom strukturom stanovništva prema Vance-Owenovom planu vidi: Koljević N. 2008. I. 81-84.

⁵¹ Begić I. K. 1997. 105-106.

⁵² Šehić Z. 2012. 370.

⁵³ Isto. Više o politici britanske Vlade, te o vojnim i političkim elitama prema pitanju BiH vidi: Simms B. 2002.

vog plana o podjeli, koji su prije svega podržavale Francuska i Velika Britanija, vođstvo HZH-B je rado prihvatilo taj plan”.⁵⁴

Krajem januara 1993. godine, u “Srpskoj akademiji” održan je sastanak na kojem se tražila politička saglasnost “vrha u Beogradu” za pokušaj obnove srpskog duha i srpske države, rješavanje svesrpskog pitanja koje se tiče buduće srpske države i njene snage, izvršavanje nacionalne homogenizacije kako bi se spriječila asimilacija. Naglašeno je kako je potrebno održavanje svesrpske skupštine da bi se obrazložio koncept, te da u ovom slučaju ne treba pisati deklaracije srpskih intelektualaca već to treba da bude “skupština legitimnih predstavnika naroda koji svi izražavaju zajedničku volju tog naroda”.⁵⁵ Dakle, na sastanku su intelektualci tražili aktivnije političko uključivanje i sankcioniranje iznesenih ideja i ciljeva.

Na političke pregovore i odluke donesene u Genevi i New Yorku, a koje je političkim elitama u regiji nametala međunarodna zajednica, te u odnosu na dnevopolitička dešavanja u Bosni i Hercegovini, reagirali su intelektualci i intelektualne skupine. Važno je istaknuti da intelektualci nisu aktivno sudjelovali u donešenju odluka niti su imali utjecaj na tijek i rezultate važnih međunarodnih pregovora koji su se odnosili na budućnosti Bosne i Hercegovine, već su bili puki promatrači i tumači političkih dešavanja. Njihova se akcija svodila na animiranje međunarodne javnosti, ukazivanje na ratna dešavanja i stradanja stanovništva te pokušaje kreiranja lokalnog javnog mnijenja koje će biti podloga za daljnje akcije intelektualaca i njihovo okupljanje na nacionalnoj osnovi. Za vrijeme trajanja pregovora, u Bosni i Hercegovini otpočeo je žestoki rat između HVO-a i Armije RBiH, a ofanziva Vojske RS-a u istočnoj Bosni bila je u punom jeku. Od januara 1993. u Predsjedništvu RBiH na vidjelo su izašli antagonizmi među njegovim članovima koji su bili zasnovani na nacionalnoj pripadnosti. U ovom smislu indikativan je bio i slučaj predsjednika Vlade RBiH, Mile Akmadžića, koji je sudjelovao u radu bosanskohercegovačke delegacije na razgovorima koji su rezultirali donošenjem Vance-Owenovog mirovnog plana.⁵⁶ Također, izvršen je atentat na potpredsjednika Vlade Republike

⁵⁴ Šehić Z. 2012. 370.

⁵⁵ Koljević N. 2008. I. 73. Na sastanku su govorili Antonije Isaković, Mihajlo Marković, Milorad Ekmečić i Vuk Drašković.

⁵⁶ Primjer djelovanja i sama pozicija potpredsjednika bosanskohercegovačke Vlade, Mile Akmadžića, je za naš rad bitna zbog činjenice da je bio i član HNV-a. Njegovi, gotovo subver-

Bosne i Hercegovine, Hakiju Turajlića.⁵⁷ Rasprave na sjednicama Predsjedništva postajale su sve oštrije, nedostajalo je tolerancije u diskusijama, a zavladaše su emocije.⁵⁸ Ovakvi odnosi u najvišim institucijama vlasti odražavali su ukupno stanje i poremećene odnose u bosanskohercegovačkom društvu. Neuspjeh Vance-Owenovog mirovnog plana treba tražiti u strateškoj tački oslonca koja se temeljila na traženju relacije – dvije naspram jedne u “stranama u sukobu”. Nakon odbacivanja predloženog plana od strane Narodne skupštine Republike Srpske, na vidjelo je izašlo viđenje i odnos prema Bosni i Hercegovini kod paljanskog vodstva i centra u Beogradu, što se jasno ispoljilo tokom mjeseca maja na Svesrpskom saboru. Delegacija Republike Srpske je na granici Bosne i Hercegovine sa Srbijom kod Zvornika 8. maja 1993. bila spriječena da pređe u Srbiju, a potom je tzv. Svesrpski sabor doživio fijasko.⁵⁹ I jedna i druga intelektualna, odnosno politička, elita smatrala je Bosnu i Hercegovinu “bivšom tvojevinom” i da se još uvijek nije odustalo od ideje koju je na zasjedanju Narodne skupštine Republike Srpske na Palama u noći između 5. i 6. maja ponovio Dobrica Ćosić: “Jer tu gde živi srpski narod, gde postoji srpska kuća i njiva, gde se govori srpskim jezikom – to će biti srpska država”.⁶⁰

Odbijanjem Vance-Owenovog plana, paljansko rukovodstvo je hazarderski izazvalo međunarodnu zajednicu, međutim reakcija međunarodne zajednice na “paljansko” odbijanje mirovnog plana te na napredovanje Vojske Republike Srpske i počinjene ratne zločine bila je isuviše mlaka. Donesene su

zivni stavovi prema BiH u toku pregovora, koji su izazvali mnoštvo negativnih kritika samih članova bosanskohercegovačke delegacije nisu predmet rada. Na ovom mjestu treba ukazati na činjenicu da je kao potpredsjednik Vlade RBiH bio zagovornik i aktivni sadionik u politici nacionalne podjele BiH. Ove navode potvrđuju zapisnici razgovora koje je Franjo Tuđman vodio sa svojim saradnicima među kojim je gotovo redovno bio i Mile Akmadžić. Vidi: Lovrenović I. i Lucić P. 2005.

⁵⁷ Hakiju Turajlića su u UNPROFOR-ovom transporteru, nakon povratka s pregovora koji su se održavali na sarajevskom aerodromu, ubili pripadnici Vojske RS-a, 8. januara 1993. Motiv ovog ubistva možemo tražiti u potrebi da dođe do odbijanja prisustva na mirovnim pregovorima bosanskohercegovačke delegacije. Više o ovome: Finci P. “Nazovi UNPROFOR radi ubistva”. *Dani*, Sarajevo, 21.1.1993. 20-23.

⁵⁸ Magnetofonski snimak 183. sjednice Predsjedništva RBiH održane 11. januara 1993. Dokument u posjedu autora.

⁵⁹ Cerović S. “Politički razvrat”. *Vreme*, Beograd, 10.5.1993. 10-11. i Stefanović Lj. N. “Šešelji kao Kućan”. *Vreme*, Beograd, 17.5.1993. 15-17.

⁶⁰ Petrović V. 2011. 122.

Rezolucije Vijeća sigurnosti 824 od 6. maja 1993. godine, kojom se gradovi Sarajevo, Tuzla, Goražde, Bihać i Srebrenica proglasili zaštićenim zonama UN-a. Odluke Vijeća sigurnosti su dovođene do apsurdna budući da je ovoj Rezoluciji trebalo naknadno pridodati i Rezolucije 836 i 844 iz juna 1993. kako bi se odluke o zaštićenim zonama od agresora na Bosnu i Hercegovinu uopće uzimale u razmatranje, a opet vrlo rijetko ili nikako poštovale na samom terenu, u medijima, od vojnog ili političkog vrha Republike Srpske.⁶¹ Za razliku od političke elite RS-a, rukovodstvo Srbije pritješnjeno sankcijama međunarodne zajednice nastojalo je uvjeriti “paljansku skupštinu” u ispravnost odluke prihvatanja mirovnog plana.

Na međunarodnom nivou, nova su rješenja za mir i zadovoljavajući ustavno-pravni poredak Bosne i Hercegovine tražena kroz “pripremu terena”. Radi se o projektiranju mirovnog plana od strane međunarodne zajednice, kopredsjednika mirovne Konferencije i iznalaženju rješenja po unaprijed zacrtanim pravilima i modelima u kojemu je agresija na Bosnu i Hercegovinu temeljito i sustavno prikazivana kao sukob triju strana, pa su tako neustavne i nelegalne tvorevine, odnosno političko rukovodstvo Republike Srpske i Hrvatske Zajednice Herceg-Bosne, potpomognute državnim delegacijama Republike Hrvatske i Srbije, postale ravnopravan partner bosanskohercegovačkoj državnoj delegaciji u mirovnim pregovorima vezanim za Republiku BiH. U tom smislu je Owen 13. juna predložio da se umjesto dotadašnjeg nositelja procesa mirovnih pregovora Predsjedništva R BiH formira koordinaciono tijelo od devet članova u paritetnom sastavu uključujući tri čelnika s Pala.⁶²

Od juna 1993. godine, za Bosnu i Hercegovinu je na međunarodnom diplomatskom polju uslijedilo jedno turbulentno razdoblje. U Genevi su se, u smislu rečenog, kopredsjednici mirovne konferencije dogovorili s Karadžićem i Bobanom, 23. juna 1993., oko ustavnih načela za Bosnu i Hercegovinu koja su sadržavala devet tačaka. Prema ovim tačkama, Bosna i Hercegovina je trebala biti konfederacija republika.⁶³ Na sjednici Predsjedništva R BiH, održane u

⁶¹ UNITED NATIONS, Security Council, Resolution 824 (1993), Adopted by the Security Council at its 3208th meeting, on 6 May 1993; Resolution 836 (1993), Adopted by the Security Council at its 3228th meeting, on 4 June 1993; Resolution 844 (1993), Adopted by the Security Council at its 3241st meeting, on 18 June 1993

⁶² Begić I. K. 1997. 127-136.

⁶³ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 271.

Zagrebu, 11. jula 1993. godine, postignuta je saglasnost da se ustrojstvo Bosne i Hercegovine iznalazi na tragu federacije u kojoj se osigurava ravnopravnost građana i jednakost tri konstitutivna naroda, te da se teritorije federativnih jedinica ne mogu formirati prema etničkom principu niti smatrati nacionalnim teritorijama.⁶⁴ Nedugo zatim, 17. jula, s jedne strane, nakon konsultacija s predstavnicima parlamentarnih stranaka, Predsjedništvo je objavilo konačnu verziju polazišta koje će bosanskohercegovačka delegacija zastupati na pregovorima u Genevi, a s druge, Tuđman i Milošević su, u zajedničkoj izjavi nakon razgovora s kopredsjednicima mirovne konferencije, konstatirali da je jedini način kojim je moguće doći do trajnog mira u “(...) afirmaciji interesa svih triju konstitutivnih naroda i postizanju suglasnosti o uspostavljanju triju republika u okviru konfederacije”.⁶⁵ Ovim prijedlogom Tuđmana i Miloševića predviđalo se ukidanje Bosne i Hercegovine kao države jer se ona formira na bazi sporazuma između republika, dok je bosanskohercegovački prijedlog nastojao definirati ofanzivnu poziciju legalnih organa Bosne i Hercegovine, i kao složenu državu u kojoj su i federacija i federalne jedinice nosioci ovlasti, s tim da jedino federaciji pripada međunarodno-pravni subjektivitet.⁶⁶ Krajem jula uslijedilo je donošenje “Ustavnog sporazuma o uniji republika Bosne i Hercegovine” koji nije bio jasan u pogledu pravnog statusa nove unije, i dovodio je u pitanje kontinuitet članstva Bosne i Hercegovine u UN-u.⁶⁷ Do prvog dužeg prekida pregovora od desetak dana došlo je 20. augusta, kako bi o daljnjim potezima bosanskohercegovačke delegacije odlučila Skupština koja se sastala 27. i 28. augusta 1993. godine i zauzela stav da ponuđeni dokumenti na mirovnoj konferenciji nisu prihvatljivi. U međuvremenu je u Grudama, 28. augusta proglašena Hrvatska Republika Herceg-Bosna, a kao partner u mirovnim pregovorima pojavili su se i predstavnici samoproglashene Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, koju je krajem septembra 1993. godine, proglasio Fikret Abdić s već formiranim paravojnim jedinicama. Od 29. septembra, Abdić više nije bio član kolektivnog Predsjedništva R BiH, a u novoosnovanoj paradržavi nastojao je uvesti sve bitne elemente državne organizacije, poput

⁶⁴ Isto. 276.

⁶⁵ Isto. 279-282.

⁶⁶ Begić I. K. 1997. 136-142.

⁶⁷ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 283-285.

policije, odbrane, inostranih poslova, međunarodne politike itd.⁶⁸ Prema riječima predsjednika Republike Hrvatske, sa sastanka održanog u Zagrebu 22. oktobra 1993. godine, postojao je sporazum s Abdićem: "(...) da, ako dođe do razlaza, odnosno kada dođe do razlaza, da ta Zapadna Bosna je sastavni dio Hrvatske".⁶⁹ U daljem toku razgovora, Tuđman je predložio otvaranje cestovnih komunikacija u svrhu nominalnog prihvatanja i provođenja Rezolucije VS UN 871,⁷⁰ te zaključuje: "Tako da to sve skupa govori znači, da imamo predah, da ne moramo sada očekivati niti sa svoje strane ne smijemo ići u momentalno u neke ofenzivne operacije niti sa njihove strane. To nam omogućava znači da se pametno angažiramo u BH ali na način opet da to izgleda da mi sada poduzimamo neke ofenzivne operacije u samoj Bosni, (...) Ukoliko treba, znači za tim Abdićem koji je bio mudar do sada da sačuva, da saraduje sa svima, ali ne samo, s njime je dogovoreno, znači on je u sastavu Hrvatske, itd. (...) To je naš trbuh i to nam je strateški važno. (...) To je važno da u svakoj desetini imaš čovjeka koji će politički objasniti to da shvatiš što to znači, naše angažiranje sada u Bosni, da su to granice Hrvatske države za buduća stoljeća".⁷¹

Položaj Predsjedništva Bosne i Hercegovine, odnosno bosanskohercegovačke delegacije na pregovorima, je ovim dešavanjima postao gotovo bezizlazan. Vojno-politička situacija Republike BiH bila je nezavidna i na međunarodnom polju. Izetbegović je smatrao kako je lakši problem vojno pobjediti "ove dvije vojske koje razaraju Bosnu", te da je veći problem što Bosna i Hercegovina tada ne bi imala saveznika kojemu je problem Bosne i Hercegovine prioritetan.⁷² U takvoj komplikovanoj situaciji, kada je na sceni bilo više, prema predstavnicima međunarodne zajednice, "ravnopravnih, ovlaštenih pregovaračkih strana", gdje je gotovo svako pregovarao sa svakim, sklapao saveze, više

⁶⁸ Više o secesionističkoj politici Fikreta Abdića i ratu Armije RBiH protiv Abdićeve paravojne organizacije u: Kličić S. 2002.

⁶⁹ Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 352.

⁷⁰ Rezolucija je, između ostalog, trebala omogućiti sigurnost i slobodu kretanja djelatnicima UNPROFOR-a u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

⁷¹ Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 376-377. Prema Tuđmanu i saradnicima, Hrvatska država je trebala u svom sastavu imati gradove srednje Bosne: Vitez, Gornji Vakuf i Bugojno kao polazišta za daljnja "prodiranja, obranu i ofanzivu". Isto. 437.

⁷² Magnetofonski snimak s redovne sjednice Predsjedništva RBiH održane dana 26. novembra 1993. godine. Dokument u posjedu autora.

ili manje potkrepljene vlastitom vojnom snagom, kopredsjedatelji su donijeli mirovni paket. U Genevi je 1. septembra 1993. donesen "Sporazum o miru i Uniji republika Bosne i Hercegovine" koji je ubrzo odbačen, a potom je krajem septembra iznesen cjelovit "Mirovni sporazum o Bosni i Hercegovini".⁷³

Promjene u Predsjedništvu RBiH, s kraja 1993. godine, imale su velikog značaja i one odražavaju politička previranja i svakodnevna dešavanja na međunarodnom i na lokalnom političkom i vojnom planu. Izbor novih članova iz oktobra pokazao se interesantnim, kako za temu nešeg rada, tako i za pitanje povezanosti, odnosno "simbioze" političke opcije i intelektualnog kruga. Na prijedlog parlametarnih stranaka, Predsjedništvo RBiH je na svojoj sjednici, od 20. oktobra 1993., donijelo odluku kojom je član Predsjedništva, pored Nijaza Durakovića, postao i Ivo Komšić. Uporedo ili neposredno nakon Komšićeva izbora za člana Predsjedništva, implementirana je ideja o stvaranju Hrvatskog narodnog vijeća (HNV), čiji je predsjednik bio upravo Komšić. Djelovanje HNV-a imat će određenu ulogu kod donošenja mirovnog sporazuma marta 1994. godine, uz instrukcije, odnosno odobravanje i filtriranje donesenih odluka i stavova od strane političke elite iz Zagreba. I samo podijeljeno na zastupnike dviju političkih opcija, HNV je, s jedne strane, djelovalo kao "tampon zona" *jastrebovima* hrvatske nacionalističke politike prema Bosni i Hercegovini, a s druge, opet, zapravo poslužilo određenim interesima hrvatske nacionalističke politike. Prema Tuđmanovim riječima trebalo je: "Naći načina da osiguramo pod svaku cijenu znači u smislu granica naše interese, ali naći načina da zadržimo hrvatske ljude na onim područjima gdje se u središnjoj Bosni, pa znači i nekom našom ako je moguće, nekom našom politikom i preko takvih ljudi kao što je Komšić u Sarajevu".⁷⁴

Svakodnevica u Bosni i Hercegovini krajem 1993. i početkom 1994. godine obilježena je granatiranjima, ubijanjem stanovništva, glađu, svakodnevnom borbom za nabavkom ogrijeva i vode. Za to vrijeme, UNPROFOR je imao zadatak da međunarodnoj javnosti stvori sliku normalizacije svakodnevnog života u Bosni i Hercegovini, naročito u opkoljenom glavnom gradu.⁷⁵ Nezavidna humanitarna situacija bila je vezana za političke pregovore,

⁷³ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 314-334.

⁷⁴ Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 390.

⁷⁵ U Sarajevu je početkom marta 1994. proradio tramvajski prijevoz, odigrana je i nogometna utakmica na stadionu Koševo, uključena javna rasvjeta u najužem centru grada, dok je Akashi

u smislu da se na bosanskohercegovačku delegaciju vrši dodatni pritisak kod iznalaženja političkog rješenja, i da se ostavlja znatno manje prostora za mogući manevar. Humanitarna situacija, nadolazeća zima i projekti međunarodne zajednice u vezi s Bosnom i Hercegovinom bili su razlozi što se krajem 1993. godine prvi put na sjednicama Predsjedništva R BiH razmatralo pitanje teritorijalnog rasparčavanja Bosne i Hercegovine i pripajanje dijelova države susjednim zemljama, Hrvatskoj, odnosno Srbiji.⁷⁶ Razmatrane su moguće opcije koje bi vodile miru, opstanku i očuvanju bosanskohercegovačke državnosti i cjelovitosti, odupiranju silama dezintegracije Bosne i Hercegovine, a izraženo je i mišljenje kako je teško ostvarljiv maksimum u tom trenutku bilo spašavanje "okvira" države, očuvanje međunarodno priznatih granica i članstva u UN.⁷⁷ Na sjednici Predsjedništva R BiH, održane 15. decembra 1993. godine, postavljeno je pitanje opredjeljenja bosanskohercegovačke delegacije prema državnom uređenju Bosne i Hercegovine.⁷⁸ Iz stenograma je vidljiva jedna zaista teška situacija, u kojoj se pribjegava gotovo filozofskim raspravama da bi se opisalo stanje u Bosni i Hercegovini i odnos prema međunarodnoj zajednici. Mnogo toga bit će jasnije ako se poslužim riječima predsjednika Predsjedništva, koji je na spomenutoj sjednici rekao: "Na kraju krajeva, ko ima ovdje pravo da kaže ima ovako da bude ako to narod neće. Ja bih volio da znam šta hoće naš narod. Najradije danas, (...) iznio bih sve skupa ovo na referendum i rekao – evo vidite, postoje ovakve mogućnosti da ili ne? (...) Ne znamo mi. Ja

na osnovu usmenog dogovora s Karadžićem omogućio razmještanje artiljerije oko Sarajeva, tako što je tenkovima VRS-a dozvoljeno da uz pratnju UNPROFOR-a sigurno prijeđu put na relaciji od Pala preko Lukavice do Trnova. Vidi: Mrkić J. i Račić S. "Godina opasnog življenja, Akaši srpski tenkista." *Dani*, Sarajevo, 31.12.1994. 17.

⁷⁶ *Magnetofonski snimak* s redovne sjednice Predsjedništva R BiH, održane 26.11.1993. 5. Dokument u posjedu autora. Na sjednici je pitanje postavio Miro Lazović kao reakciju na Owenove izjave koje su prenesene radio mrežom, a koje su išle u pravcu neminovne podjele BiH. Lazović je od Predsjedništva tražio zauzimanje stava i izjašnjavaње prema ovom problemu.

⁷⁷ *Magnetofonski snimak* s redovne sjednice Predsjedništva R BiH, održane 26.11.1993. 13-14. Dokument u posjedu autora.

⁷⁸ Ključni je delegaciji postavio pitanje opredjeljenja između: borbe za BiH, tj. za "bosansku republiku" s jedne strane, ili za pristajanje na "uniju" kakva se nudi putem pregovora i planova međunarodne zajednice, s druge. Drugo postavljeno pitanje išlo je u pravcu postojanja sumnje u ishod bitke za BiH te stav da je bosanskohercegovačka delegacija tražila samo veći procenat teritorija. *Magnetofonski snimak* s redovne sjednice Predsjedništva R BiH, održane 15.12.1993. Dokument u posjedu autora.

imam običaj često ponavljati na ovim razgovorima da se u BiH sve izvrnulo, sve se okrenulo. Bosna nije ono što je prije bila. (...) Ovo se ne događa drugim narodima. Drugi narodi ne mogu da nadju neuporedivog perioda pa da kažu – ovo što ste vi doživjeli mi smo doživjeli 1300 i neke godine. Ima naroda koji ne mogu na ovakav jedan period nikad ni pokazati da im se dogodilo to što se nama dogodilo. Prema tome, skale vrijednosti ništa ne vrijedi to. Sve je propalo”. Pored ovoga, dodao je i sljedeće: “Prema tome, treba ponovo opipati šta je to Bosna, šta je od Bosne ostalo. Demografski, politički, moralno – šta je to ostalo. I pitati tu novu Bosnu šta hoće. Bosna nije ono što je bila prije pet godina da znate. Ja bih volio da jeste. Ja sam volio onu Bosnu. Za mene je to što ja zovem lijepo lice Bosne. Ovo novo lice je puno brazgotina. Ali eto, preživjela je isto kao neka draga osoba koja je preživjela neki saobraćajni udes. Pa ti sad vidiš da je živa, hvala Bogu, ali pogledaš lice, nagrdjeno dibidus. E, takvo je lice Bosne. Ali je ostala živa. Nije ona Bosna o tome se radi. I zato kažem trebaće narod upitati u nekom momentu šta stvarno hoće. Ima tu povuci-potegni”.

Jedini faktor koji je krajem 1993. godine mogao učvrstiti poziciju bosanskohercegovačke delegacije u mirovnim pregovorima bila je Armija RBiH koja još uvijek nije bila zrela vojna sila, ali je stekla samopouzdanje unatoč očajnom položaju u kojem je bila tokom 1993. godine, budući je ratovala protiv dva neprijatelja.⁷⁹

U ovakvoj situaciji krajem 1993. i početkom 1994. godine na javnoj političkoj sceni postaju vidljivi rezultati akcije formiranja nekoliko intelektualnih krugova koji su preko svog djelovanja u krajnjoj liniji utjecali na donošenje međunarodnih političkih odluka u vezi s državno-pravnim uređenjem Bosne i Hercegovine. Dakle, neposrednim ili posrednim utjecajem na tadašnje vrhovne državne institucije Bosne i Hercegovine, a time i na stavove državne delegacije u međunarodnim mirovnim pregovorima, a neposredno je utjecano i na međunarne odluke. Zbog ratnih okolnosti rad Skupštine RBiH nije bio moguć, a iz istih razloga nije bilo moguće sprovesti referendum prema pitanjima koja su se pojavljivala prilikom prihvatanja donesenih političko-pravnih odluka. Kako bi imala legitimitet u zastupanju svojih stavova pred međunarodnim pregovaračima, bosanskohercegovačka politička elita je jednostavno ostavila prostor djelovanju oformljenih intelektualnih krugova. Prema tome, intelektualni krugovi formirali su se zbog političkih potreba. Tako se krajem

⁷⁹ CIA. 2002. 207.

1993. godine pojavila potreba za sazivanjem Bošnjačkog sabora. S početka 1994. godine, javlja se jednako tako utjecajno Hrvatsko narodno vijeće koje je politički bilo vezano za Hrvatsku seljačku stranku BiH (HSS BiH), i činili su političku opoziciju Bobanovom HDZ-u. Ovi intelektualni krugovi, imali su nacionalni predznak, politički su bili ovisni i gotovo jednostranački opredjeljeni. Pored spomenutih, svoje djelovanje su putem javnih priopćenja nastavili i intelektualci okupljeni u Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine, a pojavila se i skupina nezavisnih intelektualaca "Krug 99".

U Bošnjačkom saboru možemo vidjeti simbiozu između intelektualnog kruga i bosanskohercegovačke državne delegacije, budući je nakon sastanka 20. septembra 1993. godine na brodu *Invincible*, Izetbegović (pribjegavši u neku ruku modelu Karadžićeve taktike nepotpisivanja, odugovlačenja s odlukom kod donošenja prethodnog Vance-Owenovog mirovnog plana) ne potpisavši *Sporazum*, tražio potvrdu od Skupštine Bosne i Hercegovine. Dan ranije, prije zasjedanja Skupštine, sazvan je Bošnjački sabor, na kojem je trebalo odlučiti o prihvatanju ili odbijanju *Sporazuma* koji je donesen istoga dana u Genevi.

Političkim odlukama, odnosno potpisivanjem primirja s HVO-om i donošenjem Washingtonskog mirovnog plana 1994. godine, poboljšana je i pozicija Armije RBiH na frontu. Nakon višemjesečnih pokušaja i konačnog neuspjeha Kontaktne skupine u donošenju mirovnog sporazuma, došlo je do jačeg angažmana Clintonove administracije koja je krenula u odlučno prikupljanje političkih poena koji će joj omogućiti nove mandate. Jedna od misija koju je američka diplomacija trebala uspješno završiti bila je i okončanje rata u Bosni i Hercegovini koji je ulazio u četvrtu zimu, a u sklopu nastojanja proširenja NATO-a i uspostavljanja novih posthladnoratovskih odnosa "sa bivšim sovjetskim satelitima u Centralnoj Evropi", budući je rat u Bosni i Hercegovini ovakvu američku politiku dovodio u pitanje.⁸⁰ Tako je na vanjskopolitičkom polju, američkim angažmanom, ali i nakon smjene na mjestu predsjednika Francuske, došlo je do povoljnije klime za okončanje rata.

Početkom 1994. godine, niko od "ključnih igrača" nije mogao znati da će se ratna drama okončati u 1995. godini. Štaviše, "dva rata" su tokom godine

⁸⁰ Holbooke R. 1998. 64.

postajali toliko međuovisni da su okončanjem praktično postali jedan sukob.⁸¹ Krajem iste godine, zaključen je sporazum o prekidu vatre u Bosni i Hercegovini, a sredinom januara 1995. godine i sporazum o prekidu neprijateljstava, koji vojne snage Republike Srpske i dalje nisu poštivale, već su tokom januara i februara vojno djelovali po zaštićenim zonama Bihaća i istočne Bosne. U svrhu oslobađanja teritorija Republike Hrvatske od paravojnih srpskih snaga te uspostavljanja mira u Bosni i Hercegovini, 22. jula 1995. godine su izaslanstva Bosne i Hercegovine i Hrvatske usvojila tzv. Splitsku deklaraciju kojom se proširila i ojačala vojna saradnja između ove dvije države, već ranije sklopljenu u julu 1992. godine, a koja je konačno, u krajnjoj liniji natjerala vojno i političko vodstvo Republike Srpske da usaglasi svoj pristup mirovnim pregovorima o Bosni i Hercegovini sa Saveznom Republikom Jugoslavijom (SRJ), a time i početak završnih pregovora vođenih američkom *shuttle* diplomacijom koji su do kraja godine rezultirali krhkim mirom u Bosni i Hercegovini.⁸²

Nakon što je postavljen dnevno-politički kontekst djelovanja intelektualaca u razdoblju koje razmatram u radu, u narednim poglavljima bit će predstavljeno, na osnovu dostupne štampe i literature, djelovanje intelektualnih krugova prema problemu političke percepcije Bosne i Hercegovine. Od samog zaoštavanja krize, izbijanja ratnih sukoba pa do njihova okončanja, u bosanskohercegovačkoj štampi, između ostalog, postavljalo se pitanje djelovanja intelektualaca i samog njihovog utjecaja, odnosno kritika zbog "šutnje" i latentnosti u reakciji na aktuelna dnevno-politička dešavanja. U poglavljima koja slijede pratit će se djelovanje oformljenih institucionaliziranih intelektualnih krugova od 1992. do 1995. godine. Prema Maleševićevoj interpretaciji dviju teorija o intelektualcima, Gramscija i Bauman, konstruiran je model pomoću kojeg bosanskohercegovačke intelektualce svrstavam u nekoliko skupina, a koji su se organizirali u krugove o kojima je riječ.

Siniša Malešević je u svom članku⁸³ dao prikaz i poređenje ovih dviju (trenutno) vodećih socioloških teorija o intelektualcima te nastojao otkriti i procjeniti profil jugoslavenske i postjugoslavenske inteligencije i pokazati "(...) da je Jugoslaviji nedostajala kategorija tradicionalnih intelektualaca (bilo zakonodavaca ili tumača) i da je dominantan tip jugoslovenskog intelektual-

⁸¹ CIA. 2002. 283.

⁸² Bilić I. i Tuđman M. 2005. 434-435, 437-438, 442-444. i 446.

⁸³ Malešević S. 2003. 33-51.

ca bio organski zakonodavac”.⁸⁴ Također, on smatra kako je zbog toga u “(...) postjugoslovenskim državama svojstven i nedostatak tradicionalne inteligencije i da su u ranom postkomunističkom periodu, (...), bivši organski zakonodavci postali organicistički tumači”.⁸⁵ Naime, prema Gramscijevom mišljenju postoje dva različita tipa intelektualca: *tradicionalni* i *organski*, dok Bauman razlikuje intelektualce moderniste, tj. *zakonodavce* te intelektualce postmodernizma, odnosno *tumače*. Malešević je u radu putem analize ovih teorija razložio sličnosti, ali i razlike u ovim tipovima intelektualaca. Prema ovome tradicionalni intelektualci su pisci, profesori, umjetnici, svećenici, prosvjetni radnici, koji imaju ulogu da “(...) stvaraju i kritički artikulišu i šire ‘visoku kulturu’ među širom publikom u društvu”. Oni su posrednici između države i javnosti. Gramsci tvrdi da tradicionalni intelektualci nisu klasa za sebe, te ne pretendiraju na političku ili klasnu neutralnost i nepristranost – predstavnici su interesa vladajuće klase. Organski, su za razliku od tradicionalnih “pojedinci koje svaka nova klasa stvara i izgrađuje u toku svog razvoja, ti pojedinci su organski vezani uz određenu klasu, rođeni su i socijalizirani u toj klasi i kao takvi izražavaju njene interese”. Oni se ne obraćaju cjelokupnoj javnosti poput tradicionalnih intelektualaca, već komuniciraju samo s vlastitom klasom. Pored toga: “Oni su odgovorni za stvaranje – i usmeravanje – klasne svesti od postojećeg ideološkog materijala koji svaka klasa proizvodi u sebi. Organski intelektualci su u položaju da šire i socijalizuju svoju klasnu ideologiju ne samo kroz filozofiju već i u formi koja je bliža svakodnevnom životu njihove klase, to jest kroz postojeći zdrav razum, religiju i folklor. Za razliku od tradicionalnih intelektualaca, koji imaju na raspolaganju ustanovljene forme, procedure i metodološki alat za aktivnost i mišljenje, organski intelektualci mogu da oslobode sebe i svoju klasu razvijajući kritičku svest o svojoj situaciji iznutra, iz sopstvenih postojećih formi mišljenja i delovanja”. Bauman, za razliku od Gramscija intelektualcem smatra osobu “(...) koja transcendirira parcijalnost svog zanimanja i posvećuje se nekim univerzalnim temama i problemima koji se tiču čovečanstva u celini”. Intelektualac modernosti je zakonodavac jer njegov položaj podrazumijeva monopol na znanje i ozakonjenje, naučno utvrđene i dokazane univerzalne vrijednosti; ozakonjuje postojeće odnose moći. Ovome tipu intelektualca “Glavna težnja je da se predvidi tok

⁸⁴ Isto. 34.

⁸⁵ Isto.

dogadaja kako bi se postigla kontrola nad njim. Uspješna kontrola podrazumeva posedovanje objektivnog, činjeničnog, proverljivog, standardizovanog znanja. Intelktualac tu ima ulogu da izriče autoritativne iskaze koji presuđuju u kontroverzama mnjenja i odabiraju ona mnjenja koja (...) postaju ispravna i obavezujuća”. S druge strane, zadatak postmodernističkog intelektualca više nije da “ozakoni poredak, već da javnosti u određenoj tradiciji protumači događaje i aktivnosti”.⁸⁶

Kroz prizmu navedenog moguće je sagledati i intelektualne skupine o kojima je riječ u ovom radu.⁸⁷ Činjenica je da Jugoslavija nije imala klasu tradicionalne inteligencije, a liberalnih intelektualaca koji su zainteresirani za “širenje ideja pluralizma, pravne države, višestranačkih izbora, slobodnog tržišta, individualnih sloboda, ljudskih prava” i slično bilo je vrlo malo. Upravo nam ova činjenica pomaže da objasnimo “(...) iznenadni i često zaprepašujući prelaz iz marksizma u etnonacionalizam koji se zbivao sredinom 80-ih i tokom 90-ih godina”.⁸⁸ Ovaj proces preobražaja intelektualaca, iz demokrata u nacionalistu, od kritičke inteligencije do inteligencije koja sudjeluje u struktura vlasti, uzeo je maha tokom osamdesetih godina. U ovom razdoblju intelektualci doprinose jačanju nacionalizma konstrukcijom *slike žrtve* vlastitog naroda, na kojoj se gradi koncept viktimizacije pojedinog naroda. Na taj se način stvaralo socijalno okruženje u kojem će se bez prepreka, putem medija s lakoćom širiti jezik mržnje, straha i netrpeljivosti prema *drugome*. Ovakav ambijent bio je plodno tlo na kojem su, prvo agresivni srpski, a potom i hrvatski nacionalizam mogli preći u svoju narednu krvavu fazu. Ratnim haosom intelektualci nisu mogli upravljati, a nakon početka mirovnog posredovanja i pojave međunarodne zajednice na političkoj pozornici, intelektualci u Jugoslaviji bivaju “detronizirani” te više nemaju (ključnu) riječ kod donošenja političkih odluka.

Pitanje koje se postavlja jeste kako se ova promjena mogla dogoditi tako brzo? Malešević je u spomenutom radu ponudio moguće sociološko objašnjenje

⁸⁶ Malešević S. 2003. 35-37.

⁸⁷ Naravno, svaka tipologija i svrstavanje intelektualnih grupa može biti i jeste predmet rasprave te da je na ovom mjestu mogla biti iznesena i drugačija podjela te iznosim opširnije citate kako bi sociološki mogli identificirati grupe intelektualaca koje se spominju u nastavku radu. Budući da pojedinačno djelovanje intelektualaca prema ovoj temi nisam uzimao u razmatranje, jer intelektualci kao pojedinci i individualci ne ulaze u predmet rada već su to “grupe”.

⁸⁸ Malešević S. 2003. 40.

nje i odgovor, prema kojem se promjene mogu promatrati kao pojedinačni slučajevi, i možemo ih objašnjavati različitim psihološkim razlozima: nezadovoljstvom, stresom, dezorijentacijom ili potrebom da se stekne ili očuva društveno-ekonomski status. Sociološko objašnjenje je nužno zbog toga jer nije u pitanju “sporadičan događaj već masovna pojava”. Malešević smatra da su pripadnici postjugoslavenske inteligencije postali *organicistički tumači* jer nisu bili imuni na prevlast kolektivnih vrijednosti i tradicionalizma u jugoslavenskom društvu. Ova inteligencija je posvećena jednoj jedinoj tradiciji i jednoj jedinoj zajednici, u kojoj je pojedinac spram kolektiva – podređen. Kod organicista ne postoji individualna slobodna volja, pojedinac postoji samo kao dio biološkog sistema, organizma ili zajednice koja se može zamijeniti, npr. “klasa” je zamijenjena “nacijom”, “etničkom grupom”. Organicistički tumači doživljavaju “(...) svoje etničke zajednice u mutnoj svedenosti ciljeva romantizma iz devetnaestog veka kao žive kolektivitete za koje ne važe opšta pravila i univerzalna etika. (...) polaze od pretpostavke da se istina ne može naći izvan (...) *volkgeista*, već samo (...) u etničkom kolektivu. Po tom stanovištu, nema morala izvan granica kolektiva. Drugim rečima, po mišljenju organicističkog srpskog intelektualca, Srbi nisu mogli da počine ratne zločine zato što su njihovi ratni ciljevi bili plemeniti i božanski – ujedinjenje svih Srba u jednoj državi; za hrvatskog organicističkog tumača (...) kraljica koja dopušta etničko čišćenje u ime nacije, nije ništa drugo do najpuniji izraz patriotizma”. Malešević smatra kako se s *tradicionalnim* intelektualcima može raspravljati, protiv *zakonodavaca* možemo protestirati, ali ako ne pripadamo “zajednici” *organicističkih tumača* “(...) naše misli i aktivnosti doživljavaju se ili kao irelevantne, ili kao opasne i onda ih treba eliminisati”.⁸⁹

Međutim, u ovom radu je vidljivo da je od 1989. do 1996. godine prisutna čitava lepeza intelektualnih grupa koje odgovaraju zadatom okviru, te da je svaku od intelektualnih grupa koje djeluju u ovom razdoblju moguće svrstati u najmanje jedan od navedenih tipova intelektualaca. Međutim, iz ugla posmatranja historičara, nije moguće sve intelektualne krugove u postsocijalističkom razdoblju Bosne i Hercegovine okarakterizirati kao *organicističke tumače*, jer su djelovale i posve drugačije skupine intelektualaca, odnosno krugovi koji su “koketirali” s jednim ili više tipova intelektualaca zadanih u ovom teorijskom okviru. Razlike među ovim intelektualnim krugovima so-

⁸⁹ Malešević S. 2003. 45-49.

ciološki gledano su tanahnje, tako da i najmanji detalji, kao i drugi faktori u djelovanju čine da na prvi pogled nevidljiva razlika među njima postane jasnija. Primjenjivanjem spomenutog istraživačkog postupka možemo dobiti odgovore na pitanja ko su, i kakvih su pogleda bili bosanskohercegovački intelektualci i intelektualni krugovi.

Kuda i kako dalje?

Okrugli sto na temu *Bosna i Hercegovina - kuda i kako dalje* održan je u Sarajevu 6. januara 1992. godine. Sastanku su prisustvovali ličnosti iz javnog, kulturnog, političkog i naučnog života koje su svoju budućnost poistovijetile sa sudbinom Bosne i Hercegovine.⁹⁰ Na skupu su iskazana dijametralno suprotna mišljenja i viđenja Bosne i Hercegovine od onih koja će biti razmatrana na sastancima srpske i hrvatske političke elite, dva dana kasnije.⁹¹ Ovim je okupljanjem “postalo bjelodano da (...) postoji većinska samosvojna i samosvjesna bosanskohercegovačka politička volja za očuvanjem BiH, bez obzira na cijenu i rizike”, ali isto tako da postoji otvorenost i spremnost “na nove inicijative za povezivanje na ravnopravnim osnovama sa svima u dojučerašnjoj jugoslavenskoj zajednici i svijetu uopšte”.⁹² Todo Kurtović je u svojoj diskusiji upozorio na opasnosti od vraćanja “parolama 19. vijeka”, na jaz koji je stvoren između Srbije i Hrvatske, te na položaj i interes za aktivnim sudjelovanjem Bosne i Hercegovine u takvom jednom “stanju” iz kojeg se treba naći izlaz. On smatra da je zajednički interes kojem ne postoji alternativa “nedjeljivost Bosne i Hercegovine i međusobna upućenost”, te da je potrebno pronaći realne mogućnosti djelovanja “na ovom jugoslovenskom prostoru”. Zatim, istakao je ulogu Bosne i Hercegovine u povezivanju, saradnji, stvaranju “vrste

⁹⁰ Sudionike Okruglog stola okarakterizirao sam samo prema djelovanju i iznesenim stavovima. Jasno je da se ovdje radi o intelektualcima, u širokom smislu te riječi, različitih profila, koji su djelovali i imali različite, relativno visoke društvene funkcije i ulogu u socijalističkom razdoblju, a koje prema zadanom teorijskom okviru o intelektualcima možemo smjestiti pod *organske*, budući zastupaju interese svoje “klase”. Međutim, analizom pročitanih referata, sudionici ovog Okruglog stola djeluju kao tumači postojećeg stanja, a ideje i inicijative koje su iznesene nisu bile sprovedene u praksi.

⁹¹ Odnosi se na sastanak održan u Zagrebu, 8. januara 1992. između Franje Borasa i Nikole Koljevića s predsjednikom Hrvatske Franjom Tuđmanom i njegovim saradnicima.

⁹² Kulenović A. “Okrugli sto: Bosna i Hercegovina – kuda i kako dalje”. *Slobodna Bosna*, specijalni dodatak, Sarajevo, 9.1.1992.

pakta” da bi se prevazišao spomenuti jaz i nemogućnost “zajedničkog življenja Srbije i Hrvatske u nekakvoj iole čvršćoj zajednici”.⁹³ Mirko Vranić je s izričito vojnog i strateškog aspekta, uzevši u obzir mogućnost transformacije SFRJ i stvaranja zajednice nezavisnih i suverenih država, razmotrio potrebu stvaranja republičkih oružanih snaga iz razloga značajnog geostrateškog položaja SFRJ i same Bosne i Hercegovine. Potrebu za stvaranjem oružanih snaga takve vrste opravdavao je činjenicom da razvoj “društveno-političkih odnosa na evropskom pa i širem prostoru prate određene krize koje se ispoljavaju u raznim konfliktima, pritiscima, nasilju, pa i oružanim sukobima”.⁹⁴ Mustafa Imamović je u referatu *Bosna i Hercegovina – državni pojam i povijesno-kulturni entitet* upozorio na ponavljanje određenih historijskih procesa i na stvaranje novih nelegalnih političkih tvorevina u vidu uspostavljanja Zajednice općina Bosanske Krajine na prostorima nekadašnje Vrbaske banovine. Čestitao je dijelu državnog rukovodstva Bosne i Hercegovine na hrabrosti i odgovornosti koji je iskazalo otvoreno i službeno zatraživši priznavanje teritorijalnog integriteta i državne samostalnosti Bosne i Hercegovine. Imamović je istakao kako je svako “uslovljavanje sudbine i budućnosti Bosne i Hercegovine Jugoslavijom neodrživo”, budući da je Bosna i Hercegovina jedna hiljadugodišnja činjenica, povijesni entitet, stoljećima stara država, “političko-teritorijalna, demografska, vjerska, etnička i u državno-pravnom smislu riječi nacionalna cjelina”, dok je Jugoslavija “politička pogodba, (...) srpsko-hrvatski sporazum postignut tokom prvog svjetskog rata 1914-1918. godine”. Svoje izlaganje Imamović je završio sljedećim riječima: “Bosna i Hercegovina jednostavno je državni pojam i povjesno-kulturni entitet o kojem se na raspravlja. O tome nema rasprave. Nasuprot tome, o uniji naroda i državno-pravnih teritorija koje su činili dosadašnju Jugoslaviju nužno je, radi zajedničkog života, razgovarati i pregovarati. U toj novoj uniji Bosnu i Hercegovinu vidim kao pravnu, građansku i laičku državu koja će svojim ustavom izgraditi pravne mehanizme kojima će, na prvom mjestu, uspjeti efektivno i efikasno zaštititi svoju imovinu. Bosna je i Hercegovina danas izložena najvećem pljačkanju vlastite imovine u svojoj naprijed pomenutoj hiljadugodišnjoj povijesti. To je svaki dan evidentno. Uz to, država Bosna i Hercegovina mora svojim ustavom

⁹³ Isto. Kurtović T. “Bosna i Hercegovina je nedjeljiva”. U razmatranje nismo uzeli dva referata koja se odnose isključivo na privredu i ekonomiju BiH (Marka Beroša i Momira Čećeza).

⁹⁴ Isto. Vranić M. “Bosni i Hercegovini su potrebne oružane snage”.

osigurati pravne mehanizme za zaštitu ličnih prava bosanskohercegovačkih građana, Muslimana, Srba i Hrvata. Ta zaštita neće biti deklarativna, kao što je bilo u starom poretku, a u biti ostalo nakon izbora 18. novembra 1990. To pretpostavlja potpuno odvojenu zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast. Takva podjela vlasti biće osigurana odgovarajućim stručnim kadrovima i pravnim instrumentima koji će onemogućiti nepotizam i realiziranje osobnih računa i interesa na štetu Bosne i Hercegovine kao države. Samo se u tom slučaju ta država može pojaviti kao ravnopravan faktor odlučivanja u političkim i ekonomskim pitanjima sa domaćim subjektima i onima sa elementom inostranosti”.⁹⁵ Branko Mikulić je rekao da se zalaže za Bosnu i Hercegovinu koja će biti ravnopravna, a posebno u odnosu na Hrvatsku i Srbiju, s ostalim republikama u sklopu buduće demokratske jugoslavenske zajednice “koju ćemo postepeno oblikovati i dograđivati”, a koja bi, da bi ostala “Jugoslavija iz snova naših predaka, za koju su se borili jugoslavenski narodi” – u svome sastavu trebala imati i Hrvatsku i Sloveniju.⁹⁶ Arif Tanović je u svome izlaganju rekao da put izlaska iz nastale konfliktne situacije vidi u “razvijanju građanske demokratske republike, koja će biti suverena i cjelovita samostalna i međunarodno priznata, slobodna republika Bosna i Hercegovina, opredijeljena da se udružuje sa drugim jugoslavenskim republikama, makar i u najlabavijoj asocijaciji”. A, u slučaju da navedeno nije ostvarivo, Tanović smatra kako Bosna i Hercegovina može da bude samostalna i nezavisna, država otvorenih granica prema susjedima koja bi sarađivala i sa onim zemljama u svijetu s kojima bi našla zajednički interes.⁹⁷ Rusmir Mahmutćehajić predložio je da se na ovom skupu načini inicijativa da se zasnuje savez svih bosanskohercegovačkih snaga, kako bi se osiguralo “(...) biće Bosne i Hercegovine u času kad mu prijete avet rata”. Mahmutćehajić smatra da “nezavisnost Bosne i Hercegovine koja bi proistekla iz konačne disolucije Jugoslavije jamči mogućnost dalekoročne stabilnosti na ovome području i sustavne integracije koja bi uvažavala ukupnu narav bosanskohercegovačkog bića” te da su Bosni i Hercegovini dodijeljene dvije proturječne uvjetovanosti. Prvu uvjetovanost bosanskohercegovačkog postojanja obrazlaže na sljedeći način: “Ravnoteža u odnosu na Srbiju i Hrvatsku uvjetuje obranu bosanskohercegovačke cjelovitosti. Tu ravnotežu nije mo-

⁹⁵ Isto. Imamović M. “BiH – Državni pojam i povijesno-kulturni entitet”. 2-3.

⁹⁶ Isto. Mikulić B. “Ko je ‘rasturio’ Jugoslaviju”? 3.

⁹⁷ Isto. Tanović A. “Jugoslavija – opasna iluzija”. Isto. 4.

guće napraviti na drugačiji način. Uzaludni su svi pokušaji da se na mapama iscrta neka linija podjele između Srbije i Hrvatske. Sva njihova izvođenja u prošlosti i sadašnjosti svjedoče o naivnosti i zloćudnosti zagovornika podjele sraslog bića Bosne i Hercegovine. Prema tome, da bi ova država sačuvala svoju uravnoteženost, ona mora osigurati stupanj neovisnosti koji ima najneovisnija država na njenim granicama”. Druga uvjetovanost je otvorenost i prema Srbiji i prema Hrvatskoj, “odnosno mora biti s njima u vezi koja omogućuje zbiljsku, a ne formalnu cjelovitost Srba i Hrvata” što je moguće samo ako Bosna i Hercegovina ne bude u inferiornom položaju prema susjednim zemljama.⁹⁸ Stiepo Andrijić je naglasio da je pogodan trenutak za izgradnju kvalitetne državne tvorevine te da su za to nužne “temeljne i sveobuhvatne promjene koje moraju poći od temelja na kojima će se graditi nova zajednica. Treba stvoriti sadržaje tri temeljna stupca stabilnog i kvalitetnog društva: političke, državno-pravne i ekonomske sadržaje. (...) u ovom trenutku naša zajednica, Republika, mora, u formalnom dijelu izgradnje društva, krenuti od izrade i donošenja, dakako i ostvarivanja, dokumenata koji će regulirati na kvalitativno novim osnovama, političke sadržaje (kodeks političkog uređenja), pravne sadržaje (ustavna rješenja) i ekonomske sadržaje (zakonska rješenja pretvorbe društvene imovine, denacionalizacija i izgradnja infrastrukturne tržišne ekonomije)” uz angažman visokostručnih i obrazovanih pojedinaca.⁹⁹ Ivo Komšić je u svome referatu rekao kako je Bosna i Hercegovina “uvijek bila i ostala običajna zajednica” te da je kao takva, u najvišem smislu, uvijek i nadrastala institucionalni okvir nametnute državne zajednice i ta se običajnost “kao klica uvijek probijala ispod tog institucionalnog okvira i uvijek opstala. Samo su mudri državnici Bosne i Hercegovine gradili na njenoj običajnosti, a to znači da su uvažavali sve tri narodne komponente koje su tu bile utkane”. Komšić je preko nekoliko tačaka razmotrio odnose JNA i vlasti u Bosni i Hercegovini. Izrazio je mišljenje da “ta vojna struktura mora prihvatiti neutralnost Bosne i Hercegovine u postojećem ratu koji za nas nije završen, i ne smijemo ga uzeti kao završenog sve dok to ne bude potpuno izvjesno. Drugo, ona mora prihvatiti legalnu vlast i kao svoju vlast, bez obzira na politički identitet te vlasti. Ona je legalna i legitimna vlast i niko nema pravo da pravi bilo kakvu zavjeru protiv nje. Ona može otići samo onako kako je došla i nikako drugačije, a to zna-

⁹⁸ Isto. Mahmutćehajić R. “Rušitelji bosanskog obrasca, zagovornici rata”. 5.

⁹⁹ Isto. Andrijić S. “Odbacimo dvojbe i bojeve”.

či na izborima. Treće, ta se oružana sila pod hitno mora emancipirati od svih vrsta nacionalizma. To je još jedna njena šansa da bude oružana sila svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini”. Usprotivio se osuđivanju samo jedne vrste i jednog nacionalizma, a pristajanje na, ili zaštitu drugog nacionalizma od strane JNA, te ukazao na problem demobilizacije rezervista na teritoriji Bosne i Hercegovine. Dalje, izrazio je mišljenje da JNA treba prihvatiti onu političku opciju za koju se Bosna i Hercegovina izбори, kao što i legalna vlast treba, s druge strane: prvo, osigurati “punu popunu mirnodopskih jedinica prema planu” i prema potrebama kako bi se stekao uvjet da rezervisti napuste Bosnu i Hercegovinu, dalje, bi vlast “morala preuzeti razrješenje problema u onim regijama Bosne i Hercegovine koje su zahvaćene ratom, a ne da to prepušta armiji. Također bi vlast morala osigurati savezne robne rezerve na teritoriju BiH, te sve strateške industrijske objekte u BiH”, da bi se do kraja utvrdio suverenitet Bosne i Hercegovine.¹⁰⁰ Milan Uzelac Bosnu i Hercegovinu promatra kroz optiku “jugoslavenske tragedije”, te smatra kako je položaj Bosne i Hercegovine određen kroz dva različita činioca: “(...) ostrašćena, ratom izbeumljena domaća scena, i, prema njoj, diplomatski aktivna, ali rezervisana, pa unekoliko i ravnodušni međunarodni činioци”. Dalje, Uzelac smatra kako je cjelovitost i ravnopravnost Bosne i Hercegovine – polazište, a suverenost jedini okvir u kojem se oni mogu održati. Referat je završio mišljenjem da Bosna i Hercegovina “ne može vječno biti ‘nešto između’, neka mehanička rezultanta, odluka centara moći u Beogradu i Zagrebu, ne može biti ‘neutralna’ u ratu od koga svi krvarimo i dušom i tijelom (...), ona ne može trajno biti na ekvidistanci (...) prema Beogradu i Zagrebu, nego oslanjajući se na demokraciju prirodne osnove zajedničkog života svojih naroda, poticati povezivanje sa drugim narodima, prije svega i jednako u Srbiji i Hrvatskoj, ali i šire, na osnovama ravnopravnosti i stvarnih svekolikih interesa”.¹⁰¹ Hrvoje Ištuk je predvidio “opasnu, mukotrpnu, vjerojatno dugotrajnu, ali neizbježnu političku i općedruštvenu borbu za svoj suverenitet, za poziciju koju već imaju, ili će ubrzo imati, sve druge republike”, te nastavio kako je u protivnom čekaju tri grozne mogućnosti: “Anschluss Novoj Državi, podjele i krvoproliće”. Ištuk je istakao potrebu ubrzanja transformacije triju vladajućih nacionalnih stranaka “sve dotle dok se njihovi programi i praktični čini ne nađu u tački ne samo

¹⁰⁰ Isto. Komšić I. “Jugoslavija je davno rastočena”. 6.

¹⁰¹ Isto. Uzelac M. “BiH nije ‘nešto između.’”

lojalnosti prema suverenitetu Bosne i Hercegovine, već i prema zaštiti i obrani tog suvereniteta. U njihovoj okrenutosti građanima BiH, interesima tih građana – ne amnestirajući, naravno i opozicione stranke – leži njihova i konkretna i historijska odgovornost za sudbinu države Bosne i Hercegovine”. Dalje, u slučaju da se političkim razgovorima ne može postići dogovor o poziciji Bosne i Hercegovine koja će biti istovjetna drugim republikama, Ištuk predlaže referendum, te smatra kako bi u svakom slučaju trebalo započeti stvaranje bosanskohercegovačke oružane sile, jer kako navodi “bez nje, objektivno, nema suverenosti, a u našim uvjetima svjedoci smo da, na žalost, nema poštivanja ni elementarnih normi pravne države”.¹⁰² U svom izlaganju, Stjepan Kljuić izričito je naglasio kako se o svemu može pričati, ali ne i o pitanju suverenosti Bosne i Hercegovine.¹⁰³ Mirko Pejanović postavio je pitanje alternative praksi da o “sudbini četiri i nešto miliona ljudi” u Bosni i Hercegovini odlučuju tri čovjeka. On smatra kako je alternativa u tome da se raspiše referendum građana koji bi izrazio zajedničku volju građana i naroda Bosne i Hercegovine. Također, istakao je kako je Skupština u tom trenutku paralizirana, i nije mogla donijeti jednoglasnu odluku o referendumu, stoga je predložio formiranje foruma građana koji bi ga uz međunarodnu pomoć raspisao i proveo. Izrazio je mišljenje da “građani BiH žele da žive zajedno u odnosima nacionalne ravnopravnosti. Da žele suverenu Bosnu i Hercegovinu i da žele povezivanje na principima ravnopravnosti sa drugim narodima i njihovim republikama u Jugoslaviji”. Drugi prijedlog koji je Pejanović na ovome mjestu iznio je pitanje mogućnosti organiziranja naučnog foruma koji bi raspravljao o nekoliko pitanja, a to su: koje su istorijske mogućnosti da Bosna i Hercegovina bude građanska republika, kakva su i koja su institucionalna rješenja koja mogu garantirati ravnopravnost i suverenost triju naroda u Bosni i Hercegovini, i treće “bi bilo pitanje koje bi polazilo od toga da formula zajedničkog života između tri najveća jugoslavenska naroda koja sticajem okolnosti žive u Bosni i Hercegovini, (...) istovremeno predstavljaju i osnovu i formulu za mogući zajednički život i povezivanje, naravno na principima građanskog društva sa svim jugoslovenskim narodima, a ne samo sa Srbijom i Hrvatskom (...)”.¹⁰⁴ Zdravko Grebo je kao svoju osnovnu tezu istakao da Bosna i Hercegovina kao država

¹⁰² Isto. Ištuk H. “Stvoriti B-H oružanu silu”. 6-7.

¹⁰³ Isto. Kljuić S. “BH patriotizam”. 7.

¹⁰⁴ Isto. Pejanović M. “BiH je potreban referendum građana”.

ne postoji, i to od onog momenta “kada je ovaj nesretni rat počeo da razara zemlju, ona ne postoji u posljednjih pola decenije (...) ova republika kao državna zajednica u mnogim aspektima nema nikakve ingerencije” te smatra kako je razgovor, koji je na ovom stolu vođen, a koji se tiče vojnih i ekonomskih pitanja, tek od sekundarnog značaja. Istakao je kako, što se tiče sudbine Bosne i Hercegovine, i njenog ustavno-političkog konstituiranja, ne razumije osnovnu ideju koju vodi vlast u Bosni i Hercegovini. Koaliciju koja je sklopljena nakon izbora 1990. godine smatra neprirodnom, te je ona “onog trenutka kada je bila sklopljena podrazumijevala teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine”. Spreman je podržati demokratske ideje koje su u funkciji *res publicae*, javne sfere i politike i tek će i samo tada Bosna i Hercegovina biti moguća kao demokratska država.¹⁰⁵

Sagledamo u cjelosti, referati sudionika išli su u pravcu odbrane državnih, političkih, pravnih i historijskih posebnosti, te cjelovitosti Bosne i Hercegovine i njenih institucija. Razmatrao se odnos i položaj susjednih republika i JNA prema Bosni i Hercegovini i obrnuto. Treba istaći patriotizam, demokratski princip i odmjerенost u iskazivanju stavova koji su gotovo graničili s političkim kukavičlukom. Ideje koje su iznesene bile su uvjetovane akcijama za koje se ispostavilo da prema Bosni i Hercegovini nisu bile nimalo dobronamjerne, te da je iznesene stavove i ideje trebalo sprovesti u praksi.

Pismo Franji Tuđmanu

Miljenko Jergović, Ivo Komšić, Ivan Kordić, Ivan Lovrenović i Mile Stojić su 6. januara 1992. godine, neposredno pred najavljeno zasjedanje Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, poslali zajednički potpisano pismo predsjedniku Republike Hrvatske u kojem konstatiraju da je Bosna i Hercegovina pred političkim nestankom, te zamjeraju Tuđmanu na konstataciji prema kojoj bi cijepanje Bosne i Hercegovine moglo odgovarati dugoročnim interesima sva tri naroda i interesima stabilnosti u ovom dijelu Evrope i što je svoje procjene i poglede koje se tiču budućnosti Bosne i Hercegovine i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini poistovjetio s Miloševićevim i Karadžićevim interesima. Potpisnici pisma smatraju da je takva politika nekonzistentna, kratkovidna i neodgovorna spram stvarnih interesa kako hrvatskog tako i ostalih naroda u Bosni i Hercegovini, a neuljudna i nemoralna spram muslimanskog

¹⁰⁵ Isto. Grebo Z. “BiH je nemoguće graditi na antisrpstvu”. 8.

naroda. Tuđmanu, na kraju pisma, savjetuju zalaganje za cjelovitost i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine, a time mu i uvjetuju vraćanje prava na zastupanje interesa hrvatskog naroda.¹⁰⁶ Pismo su igrom slučaja, ukratko zajednički prokomentirali prvo Koljević, potom i Tuđman: “Ja slučajno znam sve te intelektualce, jer sam bio u tim književnim vodama, znate, nema tu velikog intelektualca. A, svako je tu došao iz malog mjesta, da bi u Sarajevu dobio određeni položaj, (...)”, na što je Tuđman uzvratio: “I ne gledaju bit problema. Hoćemo li vječito da se hvatamo za grkljan, razumijete, ili ćemo jedanputa se skandinavizirati i evropeizirati, da živimo”.¹⁰⁷ Nakon toga, uslijedila je prepiska. Odgovor “petorici javnih djelatnika iz Sarajeva” poslao je Tuđmanov savjetnik, Zvonko Lerotić, koji je “znanstveno elaborirao Šefove ideje o podjeli Bosne” u kojima je istaknuo da je minimum državničke dužnosti Bosne i Hercegovine bio zaustaviti “četnike i napade JA” jer u protivnom, Bosna i Hercegovina “faktički postaje neprijateljskom zemljom”.¹⁰⁸ Uslijedila je reakcija “petorice” koji su konstatairali da se “razbijanju Bosne i Hercegovine i ostvarenju nacionalnih ciljeva Srbije” u Hrvatskoj protive sve relevantne političke stranke, svi ugledni i relevantni političari, osim Tuđmana i “nekož užeg neimenovanog HDZ-ova politbiroa,” a u Bosni i Hercegovini tome se protive, također, sve političke stranke, osim SDS-a i Radovana Karadžića, iz čega proizlazi “da u cijelom hrvatskom i bosanskohercegovačkom miljeu jedino Tuđman vidi i podržava rješenje problema ostvarivanjem nacionalnoga cilja Srbije”!¹⁰⁹

Hrvatska politička elita u Bosni i Hercegovini koja je bila okupljena oko HDZ-a BiH nije imala podršku bosanskohercegovačkih intelektualaca, već je slijedila programe i upute stranačkog i užeg državnog rukovodstva iz Hrvat-

¹⁰⁶ Otvoreno pismo dr. Franji Tuđmanu, predsjedniku Republike Hrvatske. Komšić I. 2006. 428-429. Pismo je javno objavljeno tek 14. januara 1992., kada je za to nastupio povoljan politički trenutak.

¹⁰⁷ Lovrenović I. i Lucić P. 2005. 150-151.

¹⁰⁸ Lovrenović I. 1996. 159. Ovo je pismo objavljeno u zagrebačkom *Vjesniku*, 14. januara 1992.

¹⁰⁹ Isto. 164. Pismo je objavljeno u zagrebačkom *Vjesniku*, 22. januara 1992. “Petorica” u ovom pismu navode i kako su Koljević i Ekmečić, 8. januara 1992. u Zagrebu Tuđmanu predložili plan o Srpskoj republici Bosni i Hercegovini koja je proglašena nakon Tuđmanova uvida i saglasnosti. Treba napomenuti da Milorad Ekmečić nije sudjelovao u razgovoru od 8. januara 1992. u Zagrebu.

ske. Pismom su intelektualci željeli ukazati na pogubnost ideja i političkih odluka koje je sprovodio tadašnji predsjednik Hrvatske, Franjo Tuđman, a imale su direktnog utjecaja i na Bosnu i Hercegovinu. Ovakav vid reagiranja intelektualaca na tadašnja i naredna politička kretanja nije imalo gotovo nikakvog utjecaja. U percepciji hrvatskog državnog vrha, nije bilo mjesta za samostalnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu. Nacionalistička medijska mašinerija u Hrvatskoj gotovo i nije imala potrebu da se suočava s političkim neistomišljenicima, te ih je ili ignorirala ili po potrebi, lažima diskvalificirala pred javnošću. Ispostavit će se da su samo one intelektualne skupine koje su početkom 90-ih godina dvadesetog stoljeća došle u najužu spregu s politikom, nacionalnim političkim elitama, upregnute u nacionalističke uzde, uspijevale izvršiti svoj cilj i imale velikog utjecaja i na trenutna politička kretanja i na javno mnijenje u svom nacionalnom korpusu. Tako je i protest intelektualaca hrvatske nacionalnosti iz Banje Luke bio samo još jedan bezuspješan pokušaj u nizu kojim se nastojalo utjecati na politiku službenog Zagreba. Svoje nezadovoljstvo postignutim nakon tzv. Cutileirovih pregovora,¹¹⁰ javno su izrazili intelektualci iz Banja Luke. Dokumentom “Pledoaje za izvorne interese hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini” potpisnici su tražili zamjenu hrvatske pregovaračke ekipe koja je sudjelovala u odlučivanju o budućnosti Bosne i Hercegovine te su protestirali zbog prihvaćanja etničke podjele i regionalizacije Bosne i Hercegovine po isključivo etničkom principu. HDZ BiH nastojala je da se u ovu pregovaračku ekipu predloži i Miro Lasić.¹¹¹

Mostarska transferzala

U Mostaru je do samog izbivanja rata, kratko vrijeme djelovao Klub intelektualaca, čiji su članovi početkom marta 1992. godine organizirali skup intelektualaca s jugoslavenskih prostora kako bi iz različitih uglova iznijeli mišljenja i stavove o uzrocima jugoslavenske krize. U radu okruglog stola “Bo-

¹¹⁰ Pregovori su vođeni na nekoliko sastanaka u Sarajevu, Lisabonu i Bruxellesu. Delegacije su predvodili Alija Izetbegović, Mate Boban i Radovan Karadžić u razdoblju od 13. februara do kraja maja 1992. O Cutileirovim pregovorima opširnije vidi: Begić I. K. 1997. 83-100.

¹¹¹ Do sada nisam našao više podataka o potpisnicima Pledoajea i hrvatskim intelektualcima iz Banja Luke, koje spominje Ivan Markešić. Ovaj prijedlog Markešić smatra čistim promašajem budući su se tada “svi pregovori i planovi krojili u Zagrebu”, i govori kako je Miro Lasić kasnije napustio svoje prve pozicije u odnosu na cjelovitost Bosne i Hercegovine i prihvatio postavke službenog Zagreba, odnosno Franje Tuđmana. Vidi: Markešić I. 2004. 62.

sna i Hercegovina sutra” pored organizatora sudjelovali su i članovi beogradskog Kruga intelektualaca, Građanskog foruma iz Sarajeva i Čapljine te članovi Helsinškog parlamenta građana u Sarajevu. Ovaj okrugli sto je nacionalizmu i velikodržavlju suprotstavljao ideje demokracije i duhovnog zajedništva jugoslavenskih naroda. U Saopštenju koje je usvojeno na ovom okruglom stolu stoji: “Za jedinstvenu smo BiH, za duhovno povezivanje svih državnih zajednica na jugoslavenskim prostorima i za svaku razumnu opciju koju donesemo u miru i demokratskim sredstvima. Nema te granice među nama koja je vrijedna ljudskog života, kao što nema granice ni metka koji može ubiti misao i zatamiti intelekt. Zbog toga nemamo pravo na šutnju i zbog toga zahtijevamo slobodne i nezavisne javne medije, jer valja nama dočekati sutra”. Ovim skupom nastojala se stvoriti intelektualna zajednica koja neće biti obuzdana “državnim artikulacijama” kakve se javljaju ili kakve će se javljati ubuduće. Ovakav, slobodomisleći i nezavisni vid djelovanja, u kojem će biti premoštene sve aktualne i buduće državne granice, i kojim će intelektualci biti “utopljeni” u humanitarni, kulturni, ekonomski i politički milje jugoslavenskih prostora, Evrope i svijeta, učesnici ovog skupa nazvali su Mostarskom transferzalom.¹¹² Sa skupa je poslana poruka da će duhovni i kulturni fenomen jugoslovenstva, zajedništvo Južnih Slovena, uspjeti preživjeti, jednom prilikom postati “osnova novog zajedništva, na ekonomskom, kulturnom, komunikacijskom” planu, te da će upravo Bosna i Hercegovina biti “embrion i Pijemont nove jugoslovenske simbioze, ne totalitarno-državotvorne, već ljudske i prirodne i unatoč tome što se Jugoslavija kao država raspala i što su nametnute neprirodne etničke podjele.¹¹³ Romansirane ideje i gotovo utopijske poruke koje su iznesene na ovom skupu mogle su poslužiti samoobmani sudionika. Realnost je bila dijametralno suprotna. Na skupu, zbog prekinutih saobraćajnih komunikacija nisu mogli sudjelovati istomišljenici iz Ljubljane i Zagreba. Sarajevo, glavni grad Republike Bosne i Hercegovine, je blokirano, na Mostar je bačeno nekoliko gustih nacionalističkih kopreni kojima se ovaj grad politički nastojao vezati za neustavne tvorevine. Terorističke akcije kao cilj birale su simbole grada. Tako je ogorčenje građana Mostara izazvalo eksplozija na Partizanskom spomen-obilježju. Skupština srpskog naroda je netom proglasila Ustav Srpske republike, time učinila još jedan korak u cijepanju Bosne i Hercegovine. Iz Bruxellesa, gdje je upravo

¹¹² K. M. “Valja nam dočekati sutra”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 8.3.1992. 3.

¹¹³ Karabeg M. “Pije li jugoslovenstvo vode”. *Oslobođenje*. Sarajevo, 10.3.1992. 2.

tih dana, u sklopu Cutileirova mirovnog posredovanja odlučivano o državnom ustrojstvu i ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine, stigla je po mir i suživot nimalo ohrabrujuća zajednička izjava triju lidera vodećih parlamentarnih stranaka da o pitanjima o kojima se raspravlja nije postignuta puna saglasnost.¹¹⁴ Neposredno pred gašenje rada Kluba intelektualaca Mostara, početkom aprila 1992. godine, poslano je pismo američkom ambasadoru u Jugoslaviji Warrenu Zimmermanu, u kojem su iz Kluba intelektualaca obavjestili ambasadora o postojanju mogućnosti neposrednog izbijanja oružanih sukoba u okolini i u samom gradu Mostaru, u kojima će sasvim sigurno stradati nevino stanovništvo Grada. Izrazili su i strah da će Mostar doživjeti sudbinu Vukovara.¹¹⁵ Ovim pismom mole ambasadora da odmah upotrijebi svoj i utjecaj Sjedinjenih Američkih Država da se Mostar spasi.¹¹⁶ Ovaj skup bio je još jedno okupljanje u nizu, kojim su intelektualci *ad hoc* izražavali svoje nezadovoljstvo ratnim dešavanjima. Ovi prosvjedi nezadovoljstva nisu imali nikakvog stvarnog utjecaja na političke odluke i na tijek dešavanja. Lamentiranje intelektualaca upućuje na nepoznavanje same situacije, nezainteresiranost i nemoć intelektualaca pri hvatanju u koštac sa svakodnevnim problemima kroz koje je prolazilo cjelokupno društvo, ali i na dozu samoljublja i sebičnosti u želji očuvanja društvenog položaja i same društvene klase kojoj su pripadali.¹¹⁷ Međutim, ni mnogo konkretniji prijedlozi, u tadašnjoj političkoj konstelaciji odnosa, nisu dobili priliku da dođu u razmatranje političkih elita te da budu sprovedeni u djelo, kao npr. pokušaj članova Foruma za etničke odnose putem dokumenta “Teze za model Ustava Republike Bosne i Hercegovine”.¹¹⁸

Smrtonosni ples “ljepotice” s Vrbasa i “zvijeri” s Romanije

Srpska politička elita u Banjoj Luci kreirala je zasebnu i potencijalno neovisnu političku tvorevinu, prema kojoj je, u razdoblju od osnivanja do kraja fe-

¹¹⁴ Begić I. K. 1997. 89.

¹¹⁵ Grad uz obalu Dunava u koji je nakon višemjesečnog granatiranja i razaranja uspjela ući JNA s četničkim dobrovoljačkim odredima iz Srbije 18. novembra 1991.

¹¹⁶ Pismo je poslano 2.4.1992., a ispred Kluba intelektualaca Mostara potpisao ga je Himzo Đukić. Vidi: Hadžiosmanović I. 2004. 299.

¹¹⁷ Prema teorijskom okviru sudionike okruglog stola “Bosna i Hercegovina sutra”, Klub intelektualaca Mostara možemo svrstati u *organske tumače*.

¹¹⁸ Grebo Z. i Jojić B. 1992. 134-149.

bruara 1992. godine, imala drugačiju i različitu političku projekciju od srpske političke elite okupljene u Sarajevu. Politički antagonizmi, sukob ovih dviju struja, ovdje uvjetno nazvanih, paljanska i banjalučka, koji je svoj zenit dose- gao krajem februara 1992. godine, uveliko je odredio tijek ukupnih dešavanja i donošenja političkih odluka kako u samoj Bosni i Hercegovini, tako i na regi- onalnom i međunarodnom planu. Intelektualni krugovi nastali u srpskom na- cionalističkom miljeu, pored zauzimanja za kreiranje povoljnog javnog mni-jenja među srpskim stanovništvom i pozitivnog odnosa prema nastojanjima politike SDS-a, bavili su se i projektiranjem i formiranjem kompaktnog geo- političkog i pravnog prostora. U Bosanskoj krajini, među SDS-om, postojale su dvije političke opcije, tzv. tvrda krajiška, Srpskoj demokratskoj stranci u Sa- rajevu nelojalna struja, koju su predvodile ugledne ličnosti u Krajini, kao što su: profesori Predrag Lazarević, Đorđe Mihić, direktor Ekonomskog instituta u Banja Luci Duško Jakšić, zatim Predrag Radić, koji je ujedno bio i predsjed- nik banjalučke općine, kao i predsjednik banjalučkog SDS-a Radoslav Vukić te Radoslav Brđanin koji je u to vrijeme obavljao funkciju potpredsjednika Skupštine Autonomne regije Krajina (AR Krajina). Drugu političku opciju, koja je političku okosnicu imala u SDS-u BiH, a koja je zagovarala osniva- nje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, sačinjavali su predsjed- nik skupštine Autonomne regije Krajina: Vojo Kuprešanin, narodni poslanik Zlatko Kelečević, novoizabrani mandatar Vlade AR Krajina Nikola Erceg, te Jovan Čizmović.¹¹⁹

Na 11. sjednici Skupštine Autonomne regije Krajina, održane 8. janua- ra 1992. godine, prihvaćen je izvještaj Komisije koja je imala zadatak ispiti- vanja rada članova Izvršnog vijeća Autonomne regije Krajina.¹²⁰ Komisija je ustanovila i obrazložila nepravilnosti u radu predsjednika Izvršnog vijeća AR Krajine, Anđelka Grahovca, i sekretara Izvršnog vijeća AR Krajine, Mire Mla- denovića, te predložila njihovu smjenu koja je na sjednici i izglasana.¹²¹ U na- stavku, odbornici su raspravljali o elaboratu pod nazivom “Bosanska Krajina kao konstitutivni činilac nove Jugoslovenske Federacije”. Ustanovljeno je da

¹¹⁹ Anušić A. “Ko je ko u Bosanskoj Krajini, kreativno trenje”. *Javnost*. Sarajevo, 28.3.1992. 4.

¹²⁰ Članovi komisije bili su: Dule Piljić, Dragan Knežević, Vasić Borislav, Mirko Radmanović i Vojo Kuprešanin, kao predsjednik.

¹²¹ ICTY, IT-99-36-T, Izvod iz zapisnika sa XI sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 8. januar 1992., Br. dok. materijala P101.

Skupština treba podržati “(...) prijedlog da Bosanska Krajina bude konstitutivni subjekat Jugoslovenske državne zajednice”, te da se od “Srpske Skupštine BiH” zatraži da na isti ili sličan način definira i ostale “Srpske krajeve (Krajine u BiH)”. Također, istaknuto je da bi Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini trebala ostvariti svoju funkciju u definiranju i konstituiranju Srpskih krajeva u BiH “koji će biti predstavljeni do konstituisanja buduće Jugoslovenske Skupštine”. Nakon diskusije o elaboratu, odlučeno je da komisija u čijem su sastavu bili Vojo Kuprešanin, Predrag Radić, Predrag Lazarević, Dušan Jakšić i Radislav Vukić obavi razgovor sa Slobodanom Miloševićem o položaju srpskog naroda izvan Srbije.¹²² Na sjednici je donesen i zaključak da se podrži odluka “banjalučkog parlamenta za ‘pridržavanje’ sredstava iz doprinosa i poreza, te njihovog selektivnog upućivanja u republičku kasu”, te da se pripreme odluke o formiranju javnih preduzeća “Trgopetrol” i “Krajiške Televizije”.¹²³

Na 8. sjednici Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine, održane 25. februara 1992. godine, Radovan Karadžić je u izričito negativnom kontekstu spomenuo dio srpskog naroda koji je izvan SDS-a, i koji ne radi na stvaranju srpske države prema napatcima ove stranke da “(...) neki autsajderi tamo po Krajini koji rade protiv nas, (...) pa se pojavljuju po našim skupovima i lupaju gluposti”, te je nastavio: “Ali, moram da vam kažem da naši ljudi, naš narod, naša Stranka moraju da očuvaju maksimum koordiniranosti i minimum discipline. Sjećate se kada smo ovdje imali izvanrednu Skupštinu u kojoj smo ih bukvalno mljeli, od jednom je došao telefax iz Grahova gdje je Skupština proglasila ujedinjenje!¹²⁴ Onda je nastao obrt u Skupštini. Mi smo morali da trpimo ušima, a oni su bukvalno mljeli. Dali smo im oružje. (...) Drugi put je bilo isto: Milan Ma[r]tić je umarširao u Drvar, bez ikakve veze. (...) Ovo u Krajini

¹²² Isto.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Karadžić ovdje spominje usvajanje Deklaracije o ujedinjenju Zajednice opština Bosanska Krajina i SAO Krajina usvojene u Bosanskom Grahovu na Vidovdan 1991. Jedno od mogućih rješenja položaja neustavno proglašanih oblasti, a koje je zastupao predsjednik Vlade SAO Krajine Milan Babić, bilo je ujedinjenje SAO Krajine s Bosanskom Krajinom koje bi kao federalna jedinica bile priključene novoj Jugoslaviji (budući su i Slovenija i Hrvatska već proglasile nezavisnost), a ostatak Bosne bio bi posebna federalna jedinica. Nakon razgovora s predstavnicima EZ-a u Parizu, usvojen je dokument kojim je SAO Krajina postala slobodna i samostalna teritorija, te je mogućnost ujedinjenja dviju Krajina zaboravljena.

Vidi: Barić N. 2008. 68-69.

juče. A ja vam garantujem da će Alija da isplati svakog krajiškog poslanika u dukatima njihovu težinu, da bi mi napustili Sarajevo i, da napustimo ideju da će Sarajevo biti glavni grad Srpske BiH. Banjaluka će, naravno, biti glavni grad Bosanske krajine. (...) Ali, napustiti Sarajevo gdje imamo 215.000 Srba sa Jugoslovenima, gdje imamo veliko bogatstvo, mi da napustimo Sarajevo, pa nas bi trebalo objesiti. (...) Ovo je zadatak na nivou Pašićevog zadatka. (...) Mi nemamo Pašića. Ali, narod je – Pašić. Naši strateški ciljevi se ostvaruju”.¹²⁵

Na sjednici Kluba poslanika SDS-a, održanoj 28. februara 1992. godine, u hotelu *Holiday Inn* u Sarajevu, podnesena je i informacija o političkim zbivanjima u Autonomnoj regiji Krajina, a koja je bila u vezi s zakazivanjem Skupštine regije Krajina. Na ovoj sjednici kluba poslanika konačno su se ispoljile tenzije i antagonizmi među srpskom političkom elitom u Krajini. Problem je nastao kada su se i Pale i Banja Luka pojavili kao mogući politički centri buduće “najmlađe” srpske republike. Radovan Karadžić je smatrao da srž problema leži upravo u “kompetenciji” između ove dvije opcije: “Ne da oni nisu zadovoljni onime čime se mogu baviti u budućoj Srpskoj Bosni i Hercegovini. Suština problema je krajnje djetinjasta i nekorektna, oni hoće da prave državu kao djeca u blatu kada sjednu i prave kolač. Oni ne shvataju da to ne može”.¹²⁶

U ovom je trenutku, krajem februara 1992. godine, projektu formiranja srpske republike u Bosni i Hercegovini sastavljene od srpskih regija i oblasti, prijetila opasnost od samourušavanja. Srpska politička elita u Sarajevu je gotovo prestravljena morala iznaći rješenje iz višestruko nepovoljne situacije koju je nametala međunarodna zajednica, odnosno pregovori s Cutileirom i krajiška oporba SDS-u. Razlog strahu među srpskim političkim predstavnicima bio je taj što bi “krivim potezom”, u vidu već isplaniranog donošenja Ustava Srpske republike u Bosni i Hercegovini kompromitirali svoje stavove i nastojanja koja su iznosili pred pregovarače međunarodne zajednice, a Predsjedništvu i Vladi RBiH omogućili povoljniji rasplet krize. Iz zapisnika ove sjednice je jasno da su s jedne strane pojedini poslanici svjesni “pravnih nonsensa”, dok s druge, opet postoji veliki broj poslanika koji nesvjesno negira činjenicu nedostatka legalnog uporišta u provođenju vlastite politike, te nisu imali niti ideju, niti

¹²⁵ ICTY, IT-99-36, Stenografske bilješke 8. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25.1.1991. Br. dok. materijala P33B.

¹²⁶ ICTY, IT-99-36-T, Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika SDS-a, 28.2. 1992. Br. dok. materijala P34B.

predstavu o načinu na koji bi se ispunio osnovni faktor kreiranja paralelnog, novog političkog subjekta. Ova činjenica podjednako je vrijedila za poslanike u skupštinama oba pretendenta na poziciju “centra”, i one u Bosanskoj krajini, tako i za one u Sarajevu. Kada je Kuprešanin zapravo želio naglasiti kako nema podršku legalnih institucija vlasti opštine Banja Luka on je rekao: “(...) mi svi po ovim (...) mi smo kao Skupština Krajine para-politička institucija, isto što i paravojna formacija. Mi u stvari nemamo korijen, nigdje na toj Skupštini ne mogu za korijen da se uhvatim, da imam korijen pa da se uhvatim u zemlju kao žila. (...) Projekat Krajine nikako da se oblikuje, da se formira. Banjaluka je sve, a Krajina ništa”.¹²⁷

Spomenuti stenogram nam govori o tome kako je za 29. februar u Banja Luci najavljena “stravična jednostrana akcija unutar srpskog naroda” koja je brinula i pregovarače međunarodne zajednice, koji su također najavili svoj dolazak u Banja Luku. Nikola Koljević je na sjednici rekao kako je za međunarodnu zajednicu i mirovne pregovore “ovo što je za sutra zakazano u Banjaluci to bi, (...), da bude još strašnije nego ovo što smo mi napravili: da donesemo Ustav za sav srpski narod”.¹²⁸ Momčilo Krajišnik ponovio je zahtjev da “teorija” o “Savezu srpskih država” u budućnosti mora biti sve prisutnija jer “srpski narod mora imati svoju državu. I ovo mi danas možemo nazvati republikom”.¹²⁹ Ubrzo nakon Krajišnikova izlaganja, klub poslanika je usvojio prijedlog da se Srpskoj skupštini preporuča donošenje Ustava “koji znači jedan oblik zaštite, odbrane od referendumima i posljedica referendumima”.¹³⁰ Nedugo zatim, na sjednicu su doputovali i poslanici iz Krajine, a Vojo Kuprešanin ukratko je poslanike upoznao s problemima u Banja Luci, sljedećom izjavom: “Mislim da se događaju neke stvari mimo mog uticaja i moći. Postoje ljudi unutar Skupštine koji

¹²⁷ ICTY, IT-99-36-T, Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika SDS-a, 28.2.1992. Br. dok. materijala P34B.

¹²⁸ Isto. Tekst nacrtu Ustava usvojen je na zasjedanju Skupštine srpskog naroda održane 1.2.1992., a objavljen je u listu srpskog naroda BiH, *Javnost*, 22.2.1992. te je njegovo donošenje najavljivano za sljedeće zasjedanje Skupštine srpskog naroda, koje je bilo predviđeno za 22. februar iste godine, a održano je 25.2.1992. Na 8. zasjedanju Skupštine srpskog naroda bila je prisutna i princeza Linda Karađorđević. Na dnevnom redu sjednice bilo je 20 tačaka, a jedna od tih tačaka bilo je i usvajanje Ustava, ali je tada odgođeno, a donesen je kada su se za to stvorile povoljnije međunarodne političke okolnosti.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

su bliže toj vladi, koji stvaraju neku famu, dižu političku temperaturu, mimo mog znanja informišu javnost o tome kako treba da se stvara država Krajina, kako Krajina treba da se proglasi itd. Kasagić je pojasnio kako je ideja o 'osamostaljivanju' Krajine, mimo planova srpskog političkog vrha u Sarajevu, 'krenula od regionalizacije, koju je radio Ekonomski institut u Banjaluci, (...). Primjetio je da na tom području, skupa sa Krajinom, je izuzetno bogato: ima pet velikih rijeka, veliko prostranstvo šuma, ima veliko područje za obradu zemljišta, privredna struktura je daleko povoljnija od prosječne bosanskohercegovačke, i onda je došlo do ideje da stvore Republiku Krajinu. Njima je ovih dana išlo u prilog stav u Lisabonu (...). Ovi intelektualci, (...), održali su u međuvremenu, (...). Na tom Odboru bili smo Zlatko Kelečević i ja. (...) Ali već je narasla jedna nacionalna tenzija pa je bilo teško bilo šta presjecati. Za sutra je najavljena Skupština, ali pozvan je i narod (rečeno je da će preko sredstava informisanja narod biti pozvan) da proslavi to proglašenje. Oni insistiraju na Republici, a mi uvijek insistiramo da to bude neka samostalnost regionalna u okviru Srpske Republike BiH. Mislim da u Ustavu tome treba posvetiti malo više pažnje"¹³¹ Zlatko Kelečević je otprilike najavljivao mogući scenario na sjednici koja se ima održati narednog dana: "Predlažem da naši čelnici, mislim na g. Karadžića i g. Krajišnika, moraju doći u Banjaluku, za sve se jako dobro morate pripremiti. Mislim da je bitno i da moramo uraditi to: prvo, mislim da g. Kuprešanin neće dozvoliti da Brdjanin vodi tu sjednicu, drugo moramo spriječiti prisustvo, jer su pozvali sve odbornike Banjaluke, sve članove Glavnog odbora, Politički i Ekonomski savjet, gradjanstvo, tu će biti preko 500 ljudi. Sve je to pozvao Vukić. Mislim da je bitno da se to postigne, (...) ko smije a ko ne smije prisustvovati. (...) Ponavljam, potrebno je da dodju g. Karadžić i g. Krajišnik jer će to biti jeziva borba pa će se morati istupiti s jakim argumentima. Brdjanin je pozvao i vladike, biće i general. (...) i smatram da baš danas moramo usvojiti Ustav i zbog toga šta bi se moglo desiti"¹³² Nikola Erceg je u nastavku sjednice izrazio zabrinutost zbog indicija da će u Banja Luku "doći i Šešeljevci, njegovi vojnici, da demonstriraju snagu"¹³³ Na sjednici je odlučeno da poslanici SDS-a odu na zakazanu sjednicu Skupštine Autonomne regije Krajine u Banja Luku kako bi se riješili stranački "personalni problemi" i ugrubo odredio budući slijed zacr-

¹³¹ Isto.

¹³² Isto.

¹³³ Isto.

tanih poteza. Glavni cilj odlaska u Banja Luku i Kuprešaninov saziv Skupštine bilo je sprečavanje proglašavanja Republike Krajine.¹³⁴ Prvo, trebalo je pred javnošću i međunarodnom zajednicom Srbiju osloboditi odgovornosti za političke pretenzije na teritorije Bosne i Hercegovine, a potom oformiti državu u državi, koja će u svome sastavu pored srpskih autonomnih oblasti imati i Autonomnu regiju Krajina, kojoj bi na čelu bila paljanska srpska politička elita, koja će naknadno srpsku republiku u Bosni i Hercegovini vezati za Srbiju. O ovome na sjednici Kluba poslanika SDS-a govorio je Radovan Karadžić: “Nije svačije kroz selo pjevati. Svako narod ne može da vodi. Ne može ni jedan pojedinac. (...) Nema sada te sile koja Srbiju smije uvaliti da brani Bosansku krajinu. To bi odma bilo nabačeno Srbiji na nos, da ona sada pokušava da ostvari svoje pretenzije. Mi smo oslobodili, ljudi moji, Srbiju i Crnu Goru i moramo osloboditi i kazati da ne želimo da pripajamo dijelove Bosne Srbiji i Crnoj Gori. To je vrlo važno svijetu da kažemo. A šta želimo? Želimo da ostvarimo svoje suvereno pravo, državotvorno pravo ovdje gdje mi jesmo. A hoćemo li se jednog dana, kada i u kojoj mjeri vezati za Srbiju to nije njihova stvar. Važno je da ovdje svoju državicu ispečemo i da se ona drži u komadu. A ne, ti Boga, stara srpska mana: kneževi. Gdje god se ima tri srpska sela na okupu proglasi se knez. (...) Mi smo na pola puta. (...) Nema više nazad”.¹³⁵

Nesuglasice o “personalnim problemima” su rješavane na 14. sjednici Skupštine Autonomne regije Krajina, održane 29. februara 1992. godine. Tačka dnevnog reda bila je “položaj Krajine u Srpskoj Bosni Hercegovini”. Skupština je pomno isplanirana i režirana, a na sjednicu je mogao ući samo određeni krug osoba, o čemu je odlučeno na sastanku kluba poslanika SDS-a. Gosti na sjednici bili su predsjednik SDS-a, predsjednik i potpredsjednik Skupštine, “dva patrijarha te možda jedan dva intelektualca”. Na sjednici je iznađeno rješenje položaja Autonomne regije Krajina, koje će se “shodno njejoj potrebi” ugraditi u Ustav Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, u potpunosti prihvaćeno od poslanika na sjednici.¹³⁶ Stav poslanika Skupštine AR Krajina u vezi s uređenjem odnosa među srpskim skupštinama, između regije Krajine i RS-a, bio je da “Srpsku republiku BiH čini zbir regija na teri-

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ ICTY, IT-99-36-T, Izvod iz zapisnika sa XIV sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 29.2.1992. Br. dok. materijala, P118.

toriji BiH, koje legitimitet srpskoj republici daju kao osnovni činioci”.¹³⁷ Također, istaknuto je kako su se poslanici ove Skupštine složili oko cjelovitosti Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, što nije dolazilo u pitanje, ali “sa drugačijim pogledom u odnosu na onaj koji se Krajišnicima nudi iz centra u Sarajevu”.¹³⁸ Bilo je vidljivo da je traženo neko kompromisno rješenje budući da je krajiška opcija prema ovom pitanju i dalje imala drugačiji pogled u “odnosu na onaj koji se Krajišnicima nudi iz centra u Sarajevu” te je nastavljen rad na institucionalnom jačanju i stvaranju ekonomskih i političkih pretpostavki koji su 1994., potpomognuti okretom kod regionalnih i međunarodnih aktera, i doveli do promjene u statusu Krajine kao regije, i Banjaluke kao grada. Karadžić je i na ovoj skupštini ponovio da je najbolje “da mi Srbiju i Crnu Goru oslobodimo bilo kakvih državnih obaveza prema nama, tako da ih više niko nema pravo da optužuje da imaju teritorijalne pretenzije” te dao svoje viđenje teritorijalne podjele u procesu raspada SFRJ prema kojem Bosna i Hercegovina ne može izaći iz Jugoslavije, a da ostane takva kakva jeste, već će i Srpska Bosna i Hercegovina, “podjednako suverena i ravnopravna” izaći iz Jugoslavije.¹³⁹ Nakon ovog, uvjetno rečeno, “puča” koji je izvršen nad srpskom političkom elitom u Banja Luci, došlo je do perioda koji je bio obilježen autoritarističkom, jednostranačkom vladavinom “krvoloka sa Durmitora”, čime je zacrtan i daljnji pravac u nacionalističkoj borbi i organiziranju srpskog naroda nakon raspada Jugoslavije. Formirani su početni obrisi jedne neustavne tvorevine koja je uz pomoć vojnog arsenala, gotovo pune četiri godine vršila zločine na područjima Bosne i Hercegovine koje je imala pod vlastitom vojnom kontrolom.

Buduće političko-pravno i teritorijalno uređenje Bosne i Hercegovine razmatrano je i među intelektualcima okupljenim oko političke opozicije SDS-a u Banja Luci. Demokratski forum, osnovan u 1992. godini,¹⁴⁰ čiji članovi su aktivno i politički djelovali i preko Liberalne stranke u Banjoj Luci, koja je u februaru 1996. godine preimenovana u Socijalno-liberalnu stranku Republike Srpske. Osnovu političkog rada i djelovanja Demokratskog foruma nominal-

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Po sadašnjim saznanjima svoje djelovanje ovaj intelektualni krug započeo je u prvoj polovini 1992., kada je u okviru ovog Forumu u Banja Luci organizirana šetnja za mir.

no su činile ideje liberalizma, slobodnog čovjeka, građanina, pojedinca; ekonomsku perspektivu su tražili u privatizaciji i uspostavljenju sistema tržišne privrede, zalagali su se za slobodu stvaralaštva, stalno insistirali na miru i zajedničkom životu “na ovim prostorima”. U pravnoj državi vidjeli su garanciju za osiguranje spomenutih vrijednosti.¹⁴¹ U augustu 1992. godine, u Banjoj Luci održan je okrugli sto na temu “Država danas i sutra”, a uvodničar je bio Miodrag Živanović, predsjednik Liberalne stranke u Banjoj Luci.¹⁴² Živanović je istakao da: “Međunarodno priznatu državu BiH treba da sačinjavaju regije ili kantoni” te da “Etnički princip ne sme biti isključivi kriterijum za stvaranje kantona ili regije. U obzir se moraju uzeti i drugi elementi, geografski, ekonomski, istorijski i socijalni”.¹⁴³ Osim toga, Živanović je imao zamjerku na prijedlog vlade Srpske Republike o podjeli “srpske države na okruge”. Smatrao je da okruzi jačaju centralnu vlast i narušavaju regionalni koncept, te iznio stav da bi takvim vladinim prijedlogom 49 gradova bilo “povezano između tri etničke grupe” čime bi “na duži period bilo onemogućeno organiziranje građanske države”.¹⁴⁴ Stav mnogih učesnika u raspravi bio je i taj da je do rata dovelo dvadesetogodišnje odbijanje “decentralizacije ekonomske i političke moći Sarajeva”. Isto tako, većina učesnika respektirala je aktuelno stanje kojem je etnički princip državnog uređenja dominantan, a teze o stvaranju građanske države su za učesnike prihvatljive, ali imaju male šanse da postanu realne. Mladen Ivanić iznio je mišljenje da je nemoguće govoriti o građanskoj državi budući su na izborima nacionalne stranke od birača dobile 85% glasova, te smatra da se rat mogao izbjeći “blagovremenom podelom BiH na nacionalne kantone ili regije”.¹⁴⁵

¹⁴¹ “Pripreme za konvenciju Liberalne stranke Banjaluka, Šta i kako smo radili u 1992.” *Novi prelom*. Banja Luka, 1, 15.1.1993. 11.

¹⁴² Krajem 1992. odlukama Vlade RS-a poništene su registracije političkih stranaka u BiH. Do poništenja je banjolučka Liberalna stranka bila dio Liberalne stranke BiH registrirane u Sarajevu. Sud je od ovog ogranka tražio ponovnu registraciju kao da se radi o osnivanju potpuno nove političke stranke, koja od tada djeluje kao samostalna i autonomna politička stranka na teritoriji RS-a, sa sjedištem u Banja Luci. Vidi: “Pripreme za konvenciju Liberalne stranke Banjaluka, Šta i kako smo radili u 1992.” *Novi prelom*. Banja Luka, 1, 15.1.1993. 11.

¹⁴³ Marić M. “Kome će Bog pomoći”. *Novi prelom*. Banja Luka, novembar 1992. 11.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto.

Početakom 1993. godine, nakon vijesti o početku pregovora koji će rezultirati donošenjem takozvanog Vance-Owenovog mirovnog plana, Živanović je u uvodniku januarskog broja *Novog preloma* o tome iznio svoje viđenje gdje je vrlo dobro zapazio osnovne nedostatke ovog plana: “Kao da našim nacionalnim liderima nije jasno da ovdje dobitnika, zapravo, nema. Utoliko je Vens-Ovenov plan bitan samo u onom dijelu koji se tiče konstituisanja države. Ako je Bosna i Hercegovina država, ona mora imati ustavno precizno definisane funkcije koje će biti centralizovane, a naravno i one koje će biti na nivou provincija (mada je, po meni, bolji moderniji, naziv regija). Kako pokazuju dosadašnje drame i obrti na ženevskoj konferenciji, oko ovih razgraničenja se vodi glavna bitka (...).”¹⁴⁶ U nastavku teksta, uočio je problem nepostojanja mehanizma iz kojeg se izvode zajedničke funkcije na nivou države Bosne i Hercegovine. O tome u komentaru o mirovnom planu dalje kaže: “Naše predratno iskustvo je pokazalo da država BiH ne može funkcionisati isključivo na etničkom principu. Tragikomične situacije u bivšem bh. parlamentu, dvodnevna ili trodnevna vijećanja samo o dnevnom redu i na kraju potpuni razlaz “legitimnih predstavnika naroda” – nameće logičnu potrebu izgradnje nekih drugih kriterija i mehanizama na kojima treba postulirati državu. Po mom sudu, tu bi u prvi plan trebali da dođu geografski, ekonomski, komunikacijski, kulturni i slični kriteriji, a etnički kriteriji da budu primjenivani samo kao jedan u nizu ravnopravnih. Jer, stvaranje etnički čistih regija – i kad bi prestao rat – donijelo bi narodima Bosne i Hercegovine ništa drugo do jednu nevjerovatnu izolaciju, okviri našeg svijeta suzili bi se samo na okvire naših feuda. Bili bismo u zatvoru.”¹⁴⁷ Živanović smatra da je Vance-Owenov prijedlog teritorijalnog uređenja Bosne i Hercegovine na deset regija, kao takav nepotreban, te da je “očigledna” potreba za manjim brojem regija, te je izrazio i potrebu za donošenjem novog ustava Bosne i Hercegovine, kojim treba “precizno definisati onaj krug pitanja o kojem se narodni predstavnici ne mogu preglasavati, već o kojima treba odlučivati konsenzusom”. Dalje je dodao kako bi “jedna od političkih potki tog eventualnog ustava, trebalo (bi) biti i opredjeljenje da država Bosna i Hercegovina može stupiti u određene oblike asocijacije sa drugim republikama bivše Jugoslavije”, ali uz uvjet da “etnički kriterij ne bude jedini i

¹⁴⁶ Živanović M. “Ženevski pregovori i Skupština RS. Na zapadu ništa novo”. *Novi prelom*. Banja Luka, 1, 15.1.1993. 2.

¹⁴⁷ Isto.

isključiv”.¹⁴⁸ U razgovoru koji je s Živanovićem vodila novinarka *Novog preloma*, početkom februara 1993. godine, Živanović je postavio pitanje načina na koji bi se eliminirali “nacional-mehanizmi” iz temelja društva i državnog uređenja. Ponovo je napomenuo da etnički princip ne bi trebao biti prvi i jedini kriterij kod ustrojstva državne zajednice, te da u obzir treba uzeti ostale ranije spomenute principe, i “Tada će se pokazati da BiH treba imati najviše šest do sedam provincija (lično mi je bolji izraz regija) i to bi mogli biti regioni Banjaluke, Bijeljine, Bihaća, Tuzle, Mostara, Trebinja, Zenice i eventualno podrinski region. Sarajevo bi, za sada, moralo imati status otvorenog grada”.¹⁴⁹ Prema njegovom mišljenju, pitanje broja regija je neznatno, gotovo nebitan problem u odnosu na pitanje koje se tiče “zajedničkih funkcija države BiH”,¹⁵⁰ te da je moguće da u tom okviru na državnom nivou Bosne i Hercegovine budu energetika, saobraćaj, prirodna bogatstva, da postoji jedan monetarni sistem, i da se o ovim “zajedničkim funkcijama” odlučuje konsenzusom. Međutim, Živanović je izrazio i bojazan “da je rat već napravio takve nacionalne podjele da će se ovakav model jako teško moći provesti”, ali i nadu da bi se iz centara moći mogli ukloniti oni koji su doveli do rata i “etničkog čišćenja”, a kako bi se premostile razlike i podjele stvorene na bosanskohercegovačkim prostorima.¹⁵¹ U uvodniku *Novog preloma*, iz aprila 1993. godine, Živanović kritizira odluke Narodne skupštine Republike Srpske sa zasjedanja u Bileći i smatra kako se ovim dokumentom u pitanje dovodi samo postojanje Bosne i Hercegovine kao države, te drži kako je ovim legitimirana “od ranije poznata politička namjera daljnjih integracija, opet samo po etničkom principu, u ovom slučaju stvaranju saveza srpskih zemalja na prostorima bivše Jugoslavije. To, dakako nije karakteristično samo za srpsku stranu u bh. sukobu – bosanski Hrvati, bez obzira što su stavili potpis na Vens-Ovenov plan, takođe, samo manje otvoreno rade na integraciji sa državom maticom”.¹⁵²

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Mićunović-Karlaš R. “Pred konvenciju stranke. Vrijeme za dokazivanje”. *Novi prelom*. Banja Luka, 1, 15.2.1993. 3.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Živanović M. 1997. 21.

Nakon dvogodišnje praznine zbog neizlaženja lista,¹⁵³ od kraja 1995. godine, nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, redakcija *Novog preloma* ponovo je pokrenula štampanje lista. Angažirani nakon demobilizacije, članovi redakcije više nisu djelovali kao “nečujni” zakonodavci, već počinju djelovati kao tumači sporazuma potpisanog u Daytonu. Ovaj mirovni sporazum je nakon završetka rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu, promišljanjima intelektualnih krugova dao novi impuls. Tako je Živanović, pomiren s ovom političkom odlukom, pisao: “Naša situacija je takva da izlaz iz nje ne može naći samo jedan čovjek, jedna partija. Snage se moraju ujediniti. Te snage treba da krenu u obnovu života u okvirima koji su zadati. To je dejtonska Bosna i Hercegovina. Dakle, BiH sa sasvim različitom i drugačijom unutrašnjom strukturom od one predratne. To nije unitarna BiH kakvu hoće, naprimjer Izetbegović. Ali, to nije ni Velika Srbija ni Velika Hrvatska. To je BiH čiji je sastavni dio Republika Srpska, kao i BH Federacija. Ovi entiteti moraju naći i jedan dio zajedničkog, ali i onaj dio koji će afirmisati same entitete. To, naravno, ne mogu učiniti oni koji su nas doveli tu gdje smo. Trebaju nam novi ljudi. Oni koji će široko gledati, a duboko vidjeti. Koji neće žrtvovati niti svoj narod ovdje, niti onaj dio naroda tamo. I koji će, doista, biti sposobni za dijalog i toleranciju, za kompromis, a ne samo za strah i mržnju. Jer, sada nam treba malo smirenosti i dosta razuma”.¹⁵⁴ Njegovo je mišljenje da je okvir od kojeg se treba krenuti u izgradnju “jedne nove države, iznutra drugačije od pređašnje Bosne i Hercegovine”.¹⁵⁵ Prema dokumentima potpisanim u Daytonu, Živanović smatra da je “Republika Srpska realnost, ili realnost koja je dio Bosne i Hercegovine. Tu se ne radi o jedinstvenoj Bosni i Hercegovini – (...) već o državi Bosni i Hercegovini sa sasvim drugačijom strukturom od one koju je imala predratna BiH”.¹⁵⁶ S druge strane, u promišljanjima pojedinih

¹⁵³ Od polovine 1993. pa gotovo pred kraj 1995. kompletna redakcija lista *Novi prelom* bila je mobilizirana u Vojsku RS-a te radi toga list nije izlazio iz štampe. Kadrovska komisija SDS-a, koju su činili Radoslav Brđanin, Jovan Karanović i Vojo Kuprešanin, je 16.3.1993. donijela zaključke po kojima se predviđa gubitak statusa zaposlenih za sve one čiji sinovi nisu odgovorili vojnoj obavezi ili se nalaze izvan teritorija RS-a. List je ponovno pokrenut i izlazio je nakon uspostave primirja 1995. *Novi prelom*, Banja Luka, 15.2.-15.3.1993. 2.

¹⁵⁴ Živanović M. “Socijalni liberali znaju šta žele. Gdje smo i gdje moramo ići”? *Novi prelom*, Banja Luka, maj-juni 1996. 5.

¹⁵⁵ Isti. 1997. 35.

¹⁵⁶ Isto.

članova ovog kruga, na primjer u stavovima Đorđa Latinovića “između redaka” možemo iščitavati i svojevrsni obrat, određeni zaokret, u odnosu na proteklo razdoblje, u viđenjima novog, budućeg uređenja Bosne i Hercegovine koje se razlikovalo od Daytonskog u smislu zalaganja za “što bržim integrisanjem Republike Srpske u Bosnu i Hercegovinu”.¹⁵⁷

Nakon nastupanja varljivog mira slične su ideje zaživjele u mnogim drugim bosanskohercegovačkim gradovima. Npr. u Tuzli je došlo do objedinjavanja ovih ideja u jedan “građanski” front, koji je egzistirao *pro se*, izvan i neovisno od državnih institucija, što nam ukazuje na zaživljavanje *etnokratskog sistema* uređenja poslijeratnog bosanskohercegovačkog društva.¹⁵⁸

Kongresi srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine

Intelektualci koji su djelovali preko Kongresa srpskih intelektualaca bili su najuže vezani za SDS-om BiH, i služe kao primjer uske povezanosti intelektualaca s programom političke partije i njihova zajedničkog političkog promišljanja i djelovanja na ostvarivanju zadatih ciljeva. “Odmah nakon osnivanja Srpske demokratske stranke, u proljeće 1990. godine, mnogi srpski intelektualci u Bosni i Hercegovini prihvatili su njen program i njen način zastupanja volje naroda i njegovih interesa. Ubrzo je, upravo na inicijativu istaknutih intelektualaca u vođstvu Stranke i izvan nje, osnovan i politički savjet koji je okupio i vanstranačke ličnosti od ugleda i značaja. (...) U bosanskohercegovačkim gradovima i u srpskim regijama srpski intelektualci okupljali su se u samoj Stranci ili u njenoj neposrednoj blizini, razumijevajući kvalitet politike i istorijske situacije u kojoj se zatekao narod u kojem su ponikli. Nacionalno organizovanje srpskog naroda u BiH otpočelo je upravo na intelektualnom i kulturnom planu”.¹⁵⁹ Tokom prve polovice 90-ih godina ova grupa intelektualaca uglavnom je obavljala i političke funkcije, bilo da su sudjelovali u radu i funkcioniranju stranke, radu Skupštine Republike Srpske, a pojedini su pozivani i uzeli učešće

¹⁵⁷ Nagradić S. “Naš cilj je demokratija”. *Novi prelom*, Banja Luka, april 1996. 4-5.

¹⁵⁸ Problem svojevrsnog izopćenja “vlasti naroda” do kojeg dolazi kada se taj narod shvati kao *ethnos*, a ne kao *demos* tematizirao je Tarik Haverić u knjizi *Ethnos i demokratija* i nazvao ga *etnokratijom* pojmom koji označava društveno uređenje koje funkcionira kao demokratija, ali za pripadnike samo jedne etnije.

¹⁵⁹ Š.Š. “Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje”. *Javnost*, Sarajevo, 21.3.1992. 12.

u radu Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici.¹⁶⁰ Bili su aktivno prisutni u javnosti i kompaktno su djelovali i kao intelektualci i kao političari, kako na dijelu teritorije Bosne i Hercegovine pod vojnom kontrolom Vojske Republike Srpske i političkim monopolom SDS-a, tako i na teritoriji Republike Hrvatske, na prostoru takozvane Republike Srpska Krajina, te Saveznoj Republici Jugoslaviji. Postojao je određeni broj “poslova” koje su “četiri srpske vlade”, zajednički i usaglašeno vršile, što je zakonski bilo regulirano Poslovníkom Skupštine srpskog naroda u Bosni Hercegovini.¹⁶¹ Treba istaknuti kako su u ovom periodu, osim opštinske Skupštine u Banjoj Luci, svi opštinski parlamenti u Republici Srpskoj bili jednonacionalni i jednostranački.¹⁶²

Prvi Kongres srpskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini, pod nazivom “Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje”, održan je u Sarajevu 28. i 29. marta 1992. godine, desetak dana nakon sporazumijevanja “o demokratskoj transformaciji BiH” u okviru Cutileirova predsjedavanja pregovorima o iznalaženju rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Kongres su sazvali “Prosvjeta” i Savjet SDS-a.¹⁶³ Ovo je bila prilika “da javnost sazna, jasnije i glasnije čuje, šta o jugoslovenskoj krizi i mnogim aspektima srpskog pitanja misle umne srpske glave”.¹⁶⁴ Isto tako, Kongres je imao funkciju projektiranja nove države budući je jugoslavenska propala, a srpski se narod time našao na “sudbinskoj skretnici”, oko čega su se složili svi sudionici Kongresa što je formulirano i u donesenoj Deklaraciji. Prihvaćena je inicijativa Radomira Smiljanića da se po uzoru na svejevrejski osnuje i svesrpski kongres koji bi trebao imati kompetencije donošenja svesrpskog nacionalnog programa. Postignut je opći konsenzus i oko pitanja potrebe teritorijalnog rasparčavanja Bosne i Hercegovine te je uskraćen mandat

¹⁶⁰ Ovaj *Savet* je nastao u drugoj polovini 1992. Vidi: Petrović V. 2010. 19-30.

¹⁶¹ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 16.3.1992. 49.

¹⁶² Živanović M. 1997. 29-30.

¹⁶³ Obnavljačka skupština Srpskog kulturnog i prosvjetnog društva Prosvjeta, održana je u Sarajevu, na Vidovdan, 28.6.1990. U govoru na Skupštini, potpredsjednik Prosvjete, Aleksa Buha, između ostalog, rekao je: “Djelovanjem ‘Prosvjete’ nastojacemo da se postigne jedini cilj: da se srpsko nacionalno biće uspostavi svugdje tamo gdje živi srpski narod. Da se ono u sebi artikuliše i samjeri, da se u sebi sabere i pribere, kako bi onda, tako slobodno i civilizatorski posredovano, svoje vrijednosti ponudilo drugima, a vrijednosti drugih učinilo svojima, po-svojilo ih. Jednom riječju, ‘Prosvijeta’ bi htjela da bude Matica srpska srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”. Buha A. 1996. 29-30.

¹⁶⁴ Š.Š. “Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje”. *Javnost*, Sarajevo, 21.3.1992. 12.

“bilo kome da učestvuje u sankcionisanju nezavisne BiH na način na koji bi ovdašnji Srbi bili odsječeni i izolovani u bosanskohercegovačkom državnom mehanizmu”. Dalje, iz ovoga su proizašli zahtjevi za “jedinством srpskog prostora u što je moguće čvršćoj formi povezivanja konstitutivnih jedinica”.¹⁶⁵

Bilo je planirano da na Kongresu govore Milorad Ekmečić, Ljubo Tadić, Radovan Vučković, Gojko Đogo, Miroslav Toholj, Vojislav Maksimović, Gašo Mijanović, Aleksa Buha, Aleksa Milojević, Branko Đerić, Nikola Poplašen, Mile Nenadić, Milan Miljević, Rajko Igić i Radomir Bulatović. Govornici su trebali govoriti, između ostaloga, i o: “(...) srpskom narodu i ustavnom organizovanju Bosne i Hercegovine, o duhovnom životu i kulturnom stvaralaštvu srpskog naroda, o društvenom razvoju i mogućnostima ekonomskog prosperiteta srpskog naroda (...)”.¹⁶⁶ Član Savjeta SDS-a, akademik Slavko Leovac, bio je ujedno i predsjednik Organizacionog odbora Kongresa, koji je neposredno pred održavanje Kongresa dao intervju u kojem je rekao: “Već izvjesno vrijeme, godinu dana, razmišljali smo u Savjetu SDS, koji okuplja značajne srpske intelektualce u Sarajevu, o potrebi sabora, mi smo mislili svesrpskog sabora, koji bi okupio sve značajne Srbe raznih uvjerenja i shvatanja i koji bi osnažio i razvio neke bitne interese srpskog naroda”.¹⁶⁷ Leovac je na kraju intervjua najavio da će Kongres proteći u “duhu tolerancije i dogovaranja”. Dobrica Ćosić zbog bolesti nije prisustvovao Kongresu, a učesnicima je poslao pismo podrške, datirano od 26. marta 1992. godine, koje je u cjelosti objavljeno 28. marta iste godine u listu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini – *Javnost*. U pismu, nakon konstatacije da bosanskohercegovačkog “tla” više nema, da je “bivše”, kaže: “Mi Srbi, Muslimani i Hrvati, uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među nama, moramo se što pravednije razdeliti i razgraničiti da bi uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo i da sutra možemo sa što manje prepreka da se ujedinjemo u svemu što nam je obostrano razumno i korisno”. Dalje, savjetuje, oslanjajući se na historijsko iskustvo, da bi se pri stvaranju i organizaciji nove države i društva (!) trebalo uskladiti “načelo jedinstva srpskog naroda sa načelom demokratskog policentrizma”.¹⁶⁸ Na Kongresu je uzeo

¹⁶⁵ Gligorević M. “Srpski brod ... i bez Jugoslavije”. *Javnost*, Sarajevo, 4.4.1992. 5.

¹⁶⁶ Mitrović B. “Sabor srpskog duha”. *Javnost*, Sarajevo, 28.3.1992. 6.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ Isto. Pismo Dobrice Ćosića Kongresu srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine. 1.

učešće i Milorad Ekmečić. Izlaganje pod naslovom “Šta poslije Jugoslavije?” preneseno je u istom broju *Javnosti*. Ekmečićevo pero bilo je u službi fabrike straha: “Strah vlada nama”,¹⁶⁹ nabraja lanac “revolucija i ratova” koje je srpski narod vodio od 1804. godine, preko ustanaka u 19. stoljeću do Prvog i Drugog svjetskog rata, i procjenjuje žrtve i demografske gubitke srpskog naroda u borbi za ostvarenje svojih nacionalnih ciljeva. Upravo su ovi demografski gubici, prema Ekmečićevu mišljenju, razlog što srpsko stanovništvo nema većinski udio u zastupljenosti među ukupnim brojem stanovnika u Bosni i Hercegovini na početku 90-ih godina, te je na takav način “desetkivano” dočekalo raspad Jugoslavije i stvaranje novih država iz republika sastavnica. Već je krajem 80-ih i početkom 90-ih godina srpski nacionalistički diskurs konstituirao tezu o ugroženosti srpskog naroda.¹⁷⁰ Ekmečić je vidio opasnost koja je s jedne strane proizlazila iz mogućnosti da Evropa dozvoli osnivanje jedne islamske države koja bi nastala iz muslimanskog “srednjobosanskog rezervata”,¹⁷¹ a s druge strane, upozorava na opasnost od ponavljanja pokolja Srba izvršenih za vrijeme NDH od 1941. do 1945. godine. Na postavljeno pitanje: postoji li mogućnost da se stanje promijeni, da se borba “za krst časni i slobodu zlatnu” nastavi i po srpski narod, sretno privede kraju, Ekmečić jasno vidi šansu: “Danas stojimo pred istorijskim pitanjem šta srpski narod u Bosni i Hercegovini treba da uradi što bi mu moglo obezbediti barem jedan minimum njegovih istorijskih ciljeva. Odmah na prvom mestu moram reći da ujedinjenje srpskog naroda u nezavisnoj i demokratskoj državi uvek ostaje meta koja se ne menja. Što god nam Evropa izdiktira i nametne, biće samo početak nove epohe u toj borbi za nacionalno jedinstvo i nezavisnost. Treba se pomiriti sa činjenicom da se taj cilj ne može ostvariti za ovo ili neko kratko vreme u neposrednoj budućnosti. Srpsko nacionalno jedinstvo i stvaranje temelja za novu jugoslovensku zajednicu preko njega će se ostvariti u ratama, za nekoliko narednih godina i decenija. Ono će se ipak ostvariti”.¹⁷² Ekmečić je u svom izlaganju na Kongresu prvo iznio ono što ne želi od Bosne i Hercegovine, a to je: “Suverena

¹⁶⁹ Ekmečić M. “Srpsko nacionalno pitanje danas. Šta poslije Jugoslavije”. *Javnost*, Sarajevo, 28.3.1992. 1.

¹⁷⁰ Žunec O. 2008. 33-46.

¹⁷¹ Ekmečić M. “Srpsko nacionalno pitanje danas. Šta poslije Jugoslavije”. *Javnost*, Sarajevo, 28.3.1992. 1.

¹⁷² Isto.

i nezavisna Bosna i Hercegovina – u čijem ustavnom uređenju ne bi postojale odredbe i otvorena vrata da se Srbi Bosne i Hercegovine u političkom, ekonomskom i kulturnom vidu povezuju sa drugim srpskim delovima – može biti samo nametnuta, kao što je tuđe ropstvo, kapitulacija i vojničko osvajanje jačega. I u tom slučaju, takva država ostaje bez naše saglasnosti i našega potpisa”. Zatim, on nastavlja i iznosi svoje viđenje budućeg uređenja Bosne i Hercegovine, tj. kako bi srpski narod ostvario dio svojih ciljeva: “Unutrašnja podela Bosne i Hercegovine na tri narodna dela jeste jedina garancija za postojanje minimuma demokratske budućnosti. Svaka je konfederacija nestabilna državna veza i predstavlja formu ka boljim rešenjima. Upravo zbog toga je najbolji izlaz za narode u njoj. Ona je minimum srpskom i hrvatskom narodu da sačuva deo svog jedinstva sa nacionalnim maticama. Muslimanskom narodu ovakva konfederalna veza je jedino sredstvo da se oslobodi rezervata koji mu je Evropa nametnula”. Ovakvo labavo, konfederalno ustavno ustrojstvo i državno uređenje Bosne i Hercegovine, Ekmečić je zastupao i opravdavao zbog mišljenja da bi se na taj način opravdala historijska žrtva za spas nezavisnosti “matice” – Republike Srbije i Crne Gore, a nezavisnost ovih dviju, po Ekmečićevu izlaganju, srpskih republika, “je osnovni preduslov i zlatna baština koja garantuje da ciljevi srpskog i jugoslovenskog jedinstva nisu propali”. U nastavku izlaganja dodaje: “Sve što danas radimo mora biti usmereno na očuvanje najvišeg mogućeg stepena nezavisnosti postojeće srpske države. To se mora uraditi po cenu da bismo u Bosni jedno vreme ostali tuđi robovi. Dok zadnja svetlost Srbije ne ugasne, protivnici demokratske države na Balkanu za decenije, za vekove, neće mirno spavati”.¹⁷³ Na Kongresu je donesena Deklaracija sa sedam tačaka. Na samom početku izražena je zabrinutost zbog procesa komadanja “starih evropskih država” što može dovesti do sukoba u Evropi te se sudionici Kongresa, u ime Srba, ograđuju i smatraju se neodgovornima za sve što može iz takvog procesa da proizađe. Istaknuli su da ne prihvataju državnu zajednicu koju nameću interesi velikih sila, evropski katolički klerikalizam i probuđeni panislamizam nego samo “onakvu kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji”. Potpisnici Deklaracije iznijeli su stav “da je u ovakvim istorijskim okolnostima jedino rješenje za BiH da bude trodjelna

¹⁷³ Isto. Posebna bi se studija mogla napraviti o Ekmečićevoj percepciji BiH i tumačenjima bosanskohercegovačke historije u njegovom dvotomnom djelu *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*. 1989.

državna zajednica u kojoj će Srbi suvereno stati na svoje međe". U tački 4. i dalje se zastupa: "Srbi, Muslimani i Hrvati, (...), moraju se što pravednije razdijeliti i razgraničiti da bi se uklonili razlozi mržnje i ubijanja kako bi se sutra mogli sa što manje prepreka ujedinjavati u svemu onome što je za sve njih razumno i korisno. 5. Kongres srpskih intelektualaca upozorava na činjenice da je *sudbina srpstva nedjeljiva* i da se sve što se događa u jednoj srpskoj zemlji odnosi na sve Srbe ma gdje živjeli, jer su sve srpske zemlje jedinstven prostor. 6. Jedinstvo Srba iziskuje da sve srpske vlasti, (...), i sve srpske države, (...), Srpska crkva i srpski intelektualci formulišu i zabilježe minimum nacionalnih interesa Srba koji su u ovom istorijskom trenutku izvan svakog spora i od kojih nigdje i nikad više ne smije biti odstupanja".¹⁷⁴

Srpski intelektualci okupljeni oko Kongresa srpskih intelektualaca i SDS-a su se u svome djelovanju kroz ovaj period i u ostvarivanju svojih ciljeva uvelike oslanjali na paravojnu snagu i na radikalne političke opcije svoga nacionalnog korpusa, te je u skladu s postignućima ovog usaglašenog tročlanog fronta traženo rješenje tzv. svesrpskog nacionalnog pitanja. Tako je u svojim dnevničkim bilješkama, iz maja 1993. godine, Nikola Koljević na sljedeći način komentirao saradnju radikala Šešelja sa državnim vrhom i Miloševićem: "To jednostavno stoji ovako: ako u jednoj zemlji neko zastupa u ime svog naroda, u kritičnom trenutku, pogotovo u trenutku stvaranja države, radikalnu opciju, koju Šešelj naziva Karlovac-Virovitica, onda je drugima lakše da idu na opciju koja je manje radikalna, a da druga strana ne misli da je loše prošla. Jednostavno, taktički, dobro je imati radikala u 'tvrđenju pazara', a mi ćemo se verovatno na kraju, a možda će to biti vrlo brzo, naći u takvoj situaciji, u situaciji razgraničenja, prvo sa Hrvatima, a onda i sa Muslimanima". U sljedećoj bilješci, datiranoj 22. januara 1994. godine, vidljivo je, pored ranije rečenog, da je djelovanje ovih srpskih intelektualaca u skladu s onim mogućnostima koje je vojnim djelovanjem osigurala Vojska Republike Srpske, "realnim stanjem na terenu", prema dosegnutim linijama fronta, i to da u periodu kojeg razmatramo u ovom radu dolazi do određenih "revizija" u zahtjevima, do promjena u ciljevima koje imaju srpski intelektualci kod viđenja teritorijalno-političkog uređenja Bosne i Hercegovine. Tako, Koljević piše: "Oven kaže da je njemu Silajdžić predložio da se identifikuju sporne i nesporne teritorije. Dakle, ono što smo mi predlagali i Njujorku pre godinu dana, u decembru 1992. To je

¹⁷⁴ Deklaracija Kongresa srpskih intelektualaca. *Javnost*, Sarajevo, 4.4.1992. 1.

ona ideja da na spornim teritorijama ostane samo UNPROFOR-ova i lokalna policija, da se vojska povuče, a da se nesporne teritorije razgraniče. Naravno, taj model koji nam je odgovarao '92, nama sada ne odgovara jer bismo morali da napustimo oko 20% teritorije bez ikakvih garancija mape”.¹⁷⁵

Drugi Kongres srpskih intelektualaca održan je u Beogradu, 23. i 24. aprila 1994. godine, neposredno prije osnivanja Kontaktne skupine.¹⁷⁶ U pozdravnim govorima okupljenim, između ostalih, obratila se i Biljana Plavšić, potpredsjednica Republike Srpske. Ona je u jednom kratkom i sažetom govoru ukazala na nekoliko stvari. Govor provocira potencijalnog *ratnika* – izražava se nada da će okupljeni na Kongresu imati hrabrosti barem približno kao srpski vojnici na frontovima, a za cilj ima postizanje solidarnosti i mentalnog jedinstva okupljenih intelektualaca s “hrabrim borcima”. Iz pozdrava Plavšićeve ovom *sobranju* se primjećuje kako Kongres ima za cilj i kreiranje javnog mnijenja, ali isto tako je vidljivo da intelektualci koji su se odazvali moraju ispuniti unaprijed određene želje i očekivanja koja je pred njih postavio “srpski narod”. Izrazila je nadu da neće doći do podilaženja “malodušnosti pojedinih intelektualaca pesimistički nastrojenih koji neoprostivo rade na uspavlivanju srpskog naroda govoreći mu da još nije sazrelo vreme za ujedinjenje, da su to još daleke želje, da treba čekati, da se treba nekoga ustručavati. To može da ostavi pogrešan utisak o željama većine srpskog naroda i da razočara naše borce, koji ne žale svoje živote da bi se ostvario taj vekovni san Srba da žive u jednoj državi i da (...) stvore jednu demokratsku, naprednu i jedinstvenu srpsku zemlju”.¹⁷⁷ U referatu “O jedinstvu srpskog naroda danas”, Milorad Ekmečić gotovo proročki, jednostavnim i jasnim jezikom, naučno siguran, na trenutke mističan i neodređen, sve u isto vrijeme, u rečenicama od kojih svaka nova može biti iznenađujuća i neočekivana, iznosi stavove i mišljenja o mogućem

¹⁷⁵ Koljević N. 2008. 205. i 410.

¹⁷⁶ Kongresni odbor sačinjavali su: Milan Vojnović; Mihailo Vučinić; Nikola Gaćeša; Jovan Deretić; Gojko Đogo; Predrag Đorđević; Milorad Đurić; Milorad Ekmečić; Mirko Zurovac; Pavle Ivić, član predsjedništva; Bogdan Jamedžija, predsjednik organizacionog odbora; Miodrag Jovičić; Vasilije Krestić; Slavko Leovac, član predsjedništva; Ivan Maksimović; Milenko Mališ, sekretar predsjedništva organizacionog odbora; Mihailo Marković; Dejan Medaković, član predsjedništva; Dragoslav Mihailović; Rajko Petrov Nogo; Zoran Obrenović; Gavro Perazić; Boško Petrović; Milomir Petrović; Čedomir Popov; Nikola B. Popović, generalni sekretar; Svetozar Stojović; Vlado Strugar, član predsjedništva; Darko Tanasković i Brana Crnčević.

¹⁷⁷ Krestić V. 1995. 17.

pravcu razvoja borbe za srpsko državno ujedinjenje, za ujedinjenje sa Srbima iz Bosne i Hercegovine te Hrvatske. Da bi opravdao zločine koristi tezu Samuela Huntingtona o sukobu civilizacija, te tvrdi da će identificiranje nacije i religije “ostati trajnim obilježjem našeg budućeg života”. Bosna i Hercegovina u njegovom referatu nema status države, ona nije cjelina, riječ je o dvije oblasti, regije i zaključuje da se ujedinjenje srpskog naroda ne može uskoro očekivati te da je riječ o nekoliko “zahvata” koje treba učiniti da bi do tog cilja došlo. Ekmečić posebno ističe: “Za ujedinjenje sa Srbima iz Bosne i Krajine treba usvojiti polazište da se ne smeju praviti nikakve političke prepreke na putevima integrisanja tog područja koje će buduća civilizacija zahtevati. (...) Kulturno ujedinjavanje pretpostavka je političkom ujedinjavanju. Standardizovanje jedinstvenog književnog jezika istorijska je neminovnost, koja će se jednom morati dogoditi. (...) Pokušaj u Republici Srpskoj da se usvoji ekavski izgovor u jezičkom standardu treba doživeti kao prvi proplamsaj procesa koji će celinom biti razvijen kasnije. (...) Treba usaglašavati zajedničke praznike i državne simbole, a nastaviti s radom u školi. Političko jedinstvo zavisice od budućeg mira i ostvariće se uporedo s mirovnim pregovorima. Po pravu na samoopredeljenje četiri postojeće srpske države ujediniće se u jednu (...) To će potrajati dugo, (...) Mir i vreme rade za nas, a ako Hrvatska nametne nov rat, onda državno jedinstvo treba proglasiti odmah. U međuvremenu treba uporno raditi na ujedinjenju svih političkih, kulturnih, prosvetnih, sportskih i, tamo gde je moguće, državnih ustanova. (...) Pored postojećih zajedničkih poslova koje vrše četiri srpske vlade treba pristupiti i usaglašavanju rada četiri parlamenta. (...) Trebalo bi da četiri parlamenta formiraju jedno zajedničko telo koje bi izrađivalo politički program”.¹⁷⁸ On smatra da takvu jednu odgovornost trebaju preuzeti državne institucije jer su dosadašnji pokušaji da takav nacionalni program rade grupe intelektualaca i kulturne ustanove imale za posledicu množenje centara informiranja i pretvaranje tih kulturnih ustanova u centre za informiranje.

Svakako je za temu ovoga rada zanimljiva bilješka koju je pri korekturi teksta za objavljivanje, 23. aprila 1995., unio sam Ekmečić i koja je objavljena uz tekst. Naime, u augustu 1994. godine, dolazi do taktičke “promjene kursa” u srbijanskoj vanjskoj politici te se zatvaraju državne granice između SRJ i Bosne i Hercegovine. Ovaj rez u odnosima Beograda i Pala uvodi nove ele-

¹⁷⁸ Isto. 36-37.

mente, što će za posljedicu imati dugoročno onesposobljavanje srpskog naroda da uspješno “privede kraju borbu za svoje ujedinjenje”.¹⁷⁹ Naime, Ekmečić u bilješki predlaže nastavak borbe za jedinstvo srpskog naroda putem oživljavanja srpskog javnog mnijenja, saradnje političkih stranaka “na prostoru četiri srpske države”, te kao najbolji lijek – predlaže novi kongres srpskih intelektualaca. U svom referatu, Vasilije Krestić ukazuje na razlike u mentalitetu Srba koje su se ispoljile tokom vremena, a nastajale su uslijed prekida državnog kontinuiteta, nepostojanja društvenog kontinuiteta te prisutnosti komunističkog internacionalizma, militantnog komunističkog ateizma, jake regionalne partikularne svijesti, a kao značajan dezintegracijski faktor navodi školski i obrazovni sistem nakon 1945. godine. Iz njegovog izlaganja je vidljivo da je stavljen naglasak na svijest o istoj nacionalnoj, vjerskoj, kulturnoj i civilizacijskoj pripadnosti te da je geografski prostor zanemarujući faktor, i zaključuje da je bez duhovnog jedinstva onemogućeno političko i teritorijalno ujedinjenje srpskog naroda.¹⁸⁰ Za našu temu važan je referat “Jugoslavija i međunarodna zajednica” Gavre Perazića. On je u svom izlaganju postavio pitanje mogućeg rješenja bosanskohercegovačke ustavno-pravne krize te iznalaženja pravne solucije kod prisustva “dva sukobljena prava na samoopredeljenje sa suprotnim smerovima”, onog Hrvata i Muslimana (koji su se na referendumu, 29. februara i 1. marta 1992. godine, izjasnili za suverenu Bosnu i Hercegovinu) i onog Srba, koji u najvećem broju nisu ni izašli na taj referendum već održali vlastiti na kojem su izrazili volju za proglašenjem vlastite kvazidržave i izražava mišljenje da ga je Badinterova komisija zanemarila, odnosno proizvoljno tumačila cjelinu člana 5. Ustava SFRJ iz 1974. godine, a koji se odnosi na mogućnost promjene državnih granica Federacije i Republika, i da je ista komisija zapravo radila na pitanjima koja se tiču ustavnog prava jedne savezne države i njenih odnosnih članica, te time dovela do početka rata na ovim prostorima. On smatra: “Ono što je i dalje na stolu Ženevskih pregovora predstavlja optimalno rešenje. Tri naroda u tri države zajedničke unije, koja će biti kratka veka, a dva hrišćanska naroda neće imati gde sem u okrilje države svoje matične nacije. EZ, oli, EU, naravno, biće vinovnik postojanja ove muslimanske enklave, ali i nečije ekspoziture u srcu Balkana, na jugu Evrope, osim ako ne ‘zaživi’ hrvatsko-muslimanska federacija konfederalno vezana za

¹⁷⁹ Isto. 38.

¹⁸⁰ Isto. 40-49.

Hrvatsku”.¹⁸¹ Sljedeći referent bio je Miodrag Jovičić. On je u svom izlaganju naglasio kako je srpski narod u Bosni i Hercegovini “uspeo da realizuje svoje pravo na samoopredeljenje”.¹⁸² Ujedinjenje srpskog naroda u zajedničku državu bi, prema Jovičiću, moralo biti izvedeno u nekoliko faza. Prva faza je već realizirana u vidu Republike Srpske, a međunarodna zajednica je prinuđena da ovu “realnost” prizna kao poseban međunarodni subjekt, uz uvjet da srpski narod ostane vjeran “svom istorijskom opredeljenju – ujedinjenju svih Srba u jednu državu” i uz mnogo strpljenja, hrabrosti i mudrosti, moguće je savladavanje teških prepreka koje stoje na putu k tome cilju. Zatim, postavio je pitanje druge, završne faze, a to je pitanje načina na koji će se pristupiti “poslu ujedinjenja srpskog naroda”, te predložio da pravo na ujedinjenje bude ostvareno putem plebiscita u SRJ, Republici Srpskoj te Republici Srpskoj Krajini. Prema njegovom mišljenju, “Ujedinjene srpske zemlje” bile bi predziđe i prema germanskoj i prema islamsko-fundamentalističkoj opasnosti – vječitim neprijateljima srpskog naroda.¹⁸³ Mihailo Marković je u svome referatu istakao da je jedinstvo srpskog naroda najvažnije načelo srpske nacionalne politike i da je u međunarodnoj zajednici već prevladala svijest da je dioba Bosne i Hercegovine na tri etničke države neophodna,¹⁸⁴ a ovakvom bi podjelom bio otvoren put k ostvarenju prirodnog prava bosanskih Srba za pripajanje SRJ. Osim toga, odgovorio je na jedno “skeptičko pitanje” – “čemu ujedinjenje ako je put do njega tako složen da izuskuje visoku cenu, (...), pre svega germansko-vatikan-sko-turski blok, neće lako dozvoliti da ga ostvarimo?”, tako što je istakao da ideja srpskog jedinstva nije samo “proizvod zova krvi, vere i tradicije, niti je ona izraz nacionalističkog zatvaranja i izdvajanja od drugih naroda”, već je ona rezultat “istorijskog iskustva, neizrecivog stradanja, satiranja i ponižavanja pojedinih delova srpskog naroda, izolovanih njegovih delova”.¹⁸⁵ Nakon prikaza nezavršenog procesa industrijalizacije na “srpskim etničkim prostorima”, Ivan Maksimović ukratko je iznio program razvoja ekonomske politike i sistema “jedinstvene privredne zajednice Srba”, u kojem o problemima pri-

¹⁸¹ Isto. 55-73.

¹⁸² Isto. 74-85.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto. 86-92.

¹⁸⁵ Isto.

vrede zagovara načelo jednoetničkog principa, u smislu jedne kvazinaučne etnoekonomske studijice – kreaturu koja za cilj ima potvrditi “da su Bosanska Krajina i Krajina u Hrvatskoj bile razvojno marginalizovane i žrtve modela razvoja u kojem su centralizam i metropolizacija pogubno delovali na periferna područja republika”, i u kojima je, ističe Maksimović, “srpski živalj bio apsolutno većinski ali većinski narod”. Program razvoja i ekonomska politika srpskog naroda su, prema riječima Maksimovića, idejno začete, njene mogućnosti istraživane te rađene u dogovorima i uz blagoslov naučnih institucija i pojedinih istaknutih naučnika iz Srbije.¹⁸⁶ Za ostvarivanje njegove projekcije provedbe predloženog programa potreban je razmještaj stanovništva, formiranje novih gradova i nova demografska politika na čitavoj srpskoj teritoriji. Nakon političkih, pravnih i ekonomskih aspekata ujedinjavanja Srba u jedinstvenu državu, Đoko Stojičić iznio je program kulturnog ujedinjenja kao odlučujuće kohezione snage nacionalnog bića ovog naroda. Prema Stojičićevom programu, potrebno je ostvariti i imati jedinstveni školski sistem i udžbenike, stvoriti jedinstvene sisteme u kulturi i uvesti u njihov rad najsavremenije standarde, omogućiti protok kulturnih dobara na čitavom prostoru takve jedne države te sagledati “srpski kulturni prostor” u kontekstu svjetskih vrijednosti.¹⁸⁷

Drugog dana Kongresa, u raspravi koja je vođena, istupanje Vuka Draškovića izazvalo je žestoke reakcije prisutnih, nakon kojih je Drašković napustio dvoranu. U svom izlaganju, koje je upadicama prekidano već nakon samog uvoda, Drašković je optužio srpske intelektualce koji su organizirali i održali Prvi kongres srpskih intelektualaca, zbog podstrekivanja na rat.¹⁸⁸ Referati i rasprava koju je ponudio Kongres analizirani s antropološkog stajališta, objavljeni su u majskom izdanju beogradskog časopisa *Republika* za 1994. godinu, u nekoliko tekstova.¹⁸⁹ Drugi kongres srpskih intelektualaca donio je Rezoluciju te Protest “Protiv satanizacije srpskog naroda i nepravednih sankcija”. U Re-

¹⁸⁶ Isto. Maksimović na ovom mjestu u referatu “Jedan pogled na probleme stvaranja jedinstvenog ekonomskog prostora srpskog naroda”, govori o Odboru SANU za nacionalne probleme srpskog naroda i prostorno planiranje, Ekonomskom savetu Vlade Srbije, a od pojedinaca izričito spominje akademike Nikolu Čobeljića i Miloša Macuru, dr. Časlava Očića i prof. Avramovića. 93-107.

¹⁸⁷ Isto. 108-112.

¹⁸⁸ *Srpsko pitanje danas, Drugi kongres srpskih intelektualaca, Rasprave*. Video zapis Draškovićeve govora <http://www.youtube.com/watch?v=qdv14WhoJ80> (pristup od 5.9.2011.)

¹⁸⁹ Više o analizi Kongresa u: *Republika*, Beograd, 1, 15.5.1994. 15-23.

zolutiji su potpisnici “na svome etničkom prostoru” zahtijevali omogućavanje izgradnje jedinstvene, moderne, pravne i demokratske srpske nacionalne države – kojoj nema alternative.¹⁹⁰

Rad Kontaktne skupine otpočeo je 26. aprila 1994. godine, koja je u konačnici ponudila podjelu Bosne i Hercegovine na *Federaciju* i *Republiku srpsku*.¹⁹¹ Konstantnim pritiskom putem medija, prijetnjama i ucjenama prema bosanskohercegovačkoj delegaciji, članovi Kontaktne skupine su Bosnu i Hercegovinu stavili u isti položaj s agresorom, a kao pregovaračka strana potencirana je Federacija Bosne i Hercegovine umjesto Republike Bosne i Hercegovine što je “imalo i presudne refleksije na konstrukciju mirovnog plana”.¹⁹² Vojska Republike Srpske je tokom održavanja mirovnih pregovora, ohrabrena izjavama zvaničnika u medijima, nastavila snažne napade prema zaštićenim zonama Bihaća i Goražda i prema prerazvučenim položajima Armije RBiH, što se u krajnjoj liniji pokazalo neučinkovitim, budući je u ovim napadima imala velike ljudske gubitke koji su utjecali na daljnji moralni pad te se sve jasnije nazirao poraz srpske vojske.¹⁹³

Također, potrebno je istaći neslaganja i previranja među sudionicima Kontaktne skupine i u međunarodnoj zajednici, koja su se ispoljila početkom jula 1994. godine, kod glasanja američkog Senata za ukidanje embarga Bosni i Hercegovini, kada je odlučeno da se od Ujedinjenih nacija zatraži ukidanje embarga ukoliko “Srbi odbiju sadašnji mirovni prijedlog”. Tačka ključanja u razlikama na koji način su članice Kontaktne skupine sagledavale problem Bosne i Hercegovine dosegnuta je 11. novembra 1994. godine, kada je predsjednik Sjedinjenih Američkih Država odlučio da “američki brodovi i letjelice

¹⁹⁰ Krestić V. 1995. 21-422.

¹⁹¹ Kontaktnu skupinu, odnosno Kontaktnu grupu činili su predstavnici SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije. Jedini finaliziran elemenat u okviru mirovnog plana Kontaktne skupine bila je mapa razgraničenja koja je bila na slijedu mapa iz prethodnog plana s time da je veći naglasak bio na etničkom principu. Dokument pod naslovom “Elementi za konstituisanje Unije Bosne i Hercegovine” ostao je u vidu radnog prijedloga. Podjela je bosanskohercegovačkoj delegaciji predložena 6.7.1994. u teritorijalnom omjeru 49:48 procenata u korist “bošnjačko-hrvatske teritorije s tim da je Sarajevo, koje čini tri procenta površine Republike, u ovoj fazi izuzeto, budući će u naredne dvije godine biti pod međunarodnom administracijom”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 7.7.1994. 1.

¹⁹² Begić I. K. 1997. 204.

¹⁹³ CIA. 2002. 219-220.

neće više nadzirati provođenje embarga na oružje za BiH, niti će više svoje obavještajne podatke o tome dijeliti sa ostalim zapadnim saveznicima”.¹⁹⁴ Bilo je očigledno da od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu pa do osnivanja Kontaktne skupine nije bilo “toliko koncentrisane političke akcije i velike riješenosti da se na bosanski slučaj stavi tačka”.¹⁹⁵

Kako bi razmotrili rad intelektualnih krugova koji su svoje organiziranje i institucionalno nacionalno homogeniziranje započeli tokom ratnih dešavanja, i u poodmakloj fazi agresije na Bosnu i Hercegovinu, nužno je kronološki vratiti se unazad. U narednom izlaganju pratit će se intelektualaci koji su se u Mostaru, Tuzli i Sarajevu okupili oko jedne od nacionalnih političkih opcija. Djelovanje intelektualnih krugova okupljenih oko Bošnjačkog sabora reakcija je na mirovne pregovore, prema kojima oni zauzimaju određeni stav i iznose svoja razmatranja, a podrška su Predsjedništvu RBiH na pregovorima u Genevi. Među hrvatskim intelektualcima, okupljenim oko Sabora Hrvata i Hrvatskog narodnog vijeća, završen je proces udaljavanja od nacionalističke politike HDZ-a, politički su se približavali HSS-u BiH i svoje ideje o teritorijalnom uređenju Bosne i Hercegovine nastojali su konkretizirati putem međunarodnih mirovnih pregovora koji su okončani u Washingtonu i Beču 1994. godine uspostavom Federacije Bosne i Hercegovine. Srpski intelektualni forum iz Banja Luke, bio je politički usko povezan u podržavanju ciljeva i interesa SDS-a, a Srpsko građansko vijeće u Sarajevu, također osnovano na nacionalnoj osnovi, nastojalo je okupiti neistomišljenike u odnosu na agresivnu i nacionalističku SDS-a. U narednim poglavljima slijedi uvid u osnovna kretanja tokom procesa približavanja intelektualnih krugova iz Mostara, Sarajeva, Tuzle i Banja Luke prema političkim opcijama. S druge strane, političke elite su ovu podršku intelektualaca nastojale kapitalizirati pri postizanju svojih nastojanja i ciljeva od kojih tokom mirovnih pregovora nisu odustajale.

Muslimanske asocijacije Mostara i Hercegovine

Nakon Sporazuma o prijateljstvu i saradnji između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, potpisanog 21. jula 1992. godine,¹⁹⁶ u au-

¹⁹⁴ Kurspahić K. “Pritisak za podjelu”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 3.7.1994. 4.; Begić I. K. 1997. 230.

¹⁹⁵ Pirolić Z. “Bosna pred raspletom?” *Oslobođenje*, Sarajevo, 11.7.1994. 2.

¹⁹⁶ Bilić I. i Tuđman M. 2005. 122-124.

gustu 1992. godine, uslijedilo je osnivanje Vijeća Muslimana Hercegovine i objavljivanje Rezolucije Muslimana Hercegovine. Prije same promocije, Rezoluciju su potpisala 152 “ugledna Muslimana Hercegovine”, a do kraja avgusta 1992. više od 3600 potpisnika. Rezoluciju Muslimana Hercegovine svečano je promovirao, 8. avgusta 1992. godine, muftija hercegovački Seid efendija Smajkić. Prema riječima ef. Smajkića, ova Rezolucija je “početno inspirisana” Rezolucijom muslimana grada Mostara iz 1941. godine,¹⁹⁷ a u njoj se izražava odnos prema određenim problemima i pitanjima. Pokretači i donosioci Rezolucije bili su uvjereni da tumače “volju i osjećanje najširih muslimanskih slojeva širom ponosne Bosne i Hercegovine”.¹⁹⁸ Nakon konstatacije da Bosnom i Hercegovinom bjesni rat, da se razaraju sela i gradovi, materijalna dobra, da se vrši genocid, silovanja, da postoji veliki broj izbjeglih ljudi, osuđuje se međunarodna javnost koju se nepotrebno smatra za suučesnika u zločinima nad muslimanskim narodom koji je, prema mišljenju pisaca Rezolucije, i najveća žrtva rata. U Rezoluciji se taksativno navodi da se Muslimani zalažu za cjelovitu i nedjeljivu državu Bosnu i Hercegovinu i da ne priznaju bilo kakve paradržavne tvorevine. Dalje, navode kako prihvataju zastavu Republike Bosne i Hercegovine te državni grb sa zlatnim ljiljanima. Traže da se po pitanju jezika “uvede potpuna ravnopravnost” bosanskog s hrvatskim i srpskim jezikom. Osuđuje se agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i agresori JNA, Srbija i Crna Gora, a posebno se osuđuje “teroristička organizacija” – Srpska demokratska stranka. U trećem pasusu se, između ostalog, kaže: “Protestujemo protiv svih pokušaja da nam se nametne tuđi duh i nama strani običaji, a posebno kroz jezik, tuđe izvore informacija i njihove komentare, kroz nama neprihvatljive pjesme i izraze, kao i protiv tuđih znamenja”,¹⁹⁹ što jasno ukazuje na to da se tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu vodio oštar propagandni rat te “rat simbola”. U nastavku se izričito napominje: “Protestujemo protiv nošenja simbola islamske pripadnosti, dozivanja muslimanskim imenima i sl. prilikom vršenja nekih nečasnih akcija, da bi se dobio utisak da

¹⁹⁷ Više o ovom problemu u tekstu Hadžijahić M. 1973. 275-282. Tekst Rezolucije muslimana grada Mostara, datiran samo 1941. godinom, donosi i Filandra Š. *Književna revija*, Sarajevo, april 1990. 9.

¹⁹⁸ Rezolucija Muslimana Hercegovine. Mostar, 8.8.1992. Dokument u posjedu autora.

¹⁹⁹ Isto.

to čine Muslimani”²⁰⁰ U narednim pasusima Rezolucije potpisnici podržavaju “Platformu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, odluke Vlade Republike Bosne i Hercegovine, kao i odluke Glavnog štaba Oružanih snaga BiH”,²⁰¹ upućuju i poziv na opću mobilizaciju, isključivo Muslimana, da i fizički i materijalno pomognu oružane snage Bosne i Hercegovine: “da svi stanu pod zastavu BiH i da im obilježje bude grb sa zlatnim ljiljanima”. Također, u cilju efikasnije odbrane pozivaju se mediji da dostojno “afirmišu muslimanske šehite i heroje iz redova branitelja Republike Bosne i Hercegovine”. Na kraju, traži se “jednakost i ravnopravnost za sve građane”, povratak izbjeglih lica svojim domovima te suđenje odgovornima za počinjena zlodjela i ratne zločine. Na ovu Rezoluciju bilo je određenih reakcija. Reagirano je od strane Preporoda i iz Regionalnog odbora SDA Hercegovine.²⁰² Međutim, u “Odgovoru” hercegovačkog muftije,²⁰³ od 24. augusta 1992., diskreditiraju se reakcije budući da se radi o ličnim stavovima pojedinaca koji su bez ovlaštenja istupili ispred spomenutih organizacija.

Vijeće Muslimana Hercegovine formirano je na sjednici, 19. septembra 1992. godine, održanoj u zgradi Građevinskog fakulteta u Mostaru, uz prisustvo 236 zastupnika iz Mostara, Jablanice, Čapljine, Stoca, Konjica, Nevesinja, Gacka i Prozora. Odluka o osnivanju Vijeća Muslimana Hercegovine donesena je nakon analize aktuelnog političkog stanja u Hercegovini. Vijeće Muslimana Hercegovine imalo je sjedište u Mostaru, prvi predsjednik bio je Suad Ćupina, a njegovi glavni zadaci i ciljevi bili su zaštita interesa Muslimana

²⁰⁰ Isto. Na ovom mjestu možemo povući paralelu s tekstom Rezolucije iz 1941. godine.

²⁰¹ Riječ je o dokumentu kojeg je 26.6.1992. u Sarajevu usvojilo Predsjedništvo RBiH u šest tačaka pod nazivom “Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima”.

²⁰² Hadžiosmanović odluke i zaključke Vijeća Muslimana Hercegovine u Rezoluciji smatra ništavnim jer Vijeće nema programsku deklaraciju i Statut, nema registraciju kao udruženje građana ili politička stranaka kod nadležnih institucija u BiH, smatra kako ne postoji dokument, spisak s potpisima, kojim se može potvrditi da je na skupu bilo prisutno 236 građana, dalje se postavlja pitanje legitimiteta Vijeća u predstavljanju političkih interesa hercegovačkih Muslimana, također se postavlja pitanje ovlaštenja i legitimiteta pojedinaca iz SDA da zastupaju interese same stranke. Vidi: Hadžiosmanović I. 2004. 126.

²⁰³ *Odgovor* na saopćenja Preporoda i Regionalnog odbora SDA Hercegovine. Ko to reaguje na Rezoluciju Muslimana Hercegovine i zašto? Mostar, 24.8.1992. Dokument u posjedu autora.

Hercegovine te poštivanje ustavno-pravnog sistema RBiH.²⁰⁴ U Odluci stoji da Vijeće čine “legitimni predstavnici opštinskih i regionalnih Muslimanskih organizacija sa područja Hercegovine, te izabrani zastupnici”.²⁰⁵ Prema Odluci o osnivanju, Vijeće je trebalo imati privremeni karakter, djelovati samo za vrijeme rata i dok traje neposredna ratna opasnost, “do uspostave civilne demokratske vlasti u skladu sa ustavno-pravnim sistemom RBiH”.²⁰⁶ Nakon petosatne sjednice usvojeni su Zaključci u kojima se osuđuje ponašanje Regionalnog odbora SDA Hercegovine, a posebno njegovog predsjednika, dr. Ismeta Hadžiosmanovića, zbog načina zastupanja interesa Muslimana Hercegovine.²⁰⁷ Na Bošnjačkom Saboru, 27. i 28. septembra 1993. godine u Sarajevu, Smail Klarić iz Mostara, u svom izlaganju, spomenuo je razloge ovog sukoba s tadašnjim čelništvom Regionalnog odbora SDA Hercegovine: “(...) imali smo prohrvatsku struju u stranci na čelu s Hadžiosmanovićem, ali smo je eliminirali zahvaljujući Regionalnom odboru SDA, koji ima bosansku ili bošnjačku orijentaciju, i Armiju BiH”.²⁰⁸ Međutim, u tački 2. Zaključaka, ukazuje se na to da su “muslimanske organizacije Hercegovine i nezavisni intelektualci Muslimani”, odnosno, da je upravo osnovano Vijeće oduzelo pravo predsjedniku Regionalnog odbora SDA Hercegovine Ismetu Hadžiosmanoviću i advokatu Ćamilu Salihoviću pravo daljnjeg zastupanja i predstavljanja Muslimana Hercegovine, a iniciran je sastanak Regionalnog odbora SDA Hercegovine kako bi se razgovaralo o “prevazilaženju problema unutar stranke”.²⁰⁹ S ovog sastanka upućen je poziv “svim građanima Hercegovine” za zajednički otpor agresiji te na poštivanje ustavno-pravnog poretka Republike Bosne i Hercegovine. Zva-

²⁰⁴ Izvod iz zapisnika. Odluka o osnivanju Vijeća Muslimana Hercegovine, Čl. 2. i Čl. 9. 19.9.1992. Dokument u posjedu autora.

²⁰⁵ Isto. Član 3. Dokument u posjedu autora.

²⁰⁶ Isto. Član 8. Dokument u posjedu autora.

²⁰⁷ Isto. Zaključci. 1.

²⁰⁸ Hećimović E. “Borili smo se za Bosnu, a nismo dobili ništa”. *Dani*, Sarajevo, 7.11.2008. 70-72.

²⁰⁹ Svoje viđenje ovog sukoba Hadžiosmanović je iznio u svojoj knjizi *Bošnjačko-hrvatski politički obračun*, a o ovom pitanju naročitu pažnju treba obratiti na XII. poglavlje, u kojem se govori o političkim obračunima u Mostaru. O unutarstranačkom sukobu s prohrvatskom strujom piše i Osman Brka, koji navodi kako je glavna zamjerka Hadžiosmanovićevoj “struji” u SDA-u bila potčinjavanje interesima HDZ-a i HVO-a iz Mostara, odnosno učešće u uspostavljanju vlasti HVO-a u Mostaru. Vidi: Brka O. 2007. 364-365.

ničnim organima Republike Hrvatske upućen je protest zbog toga što se na graničnim prijelazima s Republikom Hrvatskom ne uvažavaju javne isprave Republike BiH. Vijeće Muslimana Hercegovine vidi Bosnu i Hercegovinu kao “suverenu, međunarodno priznatu Republiku”, dok “Hrvatsku Zajednicu Herceg-Bosnu” nazivaju “takozvanom”.

U pismu kojeg su “Muslimanske asocijacije Mostara i Hercegovine”,²¹⁰ uputile Aliji Izetbegoviću, 5. januara 1993. godine, isčitavamo stavove i viđenje političkog položaja Bosne i Hercegovine od strane ovog kruga ljudi. U pismu naslovljenom “Mostarsko upozorenje” izražavaju priznanje i zahvalnost predsjedniku Predsjedništva i cijeloj delegaciji Republike Bosne i Hercegovine zbog načina na koji su zastupali interese “svih slobodoljubivih građana naše domovine” tokom pregovora u Ženevi,²¹¹ i ističu da su njihovi interesi zastupljeni na zadovoljavajući način. Osim toga, oni smatraju da je neprihvatljivo “snažno isticanje etničkog kriterija kao jedinog za teritorijalno uređenje R BiH i insistiranje na konfederalnom konceptu kao jedinom mogućem”.²¹² U daljnjem tekstu spomenutog pisma ističu kako nepokolebljivo brane i zalažu se za “koncept građanske, jedinstvene i nedjeljive države sa široko razvijenom lokalnom samoupravom na nivou najvećih evropskih i svjetskih dostignuća”.²¹³ Međutim, već u sljedećem pasusu njihovo viđenje se radikalno mijenja. Oni pristaju na primjenu etničkog kriterija u “razgraničenju naroda”, ali samo ako će uz takav pristanak doći do obustave agresije i genocida, te ako će se isto primjenjivati za sva tri konstitutivna naroda. U takvom slučaju i predlažu teritorijalnu podjelu Hercegovine: “[Sv]jesni ukupne tragičnosti primjene isključivo nacionalnog kriterija [za] ‘razgraničenje’ naroda u R BiH ističemo da je on posebno nep[ri]hvatljiv za muslimanski narod u prezentiranoj mapi. Ako je cijena prekida agresije i genocida teritorijalna podjela samo po na-

²¹⁰ U vrijeme kada nastaje ovo pismo, januara 1993., u “Muslimanske asocijacije Mostara i Hercegovine” možemo uvrstiti tri organizacije. Nešto kasnije s početka 1994. njihov broj će se povećati na 11, među kojima više nije bilo Vijeće Muslimana Hercegovine. Pismo, Mostarsko upozorenje, potpisali su Zijad Demirović, predsjednik Regionalnog odbora SDA Hercegovine; Seid ef. Smajkić, hercegovački muftija i ispred Vijeća Muslimana Hercegovine, predsjednik Faruk Ćupina.

²¹¹ Mostarsko upozorenje (I). Vijeće Muslimana Hercegovine. Mostar, 5.1.1993. Dokument u posjedu autora.

²¹² Isto.

²¹³ Isto.

cionalnom kriteriju insistiramo da se isti principi primjene za sva tri konstitutivna naroda. U takvim uslovima imperativ je podjela Hercegovine na tri nacionalne provincije sa muslimanskom provincijom u dolini rijeke Neretve. Sve drugo je priznanje i sankcionisanje neviđene agresije i genocida nad muslimanskim narodom na ovim prostorima”.²¹⁴ Zatim, zaključuju da je prije donošenja konačne odluke o okvirnom ustavnom uređenju Republike Bosne i Hercegovine,²¹⁵ potrebno detaljnije razraditi pitanja koja su neophodna za funkcioniranje države (pitanja koja se tiču vojske, policije, novca, carina, prirodnih dobara, velikih tehničkih sistema, obrazovanja, zdravstva i ostalog), a u slučaju da je jedini način pronalaska “izlaza” nastavak rata, izražavaju spremnost uz sve moguće žrtve i posljedice, “za potpunu mobilizaciju Muslimana na ovim prostorima u najkraćem roku”. Na kraju, oni savjetuju da se nastavak pregovora u Ženevi uvjetuje dostavom osnovnih životnih namirnica i omogućavanjem osnovnih životnih uvjeta za sve ugrožene građane Republike Bosne i Hercegovine.

U “Proglasu Muslimana Hercegovine”,²¹⁶ od 17. januara 1993. godine,²¹⁷ skrenuta je pažnja na “ozbiljne probleme u muslimansko-hrvatskim odnosima” koji nastaju upravo u vrijeme odvijanja pregovora u Ženevi. Konstatira se kako problemi u “medjusobnim odnosima postoje od samog početka zajedničke borbe protiv velikosrpskog agresora, ali su eskalirali u posljednje vrijeme, sve do oružanih sukoba i medjusobnog ubijanja”, te kako Hrvatsko vijeće obrane “uporno sva priznanja i zasluge u borbi protiv agresora pripisuju samo hrvatskom narodu”, unatoč tome što su u “oslobađanju okupiranih dijelova

²¹⁴ Isto.

²¹⁵ Ovim je ustavno uređenje donekle zadato i u grubim crtama gotovo utvrđeno.

²¹⁶ Proglas je potpisan ispred ukupno devet organizacija iz Mostara i Hercegovine, među kojima su bili: SDA, Regionalni odbor za Hercegovinu (Zijad Demirović); Vijeće Muslimana Hercegovine (Faruk Čupina), Muftijstvo Hercegovine (Seid ef. Smajkić); Ilmijja BiH, Odbor Mostar (Adem ef. Omerika); Odbor Islamske zajednice Mostar (Esad Kojić); Kulturni krug Muslimana u okviru Islamske zajednice Mostar (Ramiz Zubčević); KDM Preporod, gradski odbor Mostar (Halid Konjhodžić); Općinski odbor SDA Mostar (Ismet Hadžiosmanović) i Muslimanski omladinski savez Mostar (Edin Omerika). Iz ovog popisa može se primjetiti kako je, unatoč svega gore spomenutog, jedan od potpisnika bio Ismet Hadžiosmanović, ovo-ga puta ispred Općinskog odbora SDA Mostar.

²¹⁷ Ukazujemo na vrijeme i okolnosti u kojima nastaje ovaj Proglas, a to je nakon donošenja Vance-Owenova plana kojim je lokalnim nacionalističkim hrvatskim političarima u Mostaru otvoren put za ostvarivanje političke dominacije.

Hercegovine”, pored Hrvata, sudjelovali i Muslimani koji su uložili velike napore i ljudske žrtve.²¹⁸ Iz ovakve konstrukcije zapovjedništvo i političke elite vezane za HVO izvlače eskluzivna prava hrvatskog naroda na teritorij Hercegovine, koja je kroz stoljeća, kako se ističe u Proglasu, “bila i ostala povijesna zemlja i nas Muslimana”.²¹⁹ Pored toga, izražava se opravdani strah od HVO-a da se i na teritoriju čitave Bosne i Hercegovine želi podčiniti Muslimane kao “marginalni politički faktor, bez prava na ravnopravno učešće u uređenju te društvene zajednice”, te da HVO donosi jednostrane odluke: “(...) kojima ne samo što se prejudiciraju politička i administrativno-teritorijalna rješenja Republike Bosne i Hercegovine, već se postavljaju neprihvatljivi ultimatum i potčinjavanju naših postrojbi zapovjedništvu HVO-a. U protivnom prijeti nam se razoružavanjem tih jedinica i protjerivanjem u provincije koje nazivaju muslimanskim, usprkos tome što te jedinice sačinjavaju momci koji su rođeni i cijeli svoj život proveli u Mostaru i drugim mjestima Hercegovine”.²²⁰ Nakon napomene o tome da HVO vrši određene “mjere pritiska”, kao što su blokada humanitarnih i vojnih konvoja, zabrana prelaska na teritorij pod kontrolom HVO-a i teritorij Republike Hrvatske, medijska blokada, prijetnje zapovjednicima Armije BiH, potpisnici su izrazili mišljenje da postoje mnoge “indikacije da se mostarska i travnička provincija žele urediti kao država u državi na etničkom principu i prema volji samo hrvatskog naroda”.²²¹ Na kraju Proglasa izražava se želja da se “zajednička zemlja” uredi “na demokratski i ravnopravan način, u skladu sa najboljim evropskim tradicijama uz puno poštovanje nacionalnih i ljudskih prava i sloboda uopće”.²²²

U pismu naslovljenom “Mostarsko upozorenje (3)” kojim se “Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine” obraćalo javnosti,²²³ podsjetilo je da su ove institucije ranije,

²¹⁸ Proglas Muslimana Hercegovine. Mostar, 17.1.1993. Dokument u posjedu autora.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto.

²²¹ Isto.

²²² Isto.

²²³ Institucije koje su potpisale pismo ukazuje na činjenicu uske povezanosti političkih, vojnih, kulturnih i vjerskih elita: Regionalni odbor SDA za Hercegovinu i opštinski odbori SDA Mostar, (nejasno), Čapljine, Nevesinja, Gacka, Konjica, Jablanice i Prozora; H[erce]g[ova]čki muftija; Okrug Mostar i ratna predsjedništva (nejasno)r, Konjic, Jablanica, Prozor, [Ga]čko,

u ime građana, jasno dale do znanja čitavoj domaćoj i stranoj javnosti da su opredjeljeni za “samostalnu, suverenu i cjelovitu državu” Bosnu i Hercegovinu.²²⁴ Međutim, u obraćanju javnosti, od 1. januara 1994. godine, ovo tijelo donijelo je i Deklaraciju Bošnjaka Muslimana Mostara i Hercegovine u svega 5 tačaka koje su, kada uzmemo u obzir njihovu političku percepciju Bosne i Hercegovine, donekle kontradiktorne s uvodnim stajalištima, u odnosu prema ranijim javnim obraćanjima. Ranije smo napomenuli da su se stavovi ovog intelektualnog kruga u pogledu teritorijalno-političkog uređenja Bosne i Hercegovine promijenili vremenom od početka njegovog djelovanja. U ovoj Deklaraciji primjećuju se isključiva preklapanja. Naime, u Deklaraciji se definitivno odustalo od opcije koja je ranije zastupana – cjelovite, nedjeljive i suverene Republike. Bosna i Hercegovina se kao takva više ne spominje. U 1. tački Deklaracije ističe se da su ovlaštene delegacije Mostara i Hercegovine “dale svoj glas za mirovni sporazum o BiH, uz uslov da bosanskoj republici pripadnu teritoriji na kojima živi većinsko bošnjačko muslimansko stanovništvo pri čemu pripadnost Mostara i doline Neretve sastavu naše republike ne smije doći u pitanje”.²²⁵ U sljedećoj tački izričito se zahtijeva da: “Prostori na kojima živi većinsko Bošnjačko muslimansko stanovništvo u dolini Neretve, od Konjica, Jablanice, Mostara, Čapljine, Stoca i dijelovi susjednih opština koje gravitiraju dolini Neretve i opština Neum moraju ostati u sastavu Bosanske republike kao preduslov opstanka Bošnjačkog muslimanskog naroda na ovim prostorima i opstanka cijele naše domovine”.²²⁶ Ovi zahtjevi išli su u pravcu formiranja posve nove teritorijalno-političke cjeline, ali na prostoru koji je “etnički očišćen” i koji bi pripadao jednom etnosu, a s ciljem da se osi-

N[evesin]je, Stolac, Čapljina; Liberalno Bošnjačka organizacija; (nejasno) 4. Korpusa Armije R BiH; Centar [za bez]bjedn[nost] Mostar; (nejasno) z[ajedn]ica Mostar; Merhamet; Ilmija i Sumejja. Ispred Preporoda bilo je predviđeno da pismo potpiše Sabit Hodžić, ali u dokumentu nedostaje i potpis i pečat ove organizacije. Primjećujemo da u ovom obraćanju nema Vijeća Muslimana Hercegovine, a pitanje koje se nameće jeste pitanje njihova funkcioniranja, odnosno, da li u ovom razdoblju još uvijek uopće funkcionira kao Vijeće ili jednostavno nisu stavili svoj potpis na dokument kojim raspolazemo.

²²⁴ Mostarsko upozorenje (3), Deklaracija Bošnjaka Muslimana Mostara i Hercegovine. Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine. Mostar, 1.1.1994. Dokument u posjedu autora.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Isto.

gura opstanak, konkretno, Bošnjaka muslimana. U tom je smislu kontradiktoran posljednji dio 2. tačke Deklaracije, jer je jasno da se iz ranije rečenog ne radi o "cijeloj našoj domovini" već o pristanku na etnički princip teritorijalnog razgraničenja. Međutim, daljnja analiza teksta pokazuje da pri teritorijalnom razgraničenju na etničkoj osnovi, kao primarnoj, dobijamo različite projekcije određenog prostora. Naime, u Mostaru je tokom 1993. godine HVO izvršilo određenu podjelu Grada, koja je išla rijekom Neretvom, tako da su, najjednostavnije rečeno, sa zapadne obale protjerali Muslimane;²²⁷ zadržavajući pravo, ostvareno na temelju vojne sile, da ovaj dio Grada pretvore u dio, odnosno glavni grad političke tvorevine Hrvatske Zajednice Herceg Bosne. S druge strane, Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine, u tački 3. Deklaracije, odbija pristati na etničku i teritorijalnu podjelu Mostara na dvije opštine/općine, muslimansku i hrvatsku, odnosno ne pristaje na moguće ustupanje ovoga grada "nekakvoj Hrvatskoj Republici u BiH".²²⁸ U sljedećoj, 4. tački, daje se povjerenje "državnoj delegaciji R BiH, na čelu sa gospodinom Alijom Izetbegovićem za nastavak pregovora o miru u BiH"²²⁸ te se zahtijeva da u zvaničnoj delegaciji Predsjedništva i Vlade Bosne i Hercegovine budu i predstavnici iz Hercegovine i Mostara. Na kraju, u posljednjoj tački, zahtijeva se da se Mostarsko upozorenje (3) shvati kao "dobronamjeran i konstruktivan čin i uvod u dijalog o sudbini ovih prostora, o čemu konačnu riječ i svoj stav moraju da daju prije svih stanovnici opštine Mostar i doline Neretve".²²⁹

Ratni Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca

Inicijativa za osnivanjem Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca potekla je od kruga intelektualaca okupljenih oko Preporoda, a realizirana je na ratnom Kongresu bosanskomuslimanskih intelektualaca koji je održan krajem 1992. godine u Sarajevu. Ovo je bila prilika da se "usred rata i u vremenu kada je gotovo 40% muslimanske populacije ili prognano, ili pobijeno, ili silovano,

²²⁷ Bjelakovic N. i Strazzari F. 1999. 85-86. Na ovaj rad mi je ljubazno ukazala kolegica Maja Corić, na čemu sam joj iznimno zahvalan.

²²⁸ Mostarsko upozorenje (3), Deklaracija Bošnjaka Muslimana Mostara i Hercegovine. Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine. Mostar, 1.1.1994. Dokument u posjedu autora.

²²⁹ Isto.

ili se pak još nalazi u koncentracionim logorima” uputi jasna poruka za spas države Bosne i Hercegovine, kao garant opstanka Bosanskih Muslimana. Intelektualci okupljeni na Kongresu traže ono što je već demokratska međunarodna javnost priznala, a Bosnu i Hercegovinu smatraju domovinom Muslimana, Hrvata, Srba, Jevreja, Roma i mnogih drugih.²³⁰ Jedan od razloga održavanja Kongresa jeste što do tada nije bilo dovoljno definirane misli, kod Bosanskih Muslimana, u pogledu zauzimanja, ali i iskazivanja oficijelnih stavova vezanih za samu državu i njeno državno uređenje.²³¹ Ovaj Kongres imao je za cilj da na jedan način objedini i izrazi jedinstvo “bosanskomuslimanske inteligencije i naroda nad kojim se vrše brutalna agresija i genocid, uz istodobno otvaranje perspektive svestranoga duhovnog, političkoga i ekonomskog razvoja Muslimana i države Bosne i Hercegovine nakon rata”.²³² U uvodnoj riječi na Kongresu, Enes Pelidija je upozorio na postojanje opasnosti od biološkog i egzistencijalnog uništenja, i naglasio pitanje opstanka bosanskohercegovačkih Muslimana. Izrazio je mišljenje da bosanski Muslimani žele suverenu, cjelovitu i građansku Republiku Bosnu i Hercegovinu, protive se stvaranju jedne posebne ili više nacionalnih država, već žele “pravnu demokratsku državu, uz prihvatanje svih međunarodno priznatih prava i sloboda. (...)”.²³³ Poslije referata koja su podnijeli Mustafa Imamović, Muhsin Rizvić i Halid Čaušević, Fikret Muslimović je u referatu, četvrtom po redu, govorio o tome da je opstanak bosanskomuslimanskog naroda nerazdvojiv od opstanka Bosne i Hercegovine. U prilogima koji su slijedili, Mujo Kafedžić je želio da ukaže na realne mogućnosti poboljšanja geostrateškog položaja Republike Bosne i Hercegovine koji se ogleda u jasnom i nedvosmislenom definiranju vojno-strateških i političko-strateških ciljeva oružane borbe za “savremenu evropski

²³⁰ Karić E. “Opstanak, sloboda, domovina”. *Muslimanski glas*, Sarajevo, 21.12.1992. 4. Karić je na ovom mjestu postavio pitanje budućnosti, rehabilitacije zemlje i države, i načina na koji će intelektualci svemu tome dati svoj doprinos.

²³¹ Profesor Enes Pelidija je neposredno pred održavanje Kongresa izjavio da bi polazna tačka i minimum ispod kojega se ne bi trebalo razgovarati trebala biti “pravna, građanska, samostalna država” u kojoj će se priznavati sva poznata međunarodna ljudska prava i slobode, u kojoj će se uvažavati regionalne posebnosti zasnovane na geografskim, kulturno-historijskim, privrednim i etničkim oblicima. Pelesić M. “Razgovor: dr. Enes Pelidija, Vrijeme je jasnih i javnih riječi”. *Dani*, Sarajevo, 17.12.1992. 18-19.

²³² Ratni Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca. 22.12.1992./1994. 3-4.

²³³ Isto. 6-7.

organiziranu modernu građansku republiku, državu ravnopravnih naroda i građana, isključujući svaku podjelu teritorije na nacionalnoj osnovi koja bi značila historijski kraj Republike Bosne i Hercegovine.(...)”.²³⁴ Kafedžić je osudio zagovaranje kantonalne podjele Bosne i Hercegovine te ustvrdio kako je takvu podjelu neprijatelj Bosne i Hercegovine strategijski proračunao s ciljem da se na prostoru Republike Bosne i Hercegovine ekonomski unište i fizički istrijebe bošnjački i hrvatski narod.²³⁵ U svom izlaganju Uzeir Bavčić je rekao kako su “velikosrpski stratezi iz beogradskog nacističkog kruga” na liniji težnji uspostavljanja unitarističke Jugoslavije ili velike Srbije, tokom 1991. godine provodili proces regionalizacije Bosne i Hercegovine, koja je vršena tako da su u općinama sa većinom ili neznatnom većinom srpskoga stanovništva uspostavljani paralelni organi vlasti pod kontrolom SDS-a. Cilj ovakve regionalizacije je bio da se “planirani rat protiv Bosne i Hercegovine dočeka s iznova definiranim političkim granicama”, s tim da je ovakav proces predstavljao samo uvod u etničko komadanje Bosne i Hercegovine i nasilne pokušaje njena priključenja Srbiji.²³⁶ Izrazio je mišljenje da ženevski koncept ustavnog rješenja krize u Bosni i Hercegovini također zagovara podjelu države prema etničkom principu – upakovano u formu decentralizirane federalne države. Dalje, on smatra da bi etnički princip ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine “omogućio uspostavu nacionalnih centara, čvršće vezanih uz susjedne nacionalne države nego uz centralnu vlast u Bosni i Hercegovini” te bi takav oblik ustrojstva vodio razgradnji državne cjelovitosti, nezavisnosti i suverenosti Bosne i Hercegovine. Nusret Čančar je u svom referatu istakao kako “političko organiziranje na nacionalnim osnovama u višenacionalnoj zajednici permanentno proizvodi antagonizme među nacijama i vodi ka destrukciji države” te nastavlja da su sve koalicije na nacionalnoj osnovi bile kontraproduktivne za opstanak Bosne i Hercegovine. Također, izrazio je zalaganje za suverenu, građansku i demokratsku Republiku Bosnu i Hercegovinu, zajednicu ravnopravnih naroda i građana te predložio stvaranje jedne republikansko-patriotske platforme i koalicije. Na kraju svog izlaganja, istakao je ulogu Stranke demokratske akcije koja prema njegovom mišljenju “ima najviše interesa da podstakne i podrži jednu takvu političku koaliciju i da se sama transformira u pravcu republi-

²³⁴ Isto. 65.

²³⁵ Isto.

²³⁶ Isto. 71.

kanske stranke BiH”²³⁷ i prigovorio je muslimanskim intelektualcima jer nije uspostavljena “kreativna komunikacija sa centrima političkog odlučivanja i državnim institucijama”. Na Kongresu bosanskomuslimanskih intelektualaca donesena je Rezolucija koja u šesnaest tačaka, između ostalog, govori i o tome za kakvu se Bosnu i Hercegovinu zalaže ovaj krug intelektualaca. Naglašeno je kako će i u budućnosti “tolerancija i zajedništvo” biti osnova orijentacije u “multikulturnoj, multinacionalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini”. U tački 4. Rezolucije, istaknuto je da se bosanskomuslimanski intelektualci moraju organizirati i “promišljati neposrednu sutrašnjicu radi dalje nacionalne emancipacije i uređenja zemlje kao demokratske, pluralističke, parlamentarne i civilizirane države”.²³⁸ Tačkana 6. i 7. traži se sprečavanje daljnjeg stradanja bosanskomuslimanskog i hrvatskog stanovništva bilo ukidanjem embarga na naoružavanje bilo vojnom intervencijom međunarodne zajednice te se izražava podrška Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine u stavu oko nastavljanja borbe za oslobođenje Bosne i Hercegovine. U daljnjim tačkama istaknuta je najuža, sudbinska povezanost Muslimana s opstankom Republike Bosne i Hercegovine, a od legitimnih predstavnika Srbije i Crne Gore traži se prihvaćanje međunarodno priznate granice Republike Bosne i Hercegovine. Također, inzistira se od predstavnika Republike Bosne i Hercegovine da na pregovorima o miru ne dopuste “postavljanje međunarodnih vojnih snaga između agresorskih i obrambenih formacija na dostignutim linijama” budući je jedina linija razgraničenja s agresorom međunarodno priznata granica Republike Bosne i Hercegovine.²³⁹ U trinaestoj tački, rečeno je kako se članovi ovog intelektualnog kruga zalažu za “ostvarivanje međunarodne pozicije koja će Republici Bosni i Hercegovini osigurati efikasno i što svestranije uključivanje u sve evropske i svjetske razvojne i ukupne ekonomske i kulturnohistorijske tokove”, a naročito treba imati obzira prema državama koje “na razne načine pomažu oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine”.²⁴⁰

Na Kongresu je donesena odluka o osnivanju Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca (VKBMI) sa zadaćom da prati realizaciju odluka

²³⁷ Isto. 138.

²³⁸ Isto. 183-184.

²³⁹ Isto. 184.

²⁴⁰ Isto. 185.

Kongresa te da donese program kojim se imaju utvrditi “temeljni interesi i zadaci bosanskomuslimanskog (bošnjačkog) naroda u svim oblastima društvenog života, a naročito u kulturi, obrazovanju, ekonomiji i politici na principima demokratije, ljudskih sloboda i prava, svojinskom i političkom pluralizmu i tržišnoj ekonomiji”.²⁴¹ Vijeće je bilo sastavljeno od pedeset i jednog člana. Na prvoj sjednici tajnim glasanjem izabrano je petnaest članova Izvršnog odbora, a dva dana kasnije, za predsjednika Vijeća izabran je Alija Isaković. Pred samo održavanje Prvog Bošnjačkog Sabora, na Tribini VKBMI održanoj 11. septembra 1993. godine, Isaković je kritizirao nejedinstvo Muslimana Bošnjaka kroz historiju, međusobne sukobe i razmirice, secirao razdijeljenost i “atomiziranje” ovog naroda te pozvao na prevazilaženje međusobnih razlika, odnosno na davanje podrške isključivo sposobnima radi ujedinjavanja i napretka – buduću je u pitanju bila sama egzistencija i opstanak jednog naroda.²⁴² Zanimljivo je istaći kako su (i zašto) pojedini intelektualci odbili prisustvovati i sudjelovati u radu ovog Kongresa. Muhamed Filipović je naprimjer svoje neprisustvovanje komentirao: “Ja jesam Musliman, i jesam intelektualac – ali nisam muslimanski intelektualac”, čime je izrazio neslaganje s djelovanjem na nacionalnoj osnovi.²⁴³

“Svemuslimansko” ujedinjenje u Tuzli

Prvi Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca Tuzle održan je krajem januara 1993. godine, zatim je njegov rad nastavljen u februaru i martu na sedam tematskih sjednica, a završio je u maju 1993. godine usvajanjem Rezolucije i prijedlogom osnivanja Matice muslimanske. U julu 1993. godine, radno predsjedništvo Muslimana okruga Tuzla objavilo je političku Deklaraciju, i udruženje se u ovom obliku više nije aktiviralo. Nekoliko mjeseci pred održavanje Prvog Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca Tuzle, Adnan Jahić javno je iznio stavove u tekstu pod naslovom “Kakva nam Bosna treba?”, odnosno odgovarao na pitanje “tipologije građanskog”, koji za Muslimane

²⁴¹ Isto. 195.

²⁴² Isaković A. “Naša podsjećanja i pouke”. Tribina Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca. 11.9.1993. O višestrukoj razdjeljenosti muslimanskog naroda tri godine ranije pisao je Mahmutćehajić R. “Muslimanske razdjeljenosti”. *Ogledalo*, Zagreb, studeni/novembar 1990. 4.

²⁴³ Karić E. “Ratno ujedinjenje”. *Dani*, Sarajevo, 30.12.1992. 16-19. i 58-59.

može biti prihvatljivo. U daljnjem tekstu podvukao je razlike između pojma “građanskog društva” kao političkog supstrata za stvaranje države prava i reda te pojma “građanska opcija” kao falsifikata i sintagme koja podrazumjeva odricanje od nacionalnog suvereniteta, koncept koji ide na štetu muslimanskih nacionalnih interesa.²⁴⁴ Jahić je naglasio kako “Muslimani već jednom moraju shvatiti da opstanak ne samo građanskog koncepta, već i same Bosne i Hercegovine zavisi isključivo od njih”. Insistira na nemogućnosti “građanske opcije”, nastavka zajedničkog života Muslimana sa srpskim narodom u Bosni i Hercegovini, budući da je to, prema Jahiću, iluzija, prevara koja je dovela do stradanja muslimanskog naroda. On sugerira uređenje Bosne i Hercegovine u kojoj će vladati Muslimani: “Logika je tu jasna: Mi moramo vladati tamo gdje živimo, inače će drugi vladati nama. Ko to sutra treba da vlada Tuzlom, (...) Ko to treba da vlada u Sarajevu, u Zenici, u Jajcu, u Doboju, u Zvorniku, u Vlasenici? Srbe moramo istjerati iz mjesta odakle su oni istjerali nas (...), ali i iz onih zona u kojima posjedujemo značajan postotak u opštinskoj populaciji (...), kako bi bar donekle nadoknadili štete od uništene gradske privrede i društvene infrastrukture. Regionalizacija ili ne, za Muslimane bi prvi cilj daljnje borbe moralo biti očuvanje sopstvenog bića, pa tek onda cjelovite BiH, jer jasno je da bez prvog ne može biti ni drugog, ali ne i obratno. I na kraju da se razumijemo: mi jesmo za cjelovitu BiH kao državu građana (...), ali nismo za BiH koja će nam sutra svojom pseudo-građanštinom početi zagorčavati život u kafanama, pozorištima, u firmama, na nivoima državne vlasti, sve do stupnja kad će pitanje novog genocida biti samo pitanje vremena. I zapamtimo: da bismo bili Bosanci, prvo moramo biti Muslimani. U protivnom više nećemo imati prilike da budemo ni jedno ni drugo.”²⁴⁵

Ideja o formiranju općinskih Udruženja bosansko-muslimanskih intelektualaca potekla je s republičkog nivoa, a nakon održavanja Kongresa bosansko-

²⁴⁴ Jahić je imao i uvodnu riječ na prvoj tematskoj sjednici Kongresa pod naslovom “Razvoj muslimanske samosvijesti” (o čemu govorimo dalje u tekstu). Tekst pod naslovom “Kakva nam Bosna treba” objavljen je u tuzlanskom *Zmaju od Bosne*, listu za slobodnu BiH, čiji su osnivač i izdavač bile muslimanske institucije i društva grada Tuzle. Pod imenom *Zmaj od Bosne*, list je izlazio prvo u Gradačcu, od januara do kraja marta 1992., kao privatno glasilo, i izašlo je svega pet brojeva. Daljnje izlaženje prekuno je rat. Tuzlanski list *Zmaj od Bosne* počeo je izlaziti početkom septembra 1992., a njegovo uredništvo bilo je svojevrсна (nacionalistička) opozicija tadašnjem gradonačelniku Tuzle i uredništvu tuzlanskog lista *Front slobode*.

²⁴⁵ Jahić A. “Kakva nam Bosna treba?” *Zmaj od Bosne*, Tuzla, 22.10.1992. 4.

muslimanskih intelektualaca u Sarajevu krenulo se s osnivanjem istih udruženja u Zenici, a potom i u Tuzli.²⁴⁶ Početkom januara 1993. godine, tuzlansko Udruženje objavilo je svoje ciljeve, koncepciju rada i područja djelovanja pod naslovom “Program opstanka i razvoja Muslimana RBiH”. Adnan Jahić je program ukratko predstavio javnosti tumačeći kako se u samom naslovu Udruženje bosansko-muslimanskih intelektualaca Tuzle opredjelilo za “multimuslimanske konvergentne procese”, odnosno ujedinjavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine s ostalim Muslimanima na prostorima Jugoslavije, budući se radilo o programu opstanka i razvoja Muslimana Republike Bosne i Hercegovine, a ne Muslimana u Republici Bosni i Hercegovini.²⁴⁷ Udruženje “(...) jasno punktira odlučnost da se braći u tzv. R Srbiji i tzv. R Crnoj Gori omogući najtješnji kontakt i suradnja s maticom na svim nivoima”, a iz stavka I. b. Programa podvlači kako Udruženje smatra Sandžak najistočnijim dijelom bosanske zemlje, budući da se u njemu ne spominje historija Sandžaka kao zasebna već se “ona implicite podrazumjeva pod historijom Bosne”.²⁴⁸

Prvi Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca Tuzle održan je 24. januara 1993. godine u Kristalnoj dvorani hotela *Tuzla*. U ime Inicijativnog odbora, skup je otvorio Emir Hadžihafizbegović, a zatim je hadži Besim efendija Čanić proučio fatihu “za spas duša svih poginulih šehida, boraca Armije BiH za odbranu slobode ove države”. Izudin Kapetanović je u izvještaju o radu Inicijativnog odbora rekao da je cilj formiranja ovog Udruženja borba za fizički i duhovni opstanak i razvoj muslimanskog naroda. Učesnike Kongresa pozdravili su predsjednik Skupštine okruga Tuzla, Izet Handžić; načelnik Štaba Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hazim Šadić; predsjednik Skupštine općine Tuzla, Selim Bešlić; predsjednik Glavnog odbora Stranke demokratske akcije Mirsad Ćeman i predsjednik Hrvatske demokratske zajednice Tuzle Anto Zvonar. Na Kongresu je izabrano Vijeće od stotinu članova, za predsjednika Vijeća izabran je Sadik Latifagić, za potpredsjednika Husein Sušić, a za sekretara Nedim Nuhić. U referatu koji je podnio Sadik Latifagić istaknuto je da Muslimani trebaju prostore Bosne i Hercegovine shvatiti kao svoje, ne oduzimajući pravo drugima “koji Bosnu i Hercegovinu imaju kao svoju jedinu domovinu” da na ovim prostorima grade svoju budućnost,

²⁴⁶ Isti. “Svemuslimansko ujedinjenje u Tuzli”. *Isto*, 31.12.1992.

²⁴⁷ Isti. “Platon i država bosanska”. *Isto*, 14.1.1993. 5.

²⁴⁸ Isti.

koja mora da se “razvija kroz programske ciljeve samosvijesti, vojničkog osposobljavanja, pravnog sistema, biološko-fizičkog, društveno-ekonomskog, obrazovno-kulturnog i naučno-istraživačkog razvoja”.²⁴⁹ Okupljanje intelektualaca bosanskih Muslimana Tuzle imao je za cilj mobilizaciju svih ljudi koji misle o tome kako stvoriti uvjete da se zlo rata i stradanja nikad ne ponovi.²⁵⁰ Na Kongresu su podnesena saopćenja o aktuelnim temama koje su vezane za mobilizaciju Muslimana u borbi za opstanak i razvoj, a to su: Razvoj muslimanske samosvijesti; Vojničko osposobljavanje Muslimana; Zadaci u oblasti biološko-fizičkog razvoja Muslimana; Pravni sistem i pravna država; potom Privredni razvoj; Kultura, obrazovanje, nauka i duhovni razvoj Muslimana.²⁵¹ Na kraju rada Kongresa, Emir Hadžihafizbegović pročitao je pozdravni telegram učesnika Kongresa predsjedniku Predsjedništva RBiH u kome se Izetbegoviću daje “puna podrška da u Ženevi i na drugim mjestima odlučno brani interese jedinstvene, nezavisne i demokratske države Bosne i Hercegovine”.²⁵² U uvodnom izlaganju na sjednici održanoj 21. februara 1993. pod naslovom “Pravni sistem i pravna država”, Jasmin Imamović naglasio je da je “uslov opstanka Muslimana cjelovita i nedjeljiva, nezavisna i demokratska država Bosna i Hercegovina”. Imamović je iskazao želju Kongresa za parlamentarnom državom zapadnog tipa i dodao kako je Ženevski koncept Bosne i Hercegovine neprihvatljiv jer izjednačava agresora i žrtvu, a time i pravo jačeg čime je ugrožen cijeli svijet. Sudionik u diskusiji Mirza Jusufović naglasio je potrebu za izgrađivanjem “normalne države poput zemalja pluralne demokratije, parlamentarnih sistema i zaštitnica prava čovjeka i građanina”. Provincije su, prema mišljenju Jusufovića, prihvatljive ako se ne temelje na etničkom principu koji cijepa Bosnu i Hercegovinu, već ako za osnov imaju ekonomski, geografski, komunikacijski i historijski princip.²⁵³ U Deklaraciji Muslimana okruga Tuzla, javno objavljenoj 3. jula 1993. godine,²⁵⁴ potpisnici su konstatirali da je

²⁴⁹ Šljivić F. “Jedinstveni u borbi za opstanak”. *Front slobode*, Tuzla, 26.1.1993. 3.

²⁵⁰ Isto.

²⁵¹ U daljnjem radu Kongresa u program je kao sedma tematska sjednica uvrštena tema pod naslovom “Muslimanka kao bitan faktor opstanka i razvoja Muslimana”.

²⁵² Šljivić F. “Jedinstveni u borbi za opstanak”. *Front slobode*, Tuzla, 26.1.1993. 3.

²⁵³ Šljivić F. “Želimo normalnu državu”. *Front slobode*, Tuzla, 23.2.1993. 2.

²⁵⁴ Radno predsjedništvo koje je potpisalo i objavilo Deklaraciju činili su: Izet Hadžić, Sead Avdić, Sead Rešidbegović, Besim Čanić i Muharem Efendić.

opstanak i razvoj Bosanskih Muslimana direktno povezan sa sudbinom države Bosne i Hercegovine, ali ističu da je i za druga dva naroda – Srbe i Hrvate Bosne i Hercegovine njihov nacionalni, kulturni, politički i svaki drugi razvoj isto tako značajan uvjet opstanka i postojanja Bosne i Hercegovine kao države, odnosno, Bosnu i Hercegovinu vide samo kao državu i Muslimana i Srba i Hrvata, te građana ostalih naroda koji u njoj žive. U Deklaraciji naglašavaju kako su u rat ušli pošto je Bosna i Hercegovina napadnuta, i kako u njoj stradavaju svi njeni građani, koji Bosnu i Hercegovinu smatraju svojom državom i za nju se bore, te da u rat nisu ušli da bi stvorili “nacionalnu državu muslimanskog naroda sa statusom nacionalnih manjina ili nedržavotvornih građana srpske i hrvatske nacionalnosti”,²⁵⁵ i smatraju kako je nemoguće ukinuti vjekovni zajednički život naroda u Bosni i Hercegovini budući ih je njihova porodična, geografska i druga povezanost učinila međusobno sličnim i bliskim u duhovno-psihološkom i političkom smislu. Dalje naglašavaju: “Njih je nemoguće trajno međusobno razdvojiti zbog toga je u suštini nemoguće podijeliti prostor države BiH po nacionalnom principu bez ogromnih ljudskih žrtava i istrebljenja jednog naroda, Muslimana”,²⁵⁶ odnosno iznose činjenicu da je svaki prostor Bosne i Hercegovine nacionalno mješovit pa je zato “neka pravična podjela” prema nacionalnom principu trajno neostvariva, a trenutne vještačke nacionalne podjele, uz ogromne vojne, policijske i političke stege, prisile, torturu i teror, nemaju uvjeta za opstanak. Svoje stavove prema budućem političkom uređenju Bosne i Hercegovine, mirovnim pregovorima, Vance-Owenov planu, mogućem protektoratu nad državom saželi su u nekoliko sljedećih rečenica: “Mi vidimo Muslimane u državnoj zajednici sva tri naroda uz mogućnost njihovog političkog predstavljanja bilo na principima proporcionalne ili paritetne zastupljenosti u zavisnosti od nivoa organa njegove državnosti. (...) Pitanja od opšteg nacionalnog interesa rješavala bi se konsenzusom, a druga pitanja sistemom većinskog glasanja. Na taj način bi se onemogućila bilo kakva forma ili stanje nacionalne majorizacije bilo koje nacije. Prema tome, nismo za muslimansku nacionalnu državu Bosnu i Hercegovinu: (...) Nismo za podjelu BiH po nacionalnom principu u bilo kojoj formi, (...) Konfederacija kao oblik unutrašnjeg uređenja RBiH je potpuno neprihvatljiva za Bosanske Muslimane jer vodi njihovoj getoizaciji i uništenju na ovim prostorima. Ima-

²⁵⁵ Deklaracija Muslimana okruga Tuzla. *Zmaj od Bosne*, Tuzla, 6.7.1993. 8-9.

²⁵⁶ Isto.

jući u vidu viziju takve države mi odajemo priznanje Predsjedniku Predsjedništva BiH gospod. Aliji Izetbegoviću za njegov dosadašnji rad i zalaganje izgradnje jedinstvene države BiH na principima nacionalno jednake državnosti i državotvornosti sva tri njena naroda i svih njenih građana. Ne priznajemo za zastupnike muslimanskog naroda BiH nikog ko se zalaže za njenu podjelu ma koliki prostor pripao muslimanima. Interes Muslimana BiH je jedinstvena i suverena država BiH u njenim sadašnjim međunarodno priznatim granicama. Muslimanima odgovara samo takva država Bosna i Hercegovina. Za nas je Vens-Ovenov plan prihvatljiv zato što: 1) vodi okončanju rata, 2) sadrži značajne elemente savremene državne decentralizacije u svim oblastima društvenog nacionalnog i građanskog života, 3) što obezbjeđuje održanje i kontinuitet državnosti BiH²⁵⁷ Dalje su izrazili potrebu za potpunu provedbu spomenutog mirovnog plana, a ukoliko bi ona bila onemogućena potrebno je da Predsjedništvo aktualizira i od međunarodne javnosti traži pomoć u realizaciji platforme o budućem ustrojstvu Bosne i Hercegovine. Osim toga, spominju i mogućnost uvođenja međunarodnog protektorata nad Bosnom i Hercegovinom koji, po njihovom mišljenju, ne rješava problem već zadržava i čuva postojeće stanje nad silom okupiranim teritorijem.²⁵⁸

Bošnjački sabori

Bošnjački Sabor je održan u sali sarajevskog hotela *Holiday Inn*, 29. septembra 1993. godine kao skup najuglednijih ljudi iz reda Muslimanskog-Bošnjačkog naroda, s ciljem da se sagledaju i analiziraju opcije koje proizilaze u slučajevima prihvatanja ili odbijanja ponuđenog “ženevskog mirovnog paketa” od Skupštine RBiH (koja je bila zakazana za sljedeći dan, 30. septembra 1993. godine). U radu Sabora uzelo je učešće više od 350 predstavnika, među kojima su bili predstavnici Vijeća Kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Preporoda, Islamske zajednice i Merhameta te svi poslanici SDA i ostalih parlamentarnih stranaka iz reda bošnjačkog naroda. U radu Sabora sudjelovali su i članovi Predsjedništva, Skupštine i Vlade Bosne i Hercegovine, privrednici, predstavnici Armije RBiH, MUP-a, kao i delegacije iz manjih bosanskohercegovačkih gradova.

²⁵⁷ Isto.

²⁵⁸ Isto.

Odluke i izraz političke volje naroda o planu Owen-Stoltenberg iskazane na Bošnjačkom Saboru nisu prejudicirale odluke Skupštine. Međutim, upravo je putem održavanja sabora došlo do “evolucije” ovog intelektualnog kruga od *tumača* prema *zakonodavcima*. Sabor je sazvan da u nemogućnosti održavanja svenarodnog referenduma, kao tijelo koje tvore nacionalne institucije, sa širokom osnovom u kojoj su zastupljene sve regije i strukture društva, odluči o prihvatanju ili odbijanju potpisivanja mirovnog plana Owen-Stoltenberg.²⁵⁹ Na konferenciji za štampu koja je održana 28. septembra istaknuto je kako je Bošnjački sabor, s obzirom na svoju strukturu, tijelo koje je “kompetentnije da u ovom trenutku prosuđuje o odlukama koje su važne za Bošnjački Muslimanski narod od same Skupštine”. Alija Isaković je istakao da je sabor reakcija na agresiju i na stradanje velikog broja bosanskohercegovačkog stanovništva. Kao razlog sazivanja ovakvog skupa, sabora Bošnjačkog naroda, Isaković navodi da u “papirima ženevskih pregovora stoji da odluku o pregovorima donose Skupštine tri konstitutivna naroda i ovdje se radilo o odlučivanju treće komponente budući su hrvatska i srpska strana iskazale svoj stav”. Sead Hodžić je naglasio dramatičnost trenutka u kojem će biti održan Bošnjački sabor. Prema njegovom tumačenju, potpisivanjem ovog mirovnog sporazuma i njegovim stupanjem na snagu bila bi pravno uspostavljena Unija Republika Bosne i Hercegovine, a da bi se mogla institucionalizirati i funkcionirati neophodno je postojanje triju konstitutivnih republika. Pošto bošnjački narod u Bosni i Hercegovini do sada nije i dalje neće učiniti bilo šta da bi doveo u pitanje postojeću Bosnu i Hercegovinu, on biva prinuđen da uspostavi konstitutivnu republiku koja će biti članica unije. To zahtijeva stvaranje pretpostavki za organiziranje političkog i državno-pravnog ambijenta te je nužno donijeti odluke koje će ići u tom pravcu, koje bi bile donesene samo u slučaju potpisivanja Sporazuma o čemu je odlučivala i Skupština sazvana u poslaničkom sastavu.²⁶⁰ Bošnjački sabor radio je u dvije sesije, u prvoj, koja je bila otvorena za javnost i medije istupili su sa svojim referatima Alija Isaković, zatim predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović, naibu reis Mustafa Cerić, predsjednik Vlade Bosne i Hercegovine Haris Silajdžić i Muhamed Filipović. U svom izlaganju, Alija Isaković prvo je promovirao “ime naroda *Bošnjak*, ime jezika

²⁵⁹ Bošnjački sabor. Direktni prijenos TV BiH realiziran 29.9.1993., od 13 sati. Snimak u posjedu autora. (Dalje: Bošnjački sabor. Direktni prijenos).

²⁶⁰ Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

bosanski, ime zemlje Bosne i Hercegovine” kao prirodnog prava na tradiciju, a u daljem obraćanju rekao da bez obzira “kakvo bilo državno-pravno uređenje Bosne i Hercegovine i bez obzira kakva bila moguća razgraničenja u njenim sadašnjim granicama, mi Bošnjaci smatramo to rješenje nametnutim silom i privremenim dajući nadu budućim generacijama da će očuvati i razvijati svijest o tome da je svaka naša podjela protivna interesu svim narodima Bosne i Hercegovine”.²⁶¹ Izetbegović je iznio elemente sporazuma u 25 tačaka, lični osvrt te mišljenje i argumente “za prihvatanje”, odnosno “odbijanje” ovog mirovnog plana.²⁶² Poređenjem ovih argumenata vidljivo je da su oni uravnoteženi te da predstoji izbor “između pravednog rata i nepravednog mira”.²⁶³ Haris Silajdžić predložio je da se potpisivanje uvjetuje podizanjem embarga na uvoz oružja, te da se u slučaju nekih otvorenih pitanja aktiviraju međunarodne pravne institucije. Muhamed Filipović je u svome izlaganju “Smisao bošnjaštva danas” snažno istaknuo da “mi nikome nećemo dati svoju državu i svoju zemlju. (...)”.²⁶⁴

Drugi dio sabora održan je “iza zatvorenih vrata”. Safet Ćibo je jasno izrazio stav da “ponuđeni ženevski papir, sa svim svojim ispravkama, prijedloga ustavnog sporazuma o Uniji BiH treba odbiti kao neprihvatljiv, jer Unija nije država i predstavlja njeno uništenje cijepanjem. (...) Ženevski sporazum predstavlja jednu varku jer ničim ne garantuje svoju primjenu i implementaciju. (...) Lažna je odluka da naša odluka donosi rat ili mir. Ne! To je odluka između kapitulacije i borbe za odbranu i oslobođenje Bosne i Hercegovine”.²⁶⁵ Ćibo je

²⁶¹ Isto.

²⁶² Kao argumenti koji su išli u prilog privaćanju Owen-Stoltenbergova plana Izetbegović je istakao sljedeće: moguće zaustavljanje stradanja naroda; upućenost Armije RBiH na defanzivu i moguće gubljenja teritorija i slabljenje pregovaračke pozicije; sigurno neukidanje embarga na naoružanje i vojno neintervenisanje Evrope i svijeta; otvaranje drugog fronta u napadu HVO-a na Armiju RBiH čime je rat iz agresije u očima svjetske javnost pretvoren u građanski sukob; moguća obustava humanitarne pomoći i nastupanje zime te nesigurnost međunarodnih garancija. Kao argumenti koji idu u prilog odluci da se ovaj plan ne prihvati i odbije jest legalizacija stanja na terenu i etničke podjele; gubitak i prelaženje pod vlast agresora predratnih prostora; teritorija koje su pripadale Bošnjacima, komunikativno i strateški nepovoljan položaj Bošnjacima ponuđenih teritorija; snaga i moral napadača slabi, prvobitna vojna i ekonomska nadmoć je oslabljena; te kao posljedni argument Izetbegović navodi pravdu.

²⁶³ Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Isto.

ispred ratnih predsjedništava Jablanice, Konjica i Prozora predložio “papir u pet tačaka” koji je usaglašen u navedenim ratnim predsjedništvima:

“1. Suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine ni jednog momenta ni u kakvim pregovorima ne smije doći u pitanje, jer je samo država Bosna i Hercegovina, najbolje sredstvo u borbi za ostvarenje ciljeva Bošnjaka.

2. Zahtijevamo da UN provedu u djelo sve svoje odluke i rezolucije koje su donesene i koje se odnose na državu Bosnu i Hercegovinu i zemlje nastale cijepanjem bivše SFRJ. Također zahtijevamo da se sve aktivnosti u vezi sa rješanjem bosanskohercegovačke krize odvijaju na temeljima i principima Londonske konferencije.

3. Podržavamo da se otvore novi pregovori sa novim pravičnim osnovama jer su se postojeći pokazali kao neuspješni. Predlažemo Skupštini RBiH da zahtijeva promjenu medijatora te da se predlože medijatori iz USA, islamskih zemalja i Austrije.

4. Predlažemo da se Republika BiH uredi po uzoru na Ustav USA.

5. Insistiramo da se u ime parlamentarne i višestranačke demokracije omogućiti slobodno i ravnopravno djelovanje svih političkih stranaka registriranih na cijeloj teritoriji države Bosne i Hercegovine tako da se obezbijede puna ljudska prava i građanske slobode”.²⁶⁶

Na zatvorenom dijelu zasjedanja, ministar unutrašnjih poslova RBiH Bakir Alispahić učesnicima sabora podnio je pismenu analizu –“Neki aspekti mikro i makro uslova u kojima se vode pregovori o razrješenu krize u Bosni i Hercegovini” čiji zaključci upućuju na “neophodnost nastavka mirovnog procesa u nadležnim organima UN-a u New Yorku te da se BiH tretira kao država, a ne kao nedefinisani i nepoznati pravni subjekt”.²⁶⁷ U svom izlaganju, Ejup Ganić govorio je o tome da je neophodno postaviti zahtjev za ispunjavanje nekoliko uvjeta nakon kojih je moguće krenuti u daljnju raspravu i pregovore o miru u Bosni i Hercegovini.²⁶⁸ Ostali govornici istakli su nužnost oružane bor-

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto.

²⁶⁸ Ganić smatra da treba prvo zahtijevati povlačenje agresora s okupiranih teritorija, povlačenje teškog naoružanja, rješavanje statusa izbjeglih lica, nakon čega treba postaviti pitanje Neuma i izlaska na more, dobijanje izravnog izlaska na međunarodne granice kako bi se našlo rješenje geografsko strateškog položaja BiH i izbjeglo moguće “dvostruko okruženje” te da se na kraju treba postaviti direktno pitanje i insistirati na konkretnom odgovoru Savjeta sigurnosti o tome kome će pripasti i kakav je status teritorija na kojima je izvršen genocid i etničko čišćenje.

be za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu,²⁶⁹ ali i borbe mirnim putem na dva fronta spoljnopolitičkom i unutarpolitičkom – a naročito na posljednjem “u kojem se mora duboko ukorjeniti državnopravni sistem na koji se mogu položiti zdrave strategije i programi”. Bilo je izneseno više prijedloga koji su zastupali taktičko otezanje, nepotpisivanje, daljnje pregovaranje kojim bi se došlo do pravednog mira.²⁷⁰ Muhamed Nezirović naglasio je da se bošnjačkom narodu pruža šansa za stvaranje vlastite nacionalne države te se opredijelio za potpisivanje ovog mirovnog sporazuma. Tarik Sadović iz Trebinja izdvojio je tri pitanja kao ključna,²⁷¹ te izrazio svoje čvrsto uvjerenje da Ženevski mirovni sporazum ne može osigurati mir već trajno nedefinirano stanje ni rata ni mira, te da predloženi model državnog uređenja Bosne i Hercegovine nije funkcionalan i ne osigurava državno-pravni kontinuitet, jer Unija nema atribut države, a po pitanju izbjeglih lica smatra da je teško očekivati da će se “žrtva ponovno vratiti svojim dželatima”.²⁷² Bajram Redžepagić je izrazio mišljenje da bi se trebao prihvatiti Sporazum, ali uz uvažavanje prijedloga koje su iznijeli Haris Silajdžić i Ejup Ganić. Zijah Rašidagić je izrazio mišljenje kako se ponuđeni sporazum treba odbiti zbog toga što je pitanje izbjeglica nejasno, nepostojanja sigurne veze s morem, garancije koje se po pitanju pristupa moru nude nisu sigurne, a kao posljednje postavlja se pitanje mogućnosti života u zemlji kakva se ovakvim Sporazumom nudi. Bećir Heljić je pored ranije napomenutog stava za odugovlačenjem izrazio mišljenje kako se u Sporazumu krije “podvala gubljenja kontinuiteta državnosti BiH, naročito zbog sadašnjeg stanja u ARBiH i jedinicama koje brane BiH”.²⁷³ Faruk Sijerić je odbio prihvatiti mišljenje kojim se prihvaćanje ovog Sporazuma izjednačava s nastupanjem mira u Bosni i Hercegovini,²⁷⁴ te smatra kako je Sporazum “kukavičije jaje, nama

²⁶⁹ Ismet Hatibović je istakao argumente koji su protiv potpisivanja predloženog Sporazuma, te upozorio na mogućnost odmazde u slučaju da dođe do podjele BiH.

²⁷⁰ Na takav stav ukazala je i upoznala Sabor Azra Begić, a kasnije i: Bećir Heljić, Faruk Sijerić, Kemo Ademović i Ramo Džapo.

²⁷¹ Radi se o pitanju trajnog mira, potom o ostvarivosti i funkcionalnosti predloženog modela državnog uređenja BiH te o pitanju povratka izbjeglih i raseljenih lica.

²⁷² Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ U svome izlaganju, isto mišljenje, tj. o tome da pristanak na potpis i potpisivanje ne znači i ne garantira završetak rata, iznio je i Komandant štaba Vrhovne komande Armije RBiH,

još jedanput podmetnuto da se zabavimo sobom, ustvari, to znači: “Vi Bosanci! Hoćete li još da se branite ili ćete napokon pokleknuti?” Prema njegovom mišljenju: “To je smisao tog pitanja. Kome se žuri? Žuri se Miloševiću, Karadžiću (...) Karadžić nema države, nju može da stvori samo naša Skupština. Nije pitanje potpisati ili nepotpisati. Pitanje je raspakirati paket. Ako ga potpišemo (...) za nekoliko mjeseci niški graničar će stajati na Kozjoj ćupriji (...) Mislim da se na neraspakovan paket potpis ne može staviti”.²⁷⁵ Sakib Hodžić je upozorio da bi se činom potpisivanja ponuđenog plana Bosna i Hercegovina derogirala na rang tzv. Republike Srpske i Hrvatske Republike Herceg Bosne, nakon čega bi se ponovno trebalo tražiti suverenitet i međunarodno priznanja, odnosno Bosna i Hercegovina bi izgubila svoj politički položaj, te je izrazio mišljenje da se Sporazum ne potpiše. Hodžić je izrazio svoje viđenje i uputio svojevrstan protest saboru: “Mislim da ovaj skup, i večeras ovakav kakav sjedi nije kompetentan za donošenje ovakve krucijalne odluke. Večeras sjede ljudi koji predstavljaju, može biti milion ljudi koji su ovdje na slobodnoj teritoriji. Gdje su predstavnici milion ljudi koji nisu ovdje? Ko u njihovo ime ima pravo da potpiše sporazum? Da li se i oni i za što živo pitaju, a ostali su bez svega? Ja bih molio da nam se objasne i posljedice potpisivanja ovakvog sporazuma”.²⁷⁶ Udruženja građana općine Kalinovnik predstavljao je Alija Šaćić koji je pored zahtjeva da se u mirovni sporazum uvrsti konkretnija odluka o povratku izbjeglih lica i vraćanju osvojenih dijelova teritorija Bosne i Hercegovine, te predložio delegaciji koja predstavlja Republiku Bosnu i Hercegovinu na pregovorima da se insistira na primjeni i sprovođenju rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu, da se zatraži da međunarodna zajednica prizna čin agresije na Bosnu i Hercegovinu od Srbije i Crne Gore te Republike Hrvatske, kao i da se prekinu pregovori s predstavnicima agresora o unutarnjem ustrojstvu Bosne i Hercegovine, ustavnim rješenjima i slično.²⁷⁷ Među posljednjim govornicima na saboru, svoje mišljenje iskazali su: Bakir

Rasim Delić, te naglasio kako je Armija u fazi stasavanja te da je treba rasteretiti problema koji je vežu za civilni sektor.

²⁷⁵ Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

²⁷⁶ Isto. Mnogo oštriju kritiku u odnosu na Hodžića, uputio je Kemo Ademović, koji je izrazio mišljenje da okupljeni nisu do sada dali svoj maksimum, ali i sumnju u to da su okupljeni spremni da ga u nastavku rata pruže.

²⁷⁷ Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

Tanović, Sadik Beširević (koji je predstavljao udruženje građana Sansko-Unske regije), Salihović Fahrudin iz delegacije Srebrenice, ranije spomenuti Ramo Džapo te Šaćir Ćerimagić.²⁷⁸ Džapo je pored navedenog savjetovao da se insistira na cjelovitosti Bosne i Hercegovine, da se izbjeglicama garantira povratak, te da ukoliko se prihvati “podjela na etničkim principima zahtijevati da u konstitutivnu jedinicu sa većinskim muslimanskim stnovništvom uđu sve općine sa većinskim muslimanskim stanovništvom po popisu iz 1991. godine”.²⁷⁹ Džapo je na kraju izlaganja izrekao sud da u slučaju potpisivanja paketa – mira nema. Ćerimagić je izrekao svoj nacionalistički sud i svoje viđenje budućnosti “armije i države”, naspram “agresora u cilju opstanka, može da stoji jedino muslimanski borac, s muslimanskom puškom na muslimanskom ramenu. U našoj političkoj, civilnoj i vojnoj vlasti mora da uz njega stoji rukovodstvo koje je izabrano po muslimanskim kriterijima”, u koja spadaju prvo, lično poštenje, zatim, ideološko-politička muslimanska orijentacija i na trećem mjestu, stručnost.²⁸⁰

Stavovi izneseni na Saboru prema postavljenoj tački dnevnog reda, koja se odnosila na prihvatanje ili odbijanje ponuđenog mirovnog plana, kreću se od mišljenja da se ponuđeno treba odbaciti, preko prijedloga za odugovlačenjem i čekanjem povoljnijeg trenutka za zaključivanje mira i daljnje pregovaranje, prijedloga za održavanje referenduma pa do toga da sporazum Owen Stoltenberg treba prihvatiti. Sabornici su se prema pitanju “da li po Vašem mišljenju treba prihvatiti najnoviju verziju ženevskog paketa?” izjasnili tako što ih se, procentualno nešto više od 15% izjasnilo pozitivno. Protiv potpisivanja bilo je oko 22%, dok ih se više od 62% opredijelilo za prihvatanje, ali uz uvjet vraćanja silom i ratom oduzetih teritorija.

Drugi po redu Bošnjački sabor održan je neposredno prije zajedničke sjednice Skupštine RBiH i Federacije BiH, 18. jula 1994. godine.²⁸¹ Na saboru

²⁷⁸ Tanović i Salihović smatraju ponuđeno rješenje neprihvatljivim, Beširević je ukazao na zločine agresora počinjene nad bošnjačkim civilima u Prijedoru, Ključu, Sanskom Mostu, Bosanskom Novom i Bosanskoj Dubici, dok je Ćerimagić predložio organiziranje referenduma prema pitanjima koja proizilaze iz sagledavanja ponuđenog mirovnog sporazuma.

²⁷⁹ Bošnjački sabor. Direktni prijenos.

²⁸⁰ Isto.

²⁸¹ Na skup je pozvano 488 učesnika, od kojih je najveći broj bio iz Sarajeva, 30 iz tuzlanskog okruga, 35 iz dobojskog, 29 iz zeničkog, 16 iz visočkog, 19 iz travničkog, 25 iz mostarskog, 9 iz konjičkog, 25 iz bihačkog, 21 iz banjalučkog, 28 iz goraždanskog, po jedan iz Zagreba i

je raspravljano o planu Kontaktne skupine, odnosno o mapama razgraničenja.²⁸² Bošnjački sabor imao je konsultativnu ulogu bosanskohercegovačkoj delegaciji u mirovnim pregovorima, a istaknuto je i mišljenje da sličnu i gotovo nevažnu ulogu u razmatranju mirovnog plana Kontakt grupe ima i zasjedanje Skupštine Bosne i Hercegovine, budući je “stepen ustavne i institucionalno-pravne dezintegriranosti BiH već ‘presuđena stvar’ (...) te da je Skupština na jednom od prošlogodišnjih zasjedanja već utvrdila svoje stavove u pogledu mirovnih planova (prihvatanjem ustavnih principa koji pretpostavljaju razgraničenje, odnosno komadanje Bosne)”²⁸³

Na Tribini Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, održanoj 9. jula 1994. godine, podržan je prijedlog Abdulaha Konjicije, predsjednika Vijeća građana Skupštine R BiH, o održavanju sabora, svjetovnih i vjerskih predstavnika bošnjačkog naroda “na kojem bi se Muslimani Bošnjaci odredili prema prijedlozima kontakt-grupe, s obzirom da su ti prijedlozi oprečni u odnosu na opredjeljenja prvog Bošnjačkog sabora”, za jedinstvenu, nepodijeljenu Bosnu i Hercegovinu u međunarodno priznatim granicama.²⁸⁴ Na istoj Tribini upozoreno je na problem “konstitutivnosti” naroda u Federaciji BiH, o statusu Sarajeva i Mostara kao gradova pod međunarodnim protektoratom. U uvodnom izlaganju izražen je stav da termin “konstitutivni narod” nije ustavno-pravni termin, nego produkt političke terminologije, izazvao je daljnju raspravu u kojoj je Omer Ibrahimagić istako da je postavka o konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini došla spolja – nakon neuspješnog pokušaja pripajanja Bosne i Hercegovine Srbiji i neuspjele podjele počelo se postavljati pitanje konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, odnosno “preslikavanje slike bivše Jugoslavije na BiH”. Naglasio je da narodi Bosne i Hercegovine nisu konstitutivni već autohtoni, a s kategorijom konstitutivnosti želi se osigurati odcjepljenje od Bosne i Hercegovine te se zato i insistira na tome da svaki

Beča te 11 iz raznih ratnih predsjedništava. Saboru je prisustvovalo 370 sabornika budući da UNPROFOR nije omogućio ostalim sudionicima sigurno izvlačenje iz neprijateljskog okruženja i dolazak u opkoljeno Sarajevo.

²⁸² U kratkom razgovoru sa gospodinom Esadom Lukačem, sekretarom VKBI-a, saznajemo da sjednica Bošnjačkog sabora nije snimana te da nema nikakvih dostupnih zvaničnih zapisa sa Sabora. Dostupno nam je samo uvodno izlaganje Alije Izetbegovića. Vidi: Izetbegović A. 2005. 132-135.

²⁸³ Begić I. K. “Ratnih 1992-1994”. 281.

²⁸⁴ Kamenica E. “Sarajevo kao Trst”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 10.7.1994. 3.

“konstitutivni narod” u Bosni i Hercegovini ima svoju teritoriju.²⁸⁵ Ukazano je na omaške u Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine u kojem je srpski narod svrstan u “anonimnu grupu ostalih”, te na problem koji može nastati u slučaju podnošenja zahtjeva da Federacija bude nasljednik Republike Bosne i Hercegovine. Dan uoči zasjedanja sabora održana je Tribina Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca na kojoj je postavljeno nekoliko teritorijalnih problema koji se odnose na Foču, Sarajevo te podjelu Bosne i Hercegovine na Federaciju i Republiku Srpsku. Iz rasprave bilo je vidljivo kako je zadatak bosanskohercegovačke delegacije na pregovorima da odgovori na ultimatum Kontaktne skupine, te da nema gotovo nikakvu ulogu u kreiranju mape. U medijima bilo je i drugačijih mišljenja savremenika i učesnika sabora, prema kojemu će odluka koja bude donesena na saboru “imati veliku moralnu i političku težinu koja može, a ne mora uticati na sadržaj odluke Skupštine. (...) Ali je sigurno da će uticati na dalji tok pregovora i na implementaciju mirovnog plana. Međunarodna zajednica će o ovoj odluci i te kako morati voditi računa”.²⁸⁶ Mapa je bila produkt međunarodne zajednice, a temeljena je primarno prema stanju na frontu, tek nakon toga uvažavani su zahtjevi agresora te bosanskohercegovačke delegacije.²⁸⁷ Tako je sabor, hijerarhijski gledano, nakon međunarodne zajednice i političkog rukovodstva, imao “glas trećeg reda”. Prilikom prihvatanja ponuđenih mapa razgraničenja od strane Kontaktne skupine, sabor je na sebe preuzeo dvostruku obavezu. Prvi, važniji zadatak, bilo je tumačiti mirovni plan javnosti, implikacije i posljedice u slučaju prihvatanja, odnosno njegovog odbijanja, a njegova druga uloga bila je savjetodavna. Takva uloga vidljiva je i u pisanju uvodnog komentara u sarajevskom *Oslobođenju* dan nakon zasjedanja sabora i Skupštine Republike.²⁸⁸ Na dan zasjedanja, komentar za *Oslobođenje* napisao je Alija Isaković postavljajući pitanje: “Imamo li mi dovoljno vremena da odbijemo i ovaj prijedlog? I dovoljno ljudskih života kojima ćemo platiti to odbijanje?” Bošnjački sabor

²⁸⁵ Isto.

²⁸⁶ Ibrahimagić O. “Država za vjekove”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 18.7.1994. 3.

²⁸⁷ Kamenica E. “Bosne će biti”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 17.7.1994. 4.

²⁸⁸ Halilović M. “Realizam”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 19.7.1994. 1. U komentaru je više puta istaknuto kako preporuka Bošnjačkog Sabora i odluka Skupštine neće neposredno promijeniti stanje na terenu. U razmatranju mogućih implikacija u slučaju odbijanja ponuđenog, uvodničar Mehmed Halilović došao je do istog zaključka.

je, prema Isakoviću, “mogući oblik suženog referenduma”, na kojem se pravi odgovor može dobiti “tek ako bi glasali svi naši mrtvi (...), a oni taj odgovor ne mogu dati, i nitko u njihovo ime nema pravo odgovoriti. Zato, kakav god bio odgovor, (...) neće biti valjan i nemojmo ovome pridavati neki osobit značaj”.²⁸⁹

Jedina tačka dnevnog reda na (drugom) zasjedanju Bošnjačkog sabora bilo je izjašnjavanje o prijedlogu Kontaktne skupine. Zasjedanje je započelo himnom Stranke demokratske akcije “Mila, sura i žestoka”, te odavanjem poštovanja poginulim u ratu. Uvodno izlaganje održao je predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović koji je postavio pitanje mogućnosti vraćanja oduzete teritorije pod bosanskohercegovačku vlast te iznio mišljenje da se ponuđeni plan ne može odbiti unatoč svim njegovim manjkavostima. Procjenio je da će plan biti odbijen od srpske strane te da prihvaćanjem plana bosanskohercegovačka strana ne preuzima krivicu za nastavak rata, i u tom se slučaju bitno mijenjaju okolnosti na štetu napadača. Odbijanjem ponuđenog plana bitno bi se smanjile ratne mogućnosti i šanse za povratak Zvornika i Foče, odnosno postale minimalne. U svome izlaganju, Izetbegović je ukazao i na “gubitničku kombinaciju” u slučaju agresorovog prihvaćanja plana i pristanka na podjelu Bosne. Međutim, naglasio je da plan “jasno i nedvosmisleno potvrđuje suverenitet i integritet bosanske države u njenim međunarodno priznatim granicama, kao i nezastarivo pravo privatne svojine i pravo protjeranih da se vrate na svoja ognjišta. Uz sve uslove nepravda ponuđenog rješenja mogla bi se vremenom izbrisati. (...) Ako dođe do mira (...) to znači da će napadač morati priznati BiH i povući se sa oko 20 posto okupiranih područja što uključuje i 12 gradova: Bosansku Krupu, Sanski Most, Derventu, Bosanski Brod, Odžak, Bosanski Šamac, Brčko, Višegrad, Doboj, Kupres, Jajce, Donji Vakuf”. Na kraju izlaganja, poručio je kako će muslimanski narod Bosne, Bošnjaci, uz mnoge ljude koji podjednako vole ovu zemlju biti predodređeni za novu integraciju Bosne, dugotrajnu, višegeneracijsku borbu političkim sredstvima kako da bi ona ostala čitava: “Rekao bih stoga da će naša borba za integraciju Bosne zavisiti u velikoj mjeri od nas, od toga ko smo mi sami, šta hoćemo i šta možemo: da li mi hoćemo i možemo da od dijela Bosne koji kontroliramo napravimo savremenu, demokratsku i slobodnu zemlju; da li ćemo znati da to učinimo čuvajući našu vjeru i naše tradicije; da li ćemo znati da Bosnu razvijemo da bi u njoj ljudi našli hljeba i pravde; da li će njena

²⁸⁹ Isaković A. “Noli me tangere!” *Oslobođenje*, Sarajevo, 18.7.1994. 1.

svjetlost biti dovoljno jaka da osvijetli i najdalje kutove naše zemlje i rastjera mrak šovinizma i mržnje, ili ćemo se i mi sami zatvoriti u tjeskobu šovinizma i mržnje. Bosna ne trpi isključivost. Ovakva kakva jest, višenacionalna i više-vjerska, ona traži nekoga kome to šarenilo ne smeta. A mi smo ti kojima to ne smeta! Nama ne smetaju ni crkve ni katedrale! Mi smo naučili da živimo sa ljudima koji drugačije misle i osjećaju, i smatramo to svojom prednošću.”²⁹⁰ Za prihvatanje plana tajnim glasanjem opredjelilo se 303 od 355 sabornika koji su pristupili glasanju, 46 sabornika je prema ponuđenom teritorijalnom razgraničenju odgovorilo negativno, a 6 listića bilo je nevažećih.²⁹¹

S druge strane, Narodna skupština Republike Srpske je na 42. sjednici, održanoj 18. i 19. jula 1994. godine, donijela Deklaraciju kojom objašnjava razloge nemogućnosti donošenja odluke o Mirovnom planu Kontakt grupe.²⁹²

Sabori Hrvata, formiranje i djelovanje Hrvatskog narodnog vijeća

Hrvatsko narodno vijeće svoju “pretpovijest” imalo je u pripremama za sazivanje i u djelovanju serije Sabora Hrvata. Koordinacija hrvatskih institucija iz Sarajeva je 19. novembra 1993. godine poslala “Apel” Vijeću sigurnosti UN-a, Evropskoj zajednici i Njegovoj ekscelenciji g. Boutrosu Galliju u kojem zastupaju mišljenje da je zaustavljenje borbi preduvjet za nastavak traženja političkog rješenja krize u Bosni i Hercegovini, a posebno borbi između Armije RBiH i HVO-a.²⁹³ Tražili su da Vijeće sigurnosti UN-a kao zaštićene zone proglasi područja: 1. Žepča i Zavidovića; 2. Olova; 3. Kiseljaka, Kreševa i Fojnice; 4. Vareša i Kraljeve Sutjeske, jer u protivnom smatraju da će ovi prostori, kao i Posavina prije njih “ostati bez Hrvata, što znači da će iz cijele Bosne nestati Hrvata” te ističu mišljenje da su najstariji narod Posavine – Hrvati.²⁹⁴

²⁹⁰ Kurtović S. “Nastavak borbe političkim sredstvima”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 19.7.1994. 4.; Izetbegović A. 2005. 135.

²⁹¹ Kamenica E. “Za plan 303 – DA”. *Oslobođenje*, Sarajevo, 19.7.1994. 3.

²⁹² Tekst Deklaracije su usaglasili Nikola Koljević, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik i Aleksa Buha. Vidi: Koljević N. 2008. 597.

²⁹³ Koordinacija hrvatskih institucija ili Hrvatski koordinacioni odbor predstavljao je tijelo u kojem su bile zastupljene hrvatske političke, privredne, kulturne i vjerske institucije. Iz djelovanja odbora pokrenuta je zamisao o održavanju Sabora Hrvata, a potom i osnivanje Hrvatskog narodnog vijeća.

²⁹⁴ “Apel” Koordinacije hrvatskih institucija. Vidi: Komšić I. 2006. 475.

U decembru 1993. godine, u Slavonskom Brodu održan je Prvi opći sabor Hrvata Bosanske Posavine kako bi se iskazala stajališta u vezi s budućnošću Bosanske Posavine.²⁹⁵ Sabor je usvojio Deklaraciju o Bosanskoj Posavini u kojoj potpisnici traže da ovaj prostor bude konstruiran kao provincija s hrvatskim stanovništvom u većini,²⁹⁶ a “na temelju etničkog načela i povijesnog prava”. Također, traži se i povlačenje “srpskog agresora” te omogućavanje povratka u vlastite domove Hrvatima i Muslimanima, suđenje zločincima, i da u “hrvatskoj delegaciji koja sudjeluje u pregovorima o političkoj sudbini BiH obvezno bude i predstavnik Bosanske Posavine koji će imati puno povjerenje onih koje predstavlja i koji će zastupati iznesene stavove”, te se zabranjuje potpisivanje ugovora kojim bi prostor i stanovništvo Bosanske Posavine “bili izručeni tzv. Republici Srpskoj, ili na neki drugi način žrtvovani tuđim interesima”.²⁹⁷ Polazeći od Deklaracije, zatim političkih odluka HDZ-a u Bosanskoj Posavini,²⁹⁸ stavova zastupnika u zastupničkom domu HRH-B i HVO-a te izraženih stajališta kulturnih i crkvenih institucija na saboru, donesena je Odluka, kojom je osnovan Privremeni sabor Bosanske Posavine kao najviše predstavničko tijelo Bosanske Posavine. Izvršno tijelo Privremenog sabora bilo je Hrvatsko narodno vijeće (HNV),²⁹⁹ čime se uspostavlja političko-teritorijalna, zajednica – provincija Bosanska Posavina, koja obuhvaća sljedeće općine: Derventa, Bosanski Brod, Odžak, Bosanski Šamac, Orašje, Modriču te dijelove općina

²⁹⁵ O Bosanskoj Posavini je u novembru 1994. u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu i Sabora Bosanske Posavine u Sarajevu održan okrugli stol na temu “Bosanska Posavina – dio cjelovite Bosne i Hercegovine”.

²⁹⁶ Deklaracija o Bosanskoj Posavini objavljena je u *Posavskom glasniku*, br. 4. novembra 1993. Ovim geografskim pojmom su obuhvaćene općine Derventa, Bosanski Brod, Odžak, Bosanski Šamac, Orašje i dijelovi Modriče, Brčkog i Gradačca. Prema Owen-Stoltenbergovom mirovnom planu većina ovog prostora trebala je pripasti Republici Srpskoj, čime je međunarodna zajednica prema riječima potpisnika Deklaracije “faktički prihvatila rezultate agresije i genocida kao i gaženje svih principa međunarodnog pravnog poretka”.

²⁹⁷ Deklaracija o Bosanskoj Posavini. u: Markešić I. 2004. 408-409.

²⁹⁸ HDZ je smatran za “legitimnog predstavnika političke volje hrvatskog naroda”.

²⁹⁹ HNV je činilo 19 članova: Pavo Kobaš, Iko Stanić, Josip Jelić, Anto Ravlić, Mato Gogić, Miro Sirovina, Ivica Ivkić, Pejo Ćosić, Anto Kovačević, Petar Kljajić, Bariša Jelavić, Marko Anđelić, Mijo Anić, Tomo Božić, Šerif Isaković, Ruža Majstorović, Husein Mahmudspahić, Marijan Nikić-Pejić i Mladen Zelić. Ovlaštenje od Privremenog sabora da zastupaju Provinciju Bosansku Posavinu u daljnjim mirovnim pregovorima o BiH dobili su Iko Stanić i Anto Kovačević.

Brčko, Doboj i Gradačac, a koja je povezana s “Herceg-Bosnom i ostalim hrvatskim dijelovima u okviru države Bosne i Hercegovine”.³⁰⁰ Također, zahtijeva se prekid ratnih djelovanja između HVO-a i Armije RBiH, te se naglašava da su ovi sukobi štetni za strateške interese hrvatskog i muslimanskog naroda i idu na ruku zajedničkom agresoru.

Na saboru Hrvata srednje Bosne održanom u Zagrebu 16. januara 1994. godine donesena je Deklaracija u kojoj predstavnici iz 29 općina izražavaju svoj stav o vlastitom položaju u “okviru državne cjelovitosti Bosne i Hercegovine”.³⁰¹ U prvoj tački Deklaracije vidljiv je otklon od Deklaracije o Bosanskoj Posavini donesene u novembru, naime, odbacuje se etničko načelo regionalizacije Bosne i Hercegovine. U 1. tački Deklaracije ističe se da je svako dijeljenje prostora srednje Bosne po etničko-teritorijalnom načelu neprihvatljivo i među stanovništvom izaziva tragediju nesagledivih razmjera, što je jasno vidljivo iz izazvanog sukoba.³⁰² Cilj ovog sabora je “strpljivim dijalogom postići mir u slobodi za svakog čovjeka i narod u ovome kraju kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini”, a to je moguće postići “osiguranjem ravnopravnosti i državotvornosti hrvatskoga naroda, kao i druga dva naroda na svakom dijelu državne cjelovitosti Bosne i Hercegovine”.³⁰³ Sabor je izrazio mišljenje kako je ovakav cilj nemoguće postići teritorijalnom podjelom “kakva se sada nameće u obliku stvaranja samostalnih država u nekoj provizornoj uniji Bosne i Hercegovine” te smatra da takva politika ide u pravcu diobe i rušenja Bosne i Hercegovine, te kršenja ljudskih prava “ljudi i naroda”. Pored navedenog, sabor je tražio povratak svih prognanih i raseljenih ljudi “na svoja vjekovna ognjišta” te da se sačuva i obnovi sva povijesna i kulturna baština hrvatskog naroda. Prihvaćen je prijedlog Sabora Hrvata Bosanske Posavine o održavanju Općeg sabora Hrvata Bosne i

³⁰⁰ “Odluka” Prvog općeg sabora Hrvata Bosanske Posavine, od 18.12.1993. Vidi: Markešić I. 2004. 410-411.

³⁰¹ Saboru su prisustvovali predstavnici iz: Sarajeva, Kiseljaka, Kreševa, Zenice, Fojnice, Busovače, Viteza, Travnika, Novog Travnika, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Donjeg Vakufa, Konjica, Prozora, Tomislavgrada, Livna, Kupresa, Jajca, Kotor Varoši, Kaknja, Visokog, Vareša, Breze, Olova, Žepča, Zavidovića, Maglaja, Tešnja i Teslića.

³⁰² “Deklaracija” Sabora Hrvata srednje Bosne, 16.1.1994. Vidi: Komšić I. 2006. 482-483. Uporedi: Markešić I. 2004. 412-414.

³⁰³ “Deklaracija” Sabora Hrvata srednje Bosne, 16. januar 1994. Tačka 3. Vidi: Komšić I. 2006. 482-483.

Hercegovine.³⁰⁴ Kao dodatak Deklaraciji, postavljen je čvrst zahtjev “da nitko ne smije potpisati podjelu Bosne i Hercegovine u kojoj će biti oštećeni Hrvati i Muslimani. To će se smatrati nevaljanim činom”.³⁰⁵ Izabran je Izvršni odbor sabora,³⁰⁶ koji je opunomoćen da u skladu s odlukama Deklaracije sudjeluje u pregovorima o političkom rješavanju krize u Bosni i Hercegovini, i da šalje svoje predstavnike na odgovarajuće konferencije o ovom pitanju.

Hrvatski koordinacijski odbor je 20. januara 1994. godine u Sarajevu donio odluku o sazivanju Sabora Hrvata. Na ovom saboru izabrano je Hrvatsko narodno vijeće kao tumač i organizator rada na provedbi usvojenih stavova.³⁰⁷ Naglašeno je kako HNV ima isključivo izvršno-organizacioni karakter te da za svoj rad odgovara saboru kojemu podnosi izvještaje o radu.³⁰⁸ Na saboru je pored navedenog, doneseno nekoliko važnih odluka, proglas, deklaracija, a donesena je i “Osnova za definiranje nove mirovne inicijative”.

Početak rada sabora, 6. februara 1994. godine, u sarajevskom hotelu *Holiday Inn* najavio je Tvrtko Nevjestić, a njegovim radom predsjedavali su: uz Nevjestića, Božidar Matić i Luka Markešić. Nakon što je Napretkov zbor otpjevao Hrvatsku himnu te nakon što je odata minuta šutnje za poginule, te za žrtve masakra na pijaci Markale, koji se dogodio dan ranije, predložen je dnevni red i radno predsjedništvo. Bilo je prisutno 388 sudionika i 35 gostiju. Pozdravne govore okupljenima su uputili Zvonimir Šeparović, Ljubomir Berberović, Ejup Ganić, Miro Lazović, Krešimir Mikoličić, Bisera Turković, Pero Radijelović, Anto Kovačević, Ljubo Lucić i Dobroslav Paraga. U pozdravnim govorima pozivano je na obustavu neprijateljstva, prestanak sukoba između Hrvata i Muslimana, na njihovu neminovnu upućenost i saradnju te na

³⁰⁴ Tačke 5., 6. i 7. u: Komšić I. 2006. 482-483.

³⁰⁵ Isto.

³⁰⁶ U Izvršni odbor bili su izabrani: Vjekoslav Barać, Ivan Lovrenović, Marinko Pejić, Božo Matić, Berislav Topić, Franjo Topić, Petar Jozelić, Pejo Spajić i Luka Markešić.

³⁰⁷ U HNV bili su izabrani: Ivo Komšić, Tomislav Obrdalj (koji je već sljedećeg dana istupio), Franjo Topić, Ljubo Lucić, Nikola Lovrić, Luka Brković, Anto Zelić, Ilija Šimić, Stjepan Kljuić, Mile Akmadžić, Mariofil Ljubić, Josip Ježić, Iko Stanić, Anto Kovačević, Anto Ravlić, Luka Markešić, Ivan Lovrenović, Damjan Lašić, Marinko Pejić, Petar Jozelić, Vjekoslav Barać, Anto Raos, Pero Vasilj, Pavao Majdandžić, Tomislav Gretalj, Božidar Matić, Marica Maričević, Jozo Džambo, Hrvoje Ištuk i Tvrtko Nevjestić.

³⁰⁸ “Odluka” o Saboru Hrvata Bosne i Hercegovine Hrvatskoga koordinacijskog odbora, 20.1.1994. Vidi: Markešić I. 2004. 415.

sprječavanje podjele Bosne i Hercegovine. U svom uvodnom izlaganju, Ivo Komšić se usprotivio podjeli Bosne i Hercegovine, “naše države i domovine”, te naglasio kako niko nema pravo pregovarati na toj osnovi u ime Hrvata Bosne i Hercegovine, te da se pregovarati može “samo o unutarnjem ustrojstvu države, modalitetima podjele vlasti i osiguranja ravnopravnosti i suvereniteta naroda”.³⁰⁹ Posebno je istakao kako su na Saboru prisutni ljudi koji imaju puni legitimitet da zastupaju interese Hrvata Bosne i Hercegovine i traže najbolja rješenja za izlazak iz krize, te da je u Bosni i Hercegovini jedina legitimna politika za koju se opredijelio i hrvatski narod, a ta je: “(...) cjelovitost naše države i domovine i nacionalna ravnopravnost njenih naroda, potvrđena u suverenitetu zajedničke države i njihove državotvornosti”.³¹⁰ Između ostaloga, Komšić je rekao i da niko nema pravo žrtvovati tuđe živote za političke ideje i državne tvorevine, te da su pokušaji silom nametnutih rješenja bili provedeni uz “etničko čišćenje i preseljavanje naroda” koje je pratilo “transformaciju političke zajednice ‘Herceg-Bosne’ u teritorijalno državnu zajednicu”.³¹¹ Pored toga, obavijestio je javnost o pet principa Programa za koji vjeruje da će dovesti do mira, osiguranja ravnopravnosti i suvereniteta naroda te pregovora o unutarnjem ustrojstvu države.³¹² Prema Komšićevu mišljenju, ovim se principima omogućuje zaokret u mirovnim pregovorima koji su do tada “uglavnom tražili načine da se dokine država i raskomada teritorij Bosne i Hercegovine” i predlaže da se Bosna i Hercegovina “transformira u složenu višestepenu državu s tri ili četiri razine vlasti”.³¹³ U slučaju formiranja države s trostepenim ustrojem vlasti, kantoni bi se izravno udruživali preko saveznog parlamenta, a u slučaju s četverostepenim ustrojem, kantoni bi se udruživali posredno preko republika. Smatra kako obje ove varijante okupljaju pozitivne elemente svih

³⁰⁹ Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. Uvodno izlaganje Ive Komšića na Općem saboru Hrvata u BiH, 7-9. Vidi: Komšić I. 2006. 491-493.

³¹⁰ Isto.

³¹¹ Isto.

³¹² Principi tog programa bili su: 1. povratak prognanih i izbjeglih; 2. teritorijalna i institucionalna cjelovitost države koja će biti ustrojena na modernom regionalizmu i decentralizaciji; 3. suverenitet naroda Bosne i Hercegovine; 4. onemogućavanje velikonacionalnih država na tlu Bosne i Hercegovine; 5. otklanjanje razloga za uvlačenje hrvatske vojske u rat u Bosni i Hercegovini. Vidi: Komšić I. 2006. 491-493.

³¹³ Komšić I. 2006. 491-493.

dotadašnjih mirovnih projekata, ali vode računa i o “realnim i neumoljivim odnosima koje je rat uspostavio”.³¹⁴ Iznio je prijedlog prema kojem treba: “da bude šesnaest kantona, te tri zone s posebnim i jedna s funkcionalnim statusom (Sarajevo, Mostar, Banja Luka i Neum). Kantoni bi se formirali na temelju prostorno-komunikacijskih, gospodarskih, gravitacijskih i etničkih mjerila. Jedanaest kantona bi imali izrazitu nacionalnu većinu jednoga naroda, a pet relativnu, sa gotovo izbalansiranom nacionalnom strukturom. U četverostepenoj varijanti, svaka republika bi sadržavala po dva kantona s relativnom većinom drugoga naroda, što znači da republike ne bi bile etničke. To stvara osnovu da se prognani i izbjegli mogu vratiti svojim domovima, te da se zauzvavi rat za teritorije. Institucije vlasti u općinama, kantonima i republikama bi se strukturirale na principu srazmjernosti, prema popisu iz 1991. godine, a na saveznoj razini na principu pariteta, uključujući sva tri naroda. Jedno vijeće saveznoga parlamenta biralo bi se jedinstveno, na cijeloj teritoriji Savezne države BiH, a drugo bi bilo kantonalno i na principu pariteta”.³¹⁵ Sudionike sabora je u ime nadbiskupa Vinka Puljića pozdravio pomoćni biskup Pero Sudar koji je u obraćanju podsjetio na dosljednost stavova Crkve u odnosu na tekuća ratna razaranja te na brojne apele Vrhbosanske nadbiskupije, kao npr. u apelu od 29. novembra 1993. godine, gdje se iznosi čvrsti stav da: “Mi predstavnici Vrhbosanske nadbiskupije, Banjalučke, Mostarsko-duvanjske, i Trebinjsko-mrkljanske biskupije, ne pristajemo ni na kakva precrtavanja naših stoljetnih biskupijskih granica, niti na otpisivanje naših crkvenih područja (...)”,³¹⁶ te izražava podršku legalnim i dobronamjernim predstavnicima naroda u nastojanju za postizanjem mira dostojnog čovjeku.³¹⁷ Okupljene je pozdravio i Franjo Topić s molbom političarima i vojnicima, svim gospodarima rata i mira, UN-u, EU i prijateljskim zemljama da učine sve što je u njihovoj moći da okončaju rat.

Ivo Komšić je tokom diskusije prisutne upoznao sa “Osnovom za definiranje mirovne inicijative”. U spisu koji je nazvao “Novi mali Ustav” ponudio je cjelovito rješenje prema kojem je postojala mogućnost za preokret u mirov-

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. Pozdravna riječ na Saboru Hrvata BiH, 6.2.1994. Pero Sudar. 10-11. Vidi: Komšić I. 2006. 494-495.

³¹⁷ Isto.

nim sporazumima, te pozvao na odbijanje Owen-Stoltenbergova mirovnog plana koji cijepa BiH.³¹⁸ Prema ovom pitanju, u diskusiju se konstruktivno uključilo i izjasnilo nekoliko sudionika. Tvrtko Maričić je izjavio da hrvatska kršćanska demokracija nije za Bosnu i Hercegovinu; Mato Opačak se složio s iznesenim planom uz napomenu da su potrebne određene korekcije; Jure Pelivan je u prijedlogu našao zamjerku zbog nepostojanja “veze” između Bugojna i Livna preko Kupresa do Duvna; Mirko Šimić je izrazio mišljenje da bi Komšićev prijedlog mogao imati perspektivu. Dalje, u diskusiji je istaknuta potreba za sudjelovanjem na Saboru Hrvata koji je bio zakazan za dva dana u Livnu, a izraženo je veliko nezadovoljstvo “nesretnom tvorevinom” Herceg-Bosnom i politikom koju vode prema vlastitom narodu u Posavini i srednjoj Bosni.³¹⁹ Nakon rasprave prešlo se na usvajanje dokumenata Sabora Hrvata Bosne i Hercegovine. U usvojenoj Deklaraciji potvrđuje se državna cjelovitost Bosne i Hercegovine kao vitalni interes hrvatskoga naroda i zahtijeva se prestanak svih ratnih djelovanja na svim ratištima, što je prvi uvjet za rješavanje krize pregovorima uz politički dogovor oko unutrašnjeg uređenja države, da bi se stabilnost Bosne i Hercegovine i osnovna prava ljudi i naroda osigurala i u budućnosti i to paritetnim i proporcionalnim sudjelovanjem svakog naroda u političkom životu i vlasti, na načelima suvremene demokracije. Pored toga, traži se osiguranje kontinuiteta državnosti hrvatskoga i drugih dvaju naroda na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, te se za Hrvate traži garancija za svaku vrstu komunikacije s cjelinom hrvatskog nacionalnog korpusa. U Deklaraciji se odbacuje svako rješenje krize u Bosni i Hercegovini ako bi ono sankcioniralo etničke progone i omogućilo nastavak etničkog čišćenja. U tački 9., sabor zahtijeva uključivanje svojih predstavnika u buduće pregovore o rješavanju krize u Bosni i Hercegovini te da “podjelu Bosne i Hercegovine nitko nije ovlašten potpisati, a ukoliko i potpiše to će se smatrati nevaljanim”.³²⁰ U 11. tački ove Deklaracije, sabor je podržao “izraženu volju i politička opre-

³¹⁸ Isto. Izvodi iz diskusija na Saboru Hrvata BiH, 13-15. Vidi: Komšić I. 2006. 497-499.

³¹⁹ Isto.

³²⁰ Primjećujemo da ovaj zahtjev ima sličnu konstrukciju kao i rečenica iz “Dodatka Deklaraciji Sabora Hrvata srednje Bosne”, od 16.1.1994., ali iz koje je izbačena nespretna konstrukcija o zabranjivanju potpisivanja takve podjele Bosne i Hercegovine u kojoj bi bili oštećeni Hrvati i Muslimani. Vidi: Komšić I. 2006. 483.

djeljenja iskazana na saborima Hrvata Posavine i središnje Bosne³²¹ Međutim, brzo uočavamo da su stavovi izneseni u tački 1. Deklaracije od 6. februara 1994. godine oprečni sa tačkom 1. iz zahtjeva u Deklaraciji o Bosanskoj Posavini, od novembra 1993. godine, te tačkama 2. i 3. Odluke donesene na Prvom općem saboru Hrvata Bosanske Posavine, 18. decembra 1993. godine.³²²

Sudionici sabora izdali su Proglas u kojem iskazuju “duboku zabrinutost nad sadašnjim trenutkom hrvatstva u BiH” i pozivaju sav narod na iskazivanje povjerenja te na jedinstvo hrvatskoga naroda.³²³ Osim Proglasa, donijeli su i dvije odluke,³²⁴ kojima je određeno da interese Hrvata u Bosni i Hercegovini zastupaju predsjednik ovoga sabora te predstavnici koje će odrediti HNV, jer “predstavnici određivani od Hrvatske Republike Herceg-Bosne ne mogu zastupati Hrvate Bosne i Hercegovine u cjelini”.³²⁵ Također, usvojena je i “Osnova za definiranje nove mirovne inicijative”. Prema prijedlogu Ive Komšića,

³²¹ “Deklaracija Sabora Hrvata Bosne i Hercegovine”, Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. 16. Vidi: Komšić I. 2006. 500.

³²² Na ovom mjestu uporedit ćemo ove tačke za koje smatramo da su oprečne. Tačka 1. *Deklaracije Sabora Hrvata BiH*, od 6.2.1994. glasi: “Pozivajući se na političku volju Hrvata BiH, iskazanu i na referendumu 28. veljače 1992. godine, Sabor kao vrhovno političko predstavničko tijelo hrvatskoga naroda BiH, potvrđuje da je državna cjelovitost BiH vitalni interes hrvatskoga naroda. Ta cjelovitost uvjetovana je povijesnim, geografskim, gospodarskim, tradicijskim, etničkim i političkim razlozima, ali i interesom svakoga od njezinih naroda. Sve to potvrđeno je i činom međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine”; tačka 1. iz zahtjeva *Deklaracije o Bosanskoj Posavini* glasi: “[tražimo] da Bosanska Posavina, u gore naznačenim granicama, uz opravdane manje korekcije, na temelju etničkog načela i povijesnog prava, bude politički konstruirana kao provincija s većinskim hrvatskim stanovništvom”; a tačke 2. i 3. *Odluke Prvog općeg sabora Hrvata Bosanske Posavine* glase: “2. Uspostavlja se provincija Bosanska Posavina koja obuhvaća općine Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Derвента, Modriča, Odžak i Orašje, te dijelove općina Brčko, Doboj i Gradačac s granicama prema Aneksu I (karta i opis); 3. Provincija Bosanska Posavina je političko-teritorijalna zajednica povezana s Herceg-Bosnom i ostalim hrvatskim dijelovima u okviru države Bosne i Hercegovine”. U *Deklaraciji sabora Hrvata Bosanske Krajine i zapadne Bosne*, donesenoj 5.3.1994. ponovo je iskazan “jedinstveni stav da nitko ni u čije ime ne može potpisati podjelu Bosne i Hercegovine u kojoj će biti oštećeni Hrvati (...)”. *Deklaracija Sabora Hrvata Bosanske Krajine i zapadne Bosne*, Zagreb, 5.3.1994. Vidi: Markešić I. 2004. 422.

³²³ “Proglas”. Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. 17. Vidi: Komšić I. 2006. 501.

³²⁴ Prva je “Odluka o sudjelovanju Hrvata u predstavničkim tijelima i organima vlasti Republike Bosne i Hercegovine”, te “Odluka o pregovorima za rješenje krize u Bosni i Hercegovini”.

³²⁵ “Odluka o pregovorima za rješenje krize u Bosni i Hercegovini”. Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. 19. Vidi: Komšić I. 2006. 503.

osnovu za definiranje mirovnog plana treba da čine principi doneseni na Londonskoj konferenciji,³²⁶ koji nisu opozvani, ali su u dotašnjem tijeku pregovaranja kršeni i mijenjani. Prvi korak u ostvarivanju mirovnog procesa bio bi mijenjanje postojećih odnosa “između država koje učestvuju u ratu”, odnosno međusobno i bezuvjetno priznanje Republike Bosne i Hercegovine, Republike Crne Gore, Republike Hrvatske, Bivše Jugoslavenske Republike Makedonije i Republike Srbije. U “Osnovnim pravcima mirovnog procesa”, dalje se kaže kako je analiza dotadašnjeg toka mirovnog procesa pokazala da je nerješivo pitanje bilo pitanje “mapa”, a razlog tome je činjenica što su mirovni planovi “predstavljali projekte za demontažu Bosne i Hercegovine. To nisu bili planovi za uspostavljenje nove političko-teritorijalne organizacije RBiH, nego za njenu teritorijalnu podjelu”, od strane susjednih zemalja koje su s tim ciljem izvršile agresiju.³²⁷ Prema “Osnovnim elementima mirovnog plana”, Bosna i Hercegovina bi se transformirala u složenu državu, parlamentarnu republiku, koju bi sačinjavale ovisno o varijantama – republike, koje bi se dijelile na kantone ili kantoni.³²⁸ U grubim su crtama izneseni principi unutrašnjeg uređenja, organizacija državnih organa, parlamenta, vlade, predsjednika (predsjedništva), i osnove sistema pravosuđa. Iznesen je i prijedlog područja i granica republika i (ili) kantona, nadležnosti države, republika i kantona itd.

Na kraju rada sabora, izabrani su članovi HNV-a, i predsjednik Ivo Komšić. Dio članova izabranog Izvršnog odbora HNV-a ostao je obavljati svoje dužnosti u Sarajevu, dok je za određeni broj članova bilo predviđeno da posao obavljaju u Zagrebu i Republici Hrvatskoj. Usvojen je stav da se dokumenti doneseni na ovom saboru pošalju u Livno i ponude u vidu projekta učesnicima Zastupničkog doma Hrvatske Zajednice Herceg-Bosne na razmatranje, a donesena je i odluka da se isti pošalju na uvid predsjedniku Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Aliji Izetbegoviću, predsjedniku Republike Hrvatske, Franji Tuđmanu, “biskupima i drugim institucijama”. Nedugo nakon zasjedanja Sabora Hrvata u Sarajevu i prekida mirovnih pregovora u Genevi, HNV je 15. februara 1994. godine istupilo s “Priopćenjem” za javnost u kojemu izražava-

³²⁶ Odredbe Londonske konferencije. Izjava o Bosni i Hercegovini, 27.7.1992. Vidi: Bilić I. i Tuđman M. 2010. 136-137.

³²⁷ “Osnovni pravci mirovnog procesa”. Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo, 6.2.1994. 21. Vidi: Komšić I. 2006. 505.

³²⁸ “Osnovni elementi mirovnog plana”. Vidi: Komšić I. 2006. 506-509.

va stav o nemogućnosti sprovođenja mirovnog plana Owen-Stoltenberg, koji je “zasnovan na ideji podjele BiH na tri nacionalne republike”. HNV je iskazalo ovim putem zalaganje za primjenu novih principa unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine prema kojem će ona ostati cjelovita država u teritorijalno međunarodno priznatim granicama, i smatra se da je u Bosni i Hercegovini moguća decentralizacija u vidu “kantonalnog sustava sa 17 kantona i eksteritorijalnošću Sarajeva, Mostara i Banja Luke kao otvorenih gradova”.³²⁹

Početak marta 1994. u Zagrebu je održan još jedan Sabor Hrvata, na kojem su se sastali Hrvati porijeklom iz Bosanske krajine i zapadne Bosne te usvojili Deklaraciju, u kojoj su istakli svoje zalaganje za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu, kao i za Hrvatsku, u međunarodno priznatim granicama. Ova Deklaracija sadržajno i formalno, uglavnom, slijedi ranije donesene deklaracije na saborima Hrvata, koje su deklarativno i podržane, a podržani su i zaključci i odluke Općeg sabora Hrvata. Sudionici ovoga sabora u Zagrebu energično su odbacili tvrdnje lorda Owena da se do mira u Bosni i Hercegovini može doći jedino njenom podjelom. Sudionici sabora su stali na stajalište kako o unutrašnjem uređenju Bosne i Hercegovine treba biti postignut sporazum između “tri državotvorna i konstitutivna naroda kako to njima najbolje odgovara bez stvaranja ‘novih berlinskih zidova’ i bez narušavanja međunarodno priznatih granica Bosne i Hercegovine”. Također, izrazili su stav o zalaganju za kantonalno uređenje Bosne i Hercegovine, da Banja Luka dobije isti status kao Sarajevo i Mostar te da se u Bosanskoj krajini i zapadnoj Bosni ustroje hrvatski kantoni.³³⁰

Karta HNV-a nastala je prema principu koji osigurava cjelovitost države i vrši decentralizaciju Bosne i Hercegovine u obliku kantona, čime se podrazumijeva postojanje države Bosne i Hercegovine u međunarodno priznatim granicama, ali i nacionalna autonomija. Karta pokazuje da “republike” u Uniji nemaju teritorijalni kontinuitet, ne predstavljaju nacionalizaciju teritorija već samo administrativne jedinice s određenim državnim nadležnostima nad kantonima. Kod ovakvog uređenja, svaka bi “republika” imala u svom sastavu po dva kantona s većinom drugog naroda ili zonom pod posebnom upravom – bijele zone na karti.³³¹ “Tako bi ‘srpska republika’ imala kanton 2 i

³²⁹ “Priopćenje za javnost”. Zagreb, 15.2.1994. Vidi. Komšić I. 2006. 513.

³³⁰ “Deklaracija Sabora Hrvata Bosanske Krajine i zapadne Bosne”. Zagreb, 5.3.1994. u: Markešić I. 2004. 420-422.

³³¹ Komšić I. 2006. 528.

14 s muslimanskom većinom, 'hrvatska republika' kanton 6 s muslimanskom većinom i zonu C (Neum) s posebnom upravom, 'muslimanska republika' bi imala kanton 8 i 11 s hrvatskom i srpskom većinom. U svakoj od ovih bijelih zona većinski narod bi sačuvao određeni stupanj autonomije i samouprave i ne bi se morao iseljavati iz 'republike' u kojoj je neki drugi narod većinski. Postotak teritorija BiH koji bi pripadao 'republikama' bi bio: 31,66% muslimanskoj, 48,46% srpskoj, 18,23% hrvatskoj. Zone pod administracijom UN-a i EU-a imale bi 1,65% – Sarajevo i Mostar”³³²

U “Priopćenju za novinstvo” HNV-a, izdatom, 17. marta 1994. godine, nakon završetka pregovora u Washingtonu i Beču, ističe se pozitivna uloga članova HNV-a “prilikom izrade konkretnih rješenja oko Ustava federacije Hrvata i Muslimana i pripreme nacрта za konferenciju između Hrvatske i BiH. Na održanim pregovorima kao radni papir razmatran je prijedlog HNV-a o unutrašnjem uređenju Bosne i Hercegovine, sa Sabora Hrvata održanog 6. februara 1994. godine, koji je “uglavnom” prihvaćen u završnom dokumentu sporazuma potpisanog 1. marta 1994. godine.³³³

Izvodi iz zapisnika sa sjednica HNV-a govore o nekoliko tema, a među prvim je položaj i stanje u samom Hrvatskom narodnom vijeću. U zapisnicima su zabilježeni odnosi u Federaciji BiH, posebno o odnosu HNV-a s Vladom BiH, o opstrukciji Washingtonskog sporazuma i slično. Za našu temu posebno su zanimljivi stavovi koji govore o odnosima HNV-a s pojedinim političkim strankama, budućnosti HNV-a kao institucije te načinu njihova djelovanja.³³⁴ Između ostalog, predlagano je da HNV ostane “organizacija *sui generis*”; zatim da preraste u samostalnu političku stranku te da izađe na parlamentarne izbore; bilo je i prijedloga da se poveže s određenim već postojećim političkim strankama, s HSS-om BiH ili HDZ-om BiH; a predlagano je i samo formalno vezivanje za HDZ-om BiH, kako bi se djelovalo “iznutra” i putem ove političke opcije tražili interesi HNV-a, koji su u mnogome bili oprečni prema interesima samog HDZ-a BiH. Pored djelovanja i nastojanja članova HNV-a, koji je imao nesumnjivo bitnu ulogu u kreiranju i prihvatanju novog ustavnog rje-

³³² Isto.

³³³ “Priopćenje za novinstvo”. Hrvatsko narodno vijeće, Ured za odnose s javnošću. Zagreb, 17.3.1994. Vidi: Komšić I. 2006. 516.

³³⁴ Dostupni su nam zapisnici sa sjednica koje su se održale 13. maja u Zagrebu; 1. juna u Sarajevu i 1. jula 1994. u Zagrebu.

šenja za Bosnu i Hercegovinu, važno je naglasiti i to da su određena politička kretanja na regionalnom i na globalnom, međunarodnom nivou doprinijela njegovu potpisivanju te omogućila početak njegove implementacije, koja je tekla uz velike “porođajne muke”. Washingtonski sporazum je postignut nakon februarskih i martovskih pregovora uz posredovanje SAD-a, čime su ženevski pregovori zvanično bili “mrtvi”, a preuzimanje vodeće uloge od strane SAD-a u posredovanju pregovorima imalo je “reperkusije i na promišljanje unutrašnjih sudionika u iznalaženju mirovnog rješenja za BiH”,³³⁵ iz čega je proizašla ozbiljna prijetnja Vijeća sigurnosti UN-a u vidu nametanja sankcija Republici Hrvatskoj, zbog učešća Hrvatske vojske (HV) u ratovanju na prostoru Bosne i Hercegovine.³³⁶ S druge strane, ranije nametnute sankcije Vijeća sigurnosti UN-a prema Srbiji imale su učinak u vidu privrednog kolapsa, s posljedicama na politički učinak srpske političke elite u Bosni i Hercegovini, ali i na vojni i moralni učinak u jedinicama Vojske RS-a u Bosni i Hercegovini.³³⁷ Washingtonski mirovni paket je zamišljen kao sporazum dviju “strana”, hrvatske i bosanskohercegovačke, koji će biti ponuđen na razmatranje srpskoj “strani”. Međutim, Skupština srpskog naroda je odbacila razmatranje ovog paketa budući da je polazište ovog Sporazuma bilo na liniji međunarodnog subjektiviteta, ustavno-pravnog kontinuiteta i teritorijalnog integriteta Republike Bosne

³³⁵ Begić I. K. 1997. 165. Historijat donošenja, reakcije na sporazum i pravnu analizu Washingtonskog sporazuma vidjeti također kod Begić I. K. 1997. 167-197. Tekstove izjava i potpisanih dokumenata donose Bilić I. i Tuđman M. 2010. 370-408. Riječ je o nizu dokumenata: Zajedničkoj izjavi ministara vanjskih poslova Republike Hrvatske Granića i premijera Vlade Republike BiH Silajdžića, Geneva, 10. februar 1994; Sporazumu o prekidu vatre između HVO-a i Armije RBiH, Zagreb, 23. februar 1994; Izjavi o saglasnosti s Okvirnim sporazumom o Federaciji Bosne i Hercegovine, koju su dali Krešimir Zubak, Haris Silajdžić i Mate Granić, potom Nacrtu prethodnog sporazuma o konfederaciji između Republike Hrvatske i Federacije BiH, Sporazumu između Republike Hrvatske i Federacije BiH o pristupu Jadranskom moru preko područja Republike Hrvatske, Washington, 1. mart 1994; tzv. Vojnom sporazumu, Split, 12. mart 1994; izjavama o prihvaćanju prijedloga Ustava Federacije BiH, Preliminarnog sporazuma o privrednoj i vojnoj saradnji te o okvirnom sporazumu o konfederaciji BiH i Hrvatske, Washington, 18. mart 1994. te na kraju o Odluci o proglašenju Ustava Federacije BiH, Sarajevo, 30. mart 1994.

³³⁶ Predsjednička izjava Vijeća sigurnosti UN od 3. februara 1994. razmatrana je na 36. sjednici Predsjedničkog vijeća obrane i nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske, održane u Zagrebu 5. februara 1994. Dokument u posjedu autora.

³³⁷ Rezolucije VS OUN 757 (1992), 787 (1992).

i Hercegovine.³³⁸

Prva ozbiljnija razmatranja donesenog Ustava Federacije, među intelektualnim krugovima diskutirana su putem djelovanja Srpskog građanskog vijeća (SGV), a u aprilu se ponovo, po drugi put, okupio Kongres srpskih intelektualaca, u Beogradu, o čemu je već ranije bilo riječi.

Skupštine građana srpske nacionalnosti, Srpsko građansko vijeće

Srpsko građansko vijeće (SGV) nastalo je na Prvoj Skupštini građana srpske nacionalnosti 27. marta 1994. godine. Da bi se moglo govoriti o SGV-u mora se ukratko reći nešto o aktivnostima koje su prethodile njegovom formiranju. Tokom juna 1992. godine održan je u dvorani Fiskulturnog doma u Sarajevu Forum građana srpske nacionalnosti grada Sarajeva, čiji je prvi predsjednik bio Dragutin Braco Kosovac. Na spomenutom skupu riječ je uzelo više osoba koje su osuđivale granatiranje Sarajeva, etničko čišćenje u istočnoj Bosni, a iznesen je i zahtjev vodstvu s Pala da se okrene k pregovorima da bi se zaustavilo granatiranje i krvoproliće. U Izjavi za javnost obratili su se nadležnim organima i svim građanima Bosne i Hercegovine, osuđujući agresiju, zločinačku politiku SDS-a, ubijanje i razaranje, pokolje i genocid nad muslimanima i drugim narodima. Pozvali su sve građane da se tome odupru svim sredstvima. Željeli su skrenuti pažnju javnosti da ni oni, a ni SDS nisu zastupnici srpskog naroda: "osuđuje se manipulacija srpskim narodom od strane jedne političke opcije koja je uzela za pravo da zastupa i predstavlja cio srpski narod u BiH".³³⁹ Istakli su sljedeće: "Naš cilj je potpuna izolacija ekstremnih grupa među Srbima, ali isto tako i među Muslimanima i Hrvatima. Naš cilj je red i vladavina pravne države. Zajednički cilj svih naroda BiH je SLOBODNO SARAJEVO, SLOBODNA CJELOVITA I SUVERENA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA U KOJOJ ĆE BITI ZAGARANTOVANE GRAĐANSKE SLOBODE I NACIONALNA RAVNOPRAVNOST MUSLIMANA, SRBA, HRVATA I DRUGIH NARODA".³⁴⁰ Novi impuls prema formiranju SGV-a bila je ideja akademika Ljubomira Berberovića s početka 1993. godine, koja je realizirana kroz stvaranje i djelovanje Srpskog konsultacionog vijeća (SKV).

³³⁸ Begić I. K. 1997. 165.

³³⁹ Pejanović M. 1999. 49.

³⁴⁰ Isto. 291-292.

Vijeće je djelovalo tijekom 1993. godine u Sarajevu, ali i u drugim bosansko-hercegovačkim gradovima, nastojeći objediniti aktivnost “građana srpske nacionalnosti koji su odbili etničku podjelu”,³⁴¹ i koji podržavaju ideju “suverene multietničke i demokratske BiH ravnopravnih građana i naroda (...)”.³⁴² Primarno pitanje bilo je postizanje mirovnog rješenja kako bi se potom, demokratskim sredstvima mogli rješavati svi odnosi i društveni razvitak. Tako, prema Pejanovićevim riječima, četiri programske tačke ovog vijeća bile su: postizanje trajnog i stabilnog mira u BiH; zajednički život ravnopravnih ljudi i naroda u suverenoj i međunarodno priznatoj državi BiH; parlamentarna demokratija; ljudska i građanska prava prema međunarodnim standardima.³⁴³ Iz ovih nastojanja formirao se odbor koji je bio zadužen za sazivanje Skupštine građana “koji čvrsto stoje na ideji multietničke, demokratske i suverene BiH”. Prva Skupština građana srpske nacionalnosti okupila je 428 delegata iz Sarajeva, Tuzle, Mostara, Zenice, Konjica, Gračanice i ostalih gradova. Na svom zasjedanju 27. marta 1994. godine, Skupština je usvojila Deklaraciju Skupštine građana srpske nacionalnosti, i uputila Poziv građanima i narodima BiH za sazivanje sabora povjerenja te dala Amandman na prijedlog Ustava Federacije BiH. Srpsko građansko vijeće sačinjavala su 33 člana,³⁴⁴ i prvi predsjednik bio je Mirko Pejanović, tada ujedno i član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. U nacrtu Deklaracije Skupštine građana srpske nacionalnosti i srpskog etničkog porijekla, osuđuje se agresija na Bosnu i Hercegovinu, traži se mir bez odlaganja i pregovori kao civilizovan način za razrješavanje sukoba i nesporazu-

³⁴¹ Isto. 252.

³⁴² Isto. 251.

³⁴³ Isto.

³⁴⁴ Isto. 255-256. Članovi su bili: Asotić Biljana; Agić Novka; Baltić Milan; Berberović Ljubomir, potpredsjednik; Božić Miloš; Bulić Žarko, potpredsjednik; Cicović Dragan; Divjak Jovan; Banović Milenko; Đurić Momčilo; Grahovac Gavriilo, sekretar; Lazović Miro; Lukač Predrag; Kočetkov Đorđe; Kovač Nikola, potpredsjednik; Matić Dragan; Marjanović Radoslav; Marković Ljubiša; Miličević Neđo; Mijatović-Ljujić Tatjana; Milišinić Tomislav, potpredsjednik; Mladina Nada; Nilević Boris; Pašić Predrag; Pandurović Mladen; Pejanović Mirko, predsjednik; Radić Vaso; Rakić Mićo; Simić Goran; Stojanović Nedeljko; Veselinović Petar; Zarić Đorđe i Živković Rajko, sekretar. Pejanović na istom mjestu objašnjava da se u nazivu Vijeća zagovaralo i “srpsko” i “građansko” iz tog razloga što je velika skupina ljudi iz reda srpskog naroda izabrala da na prvim slobodnim izborima glasa za “građanske partije, socijaldemokrate, reformiste, socijaliste, liberale. Brojna skupina je izašla na referendum i glasala za nezavisnu i suverenu državu Bosnu i Hercegovinu”.

ma.³⁴⁵ Prema Deklaraciji: “Bosna i Hercegovina je istorijska činjenica i njena je budućnost – nezavisnost i suverenitet u međunarodno priznatim granicama. Samo građanima Bosne i Hercegovine pripada neotuđivo pravo da urede državu po svojoj mjeri. Plediramo za Republiku konstituisanu na principima parlamentarne demokratije i političkog pluralizma u kojoj će biti obezbjeđena ljudska prava i slobode jednako za sve njene građane. Republika Bosna i Hercegovina treba da bude uređena kao federalna država, utemeljena na regionalnoj i lokalnoj samoupravi bez etničkih predznaka i dominacija. Federalna vlast treba da bude ustanovljena na paritetnom, a regionalna i lokalna na proporcionalnom učešću građana svih nacionalnosti. Potrebno je izgraditi mehanizme koji će onemogućiti svaki oblik majorizacije, hegemonije i dominacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Zalažemo se za društveno-ekonomski sistem koji će biti utemeljen na privatnoj svojini, kao dominantnom obliku vlasništva, tržišnoj ekonomiji, poduzetništvu i otvorenosti prema znanju i sposobnostima”.³⁴⁶ Skupština građana srpske nacionalnosti i srpskog etničkog porijekla u istom nacrtu insistira i na punoj obnovi ljudskih i građanskih prava, na gradnji povjerenja među ljudima, osuđuje se nacionalizam, potpirivanje međunacionalne mržnje i sukoba, metode etničkog čišćenja, prisilno raseljavanje stanovništva i nedopuštaju da SDS kao “glavni vinovnik međunacionalnih sukoba i nosilac agresije” predstavlja sve građane srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini.³⁴⁷ Poziv SGV-a građanima i narodima Republike Bosne i Hercegovine za sazivanje Sabora povjerenja kao izraza želje za “identifikaciju i kažnjavanje odgovornih za ratne zločine i genocid”, za život “u miru i slobodi, u suverenoj, međunarodno priznatoj državi Bosni i Hercegovini”, ostat će samo kao inicijativa. Ostale stavke u Pozivu odnosile su se na ostvarivanje demokratske države ravnopravnih naroda te povratak prognanih i izbjeglih lica, i na kraju: “Sabor povjerenja će iznova potvrditi naše opredjeljenje da je Bosna i Hercegovina naš zajednički vječiti, za sve nas podjednako odgovoran zadatak”.³⁴⁸ Na sjednici je također podržan Amandman na prijedlog Ustava Federacije BiH, u kojem se predlaže da u:

³⁴⁵ Pejanović M. 1994. 13.

³⁴⁶ Isto. 14.

³⁴⁷ Isto. 15.

³⁴⁸ Isto. 17-18.

“poglavlju I – Osnivanje Federacije, član 1, stav 1, umjesto riječi ‘Bošnjaci i Hrvati’ treba da stoje riječi ‘Bošnjaci, Hrvati i Srbi.’” U Obrazloženju tom prijedlogu stoji: “Skupština građana srpske nacionalnosti je potvrdila već iskazano opredjeljenje Srpskog konsultacionog vijeća da Republika Bosna i Hercegovina treba da bude utvrđena na način kako je to utvrđeno Platformom Predsjedništva R BiH iz jula 1992. godine. (...) potpuno jasno i nedvosmisleno je izražen stav da se u svakom dijelu Republike Bosne i Hercegovine, kao jedinstvene i suverene države mora ostvariti puna nacionalna ravnopravnost svih njenih građana. Ukoliko bi se prihvatilo rješenje iz Prijedloga ustava, to bi značilo legaliziranje načela da jedan narod u okviru iste države na jednom dijelu njene teritorije može biti konstitutivan, a na drugom ne. Skupština je odlučna u stavu da su Bošnjaci, Srbi i Hrvati konstitutivni narodi na svakom pedlju teritorije naše zemlje.”³⁴⁹

Druga Skupština građana srpske nacionalnosti održana je u aprilu 1995. godine,³⁵⁰ na kojoj je sudjelovalo preko 400 delegata. Usvojeni su: Deklaracija o miru i ustrojstvu RBiH (prema Pejanovićevim riječima, Deklaracija definira stavove SGV-a po ova dva pitanja, iznosi ideju prema kojoj Bosnu i Hercegovinu čine njeni građani i tri njena ravnopravna naroda te da je federalno ustrojstvo optimalno za Bosnu i Hercegovinu, unutrašnja organizacija bila bi kantonalna odnosno regionalna, zajednice bi bile zasnovane na kulturnom, historijskom, ekonomskom, geografskom i saobraćajnom kriteriju, kao i na etničkom, ali ne prvenstveno na etničkom kriteriju); zatim Deklaracija o ostvarivanju ljudskih prava u BiH (u kojoj se postavlja zahtjev da se u BiH razvijaju institucije koje bi radile na osiguranju zaštite ljudskih prava – što će započeti s radom 1997. godine u vidu biroa za zaštitu ljudskih prava) i Proglas srpskom narodu i pismo šefovima članica Kontakt skupine. U vrijeme priprema ove Skupštine delegacija SGV-a je putovala u Beograd gdje je naišla na veliki interes nezavisnih medija i opozicije, a ostvarena je posjeta i Srpskoj pravoslavnoj crkvi i patrijarhu Pavlu.³⁵¹

U uvodnom referatu, Mirko Pejanović istakao je kako je započelo ostvarivanje ideje Federacije kao projekta mira i realne perspektive za postizanje mira na cijeloj teritoriji Republike, kao učvršćena nada ljudi za mogućnost

³⁴⁹ Isto. 1999. 296-297.

³⁵⁰ “Dokumenti druge skupštine građana srpske nacionalnosti”. 1995. 5.

³⁵¹ Pejanović M. 1994. 258-260.

reintegracije Bosne i Hercegovine na principu ravnopravnosti svih građana i svih naroda koji žive u ovoj zemlji,³⁵² i naglasio da postoje problemi za ostvarenje ljudskih prava u svim sredinama gdje je jedna etnička skupina u većini.³⁵³ Prema Pejanovićevim riječima, mirovno rješenje Kontaktne grupe je kompromisno te da bi, kao ravnopravni subjekt u pregovore s međunarodnom zajednicom trebalo uključiti i Srpsko građansko vijeće.³⁵⁴ Za temu ovoga rada bitni su član 7. i 8. Deklaracije o miru i ustrojstvu Republike Bosne i Hercegovine, u kojima se smatra da “Mirovno rješenje treba da projektuje Republiku Bosnu i Hercegovinu kao složenu federativnu državu, čije se jedinice formiraju na geografskim, ekonomskim, kulturnim, etničkim i drugim principima (...) uz najviši stupanj razvoja lokalne samouprave”, a nadležnosti republike “moraju se utvrditi kao minimum funkcija moderne, suverene države u oblastima međunarodnih odnosa, odbrane, monetarnog sistema, te zaštite ljudskih prava i sloboda”.³⁵⁵

U julu 1995. godine SGV BiH Sarajevo objavilo je dokument od deset tačaka, pod naslovom “Osnovni programski stavovi Vijeća o mirovnom političkom rješenju bosanskohercegovačkih pitanja”, u kojem stoji da se kao pokret patriotski i demokratski opredjeljenih bosanskih Srba zalaže i bori za: 1.) zaustavljenje agresije i rata i postizanje pravednog i trajnog mira i u tom cilju podržava se plan Kontakt grupe, zahtjeva se međunarodno priznanje svih država nastalih na području bivše SFRJ u granicama iz 1990. godine; zalaže se za jačanje međunarodno-pravnog i ukupnog međunarodnog položaja RBiH kao nezavisne i suverene članice međunarodne zajednice i Ujedinjenih naroda. 2.) obezbjeđenje i garantovanje osnovnih i ljudskih i građanskih prava i sloboda neovisno od nacionalne, etičke, vjerske, političke, socijalne i svake druge pripadnosti. 3.) suverenu Republiku Bosnu i Hercegovinu u međunarodno priznatim granicama što treba da garantuje međunarodna zajednica određenim mehanizmima UN i EU. 4.) za demokratsko i federativno uređenje države BiH koja će garantovati jedinstvo sistema i vladavinu prava, jednakost

³⁵² “Dokumenti druge skupštine građana srpske nacionalnosti”. 1995. 7.

³⁵³ Isto. 8.

³⁵⁴ Isto. 13.

³⁵⁵ Isto. 70. Prema ovome se putem Deklaracije samo savjetuje potencijalni republički ustroj, a SGV o tome ne odlučuje, već ukazuje na postojeće probleme i tumači donesene odluke međunarodne zajednice.

i ravnopravnost njenim konstitutivnim narodima – Srbima, Bošnjacima i Hrvatima i svim građanima koji u njoj žive i obezbijediti savremeno organizovanu i efikasnu državu uz najviši stepen lokalne samouprave, i u tom cilju se: “podržavaju Vašingtonski sporazumi i Federacija BiH do postizanja konačnog mirovnog rješenja, insistira na usvajanju predloženog Amandmana na Ustav Federacije kojim se priznaje konstitutivnost srpskog naroda (kao prelazno rješenje do donošenja novog ustava R BiH), za srpski narod u BiH traži jednakost u pravima i ustavnom položaju. Vijeće smatra da je najbolje rješenje kantonalna organizacija i federativno ustrojstvo s primjenom principa pariteta i konsenzusa u federativnim organima. 5.) ubrzano uključivanje Republike BiH u evropske demokratske tokove i organizacije; Vijeće se zalaže za otvaranje postupka izvanrednog prijema R BiH u EU sa ciljevima: mir u BiH, povratak izbjeglica, ekonomska obnova, kolektivna bezbjednost u okviru ‘Partnerstva za mir.’” 6.) za obnovu zajedničkog života u multinacionalnoj, multireligijskoj i multikulturnoj zajedničkoj državi. 7.) “Za iznalaženje prelaznog rješenja za Sarajevo koje će obezbijediti jedinstvo i nedjeljivost grada i njegovu međunarodno pravnu zaštitu (protektorat UN)”³⁵⁶

Srpsko građansko vijeće je u svom djelovanju u ovom razdoblju bilo politička alternativa Srpskoj demokratskoj stranci, na čijem je čelu bio Radovan Karadžić, u tom je djelovanju etničkom principu nominalno suprotstavljala građanski princip.

Hrvatsko društvo za znanost u umjetnost

Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost (HDZU) osnovano je 18. decembra 1993. godine u Sarajevu kao “asocijacija znanstvenih djelatnika Hrvata u BiH, čiji je zadatak da znanstveno istražuju povijest i praksu i time pripomognu razvoju znanosti Hrvata (...)”³⁵⁷ Tog je dana u Sarajevu, u prijepodnevnim satima, u prostorijama Vrhbosanske bogoslovije, održana Prva osnivačka (konstituirajuća) Skupština HDZU-a, na koju se odazvalo dvadesetsedmoro od trideset pet budućih članova koji su pozvani na Skupštinu.³⁵⁸

³⁵⁶ Pejanović M. 1994. 298.

³⁵⁷ Bevanda M. 2003. 5.; Statut HDZU, Svrha i ciljevi društva, Čl. 10. 28. “Društvo organizira i promiče razvitak znanosti i umjetnosti u Hrvata. Društvo organizira naročito znanstvenu i umjetničku djelanost radi razvitka podmlatka u ovim oblastima (...)”

³⁵⁸ To su bili: Franko Cetinić, Zdravko Milošević, Vlasta Žuljić, Nikola Filipović, Ante Nevje-

Od 13. oktobra 1995. godine djeluje i podružnica HDZU-a u Mostaru, kada je održana konstituirajuća sjednica, kao sastavnog dijela HDZU-a u Sarajevu, čiji su ciljevi bili identični i usklađeni.³⁵⁹ Prema Statutu Društva, koji je usvojen 21. decembra 1996. godine, HDZU je izvanstranačka organizacija registrirana kao samostalno udruženje građana,³⁶⁰ na čijim se susretima afirmirao “mir, promovirala sloboda, istina, ravnopravnost naroda i građana”.³⁶¹ Međutim, Društvo je imalo isključivo jednonacionalni predznak i karakter, kao što je definirano u Statutu, članakom 2: “Društvo je znanstvena i umjetnička ustanova Hrvata u Federaciji BiH”; zatim članak 3: “Društvo djeluje na cijeloj teritoriji Federacije BiH i Bosne i Hercegovine, a njegova djelatnost je od osobite važnosti za Hrvate na području njegova djelovanja”. Svakako, zanimljiv je članak 8. Statuta koji govori o obilježjima Društva: “Znak Društva je okruglog oblika sa, u sredini koso poredanih u četiri reda devet nejednakih kockica, i to pet crnih i četiri crvene”. Društvo je izdavalo časopis *Radovi HDZU*, a prvi broj je štampan za 1993. godinu. Glavni i odgovorni urednik časopisa bio je medievalista, prof dr. Marko Šunjić, a uredničko vijeće činili su: Marko Šunjić, Marko Beroš, Mirko Grujić, Željko Ivanković i Marko Josipović i do 1996. godine uredili su četiri broja.³⁶² Od kraja 1994. godine Društvo organizira znanstvene skupove. Tako je od 19-22. decembra 1994. godine, održan znanstveni skup u Neumu na temu “Hrvati u Bosni i Hercegovini – ciljevi i mogućnosti”, na kojem je izloženo gotovo stotinu referata, a objavljen je i zbornik. Pored HDZU-a, suorganizatori su bili: Sveučilište u Mostaru i časopis *Hrvatska budnica*. Nepunu godinu dana nakon ovog skupa, u Sarajevu je 9. decembra 1995.,

stić, Ante Milanović, Krešimir Papić, Marija Filipović-Pankčić, Ljerka Babić, Ivan Cvitković, Josip Baotić, Željko Ivanković, Marko Beroš, Čedemil Šilić, Ljubo Šimić, Nikola Barbarić, Jozo Bakalar, Veljko Paškvalin, Marko Šunjić, Šimun Šonje, Milenko Vranešić, Nada Bašić, Vladimir Miličević, Petar Vidić, Zvonimir Radeljković i Tomislav Išek. Opširnije vidi: Bevanda M. 2003. 9.

³⁵⁹ Isto. 67.

³⁶⁰ Isto. 6. Vidjeti: Statut HDZU, članak 59. “Svake se godine, 5. lipnja, održava svečana sjednica Skupštine. Taj dan se proglašava Danom Društva. (Tog je dana 1993. godine osnovano Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost u Sarajevu, ali nije imalo svojstvo pravne osobe. Osnivač je bio HKD Napredak u Sarajevu.) Vidi: Bevanda M. 2003. 32.

³⁶¹ Bevanda M. 2003. 3.

³⁶² Stalne rubrike u časopisu *Radovi* bile su: Rasprave i članci, ocjene i prikazi i rubrika “Iz društva” u kojoj su između ostalog objavljivani životopisi redovitih članova ovog društva.

održana Svečana akademija u povodu 90-te obljetnice od smrti fra Grge Martića i 20-ta obljetnica od smrti Ive Andrića. Održan je i skup na temu “Hrvati u Sarajevu”, a uvodni referat podnio je Mladen Bevanda pod naslovom “Jednakost ili podređenost”. Početkom marta 1996. godine u Sarajevu HDZU je organizirao znanstveni skup pod naslovom “Hrvati u Sarajevu – Kultura”, u okviru kojeg je održana javna rasprava na temu “Sadašnje i buduće institucije, organizacije i društva kulture, znanosti umjetnosti i informiranja u Federaciji, i u Bosni i Hercegovini.” Pod pokroviteljstvom Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, HDZU je 28. maja 1996. u Sarajevu organizirao skup na temu “Jugoistočna Evropa u XX. stoljeću”.³⁶³ Nakon održavanja okruglog stola “Hrvati u Sarajevu”, 9. decembra 1995. godine, HDZU je izdao priopćenje u kojem sudionici “(...) iskreno podržavaju Federaciju BiH i njezino što čvršće i postojanije povezivanje s Republikom Hrvatskom. Federacija BiH se razumijeva kao okvir za optimalan razvoj svakog naroda, poštivanje građanskih prava i sloboda sukladno najvišim standardima, sve na načelima pune jednakosti, dakle bez majorizacije i bilo čije dominacije i prevlasti jednonacionalne birokracije. (...) Očekuje se i od Kontaktne skupine i prijatelja Federacije BiH još više nastojanja i oko Sarajeva kao središta Federacije BiH kako bi se u njemu osigurala puna jednakopravnost svih konstitutivnih naroda. (...) Sudionici su ‘stola’ saglasni da ni u jednom razdoblju novije povijesti grada nije bio manji politički utjecaj Hrvata i njihovo sudjelovanje u zakonodavnoj, sudskoj i izvršnoj vlasti u gradu i njegovim općinama”. U ovom je Priopćenju postavljen i “zahtjev za osnutak novih općina na području grada kako bi i Hrvati ostvarili svoju konstitutivnost, kako bi se ustrojila lokalna uprava i samouprava, izgradili mehanizmi bolje zaštite građana i time zaustavio odlazak Hrvata, a Sarajevo sačuvalo svoje multinacionalno obilježje koje resi sve otvorene gradove. Prijedlog je da se upravljanje gradom ostvaruje na temelju paritetne zastupljenosti, a na općinskoj razini reciprocitetom”.³⁶⁴ Dalje, izneseni su zahtjevi za obnavljanjem HVO brigade *Kralj Tvrtko* te se predlaže da ako se za to odluče “hrvatski mladići služe svoj vojni rok u postrojbama HVO-a”. Od gradskih se vlasti traži i nesmetano opskrbljivanje “i onim artiklima koji su tradicionalno u prehrani hrvatskog naroda”.³⁶⁵

³⁶³ Bevanda M. 2003. 45-46.

³⁶⁴ Isto. 54-55.

³⁶⁵ Isto. 56.

U objavljenom priopćenju nakon okruglog stola o kulturi Hrvata u Sarajevu, održanog 2. marta 1996. godine, ističe se da institucije, organizacije i društva kulture, znanosti, umjetnosti i informiranja u Federaciji Bosne i Hercegovine “još nemaju jasan odnos odgovarajućih čimbenika Federacije i Republike Bosne i Hercegovine o svom ustrojstvu prema Daytonskom i inim sporazumima, te ga je potrebno čim prije odrediti (...)”.³⁶⁶ Nakon sastanka, 20. marta 1996. godine, na kojem je HDZU razmatralo i aktualna pitanja političkog ustroja Sarajeva – glavnog središta federacije Hrvata i Bošnjaka-muslimana, izdato je priopćenje za javnost u kojem stoji da se “ne može prihvatiti namjera da samo jedan narod, jedna stranka, upravlja i koristi ta zajednička dobra” – misli se na javne ustanove, državne, kulturne, gospodarske, školske, vjerske i ostale institucije. Dalje, u priopćenju se navodi da se odluke i sporazumi o državnim pitanjima “za federalne partnere moraju (se) donositi konsenzusom legitimnih predstavnika konstitutivnih naroda”, i da se u “glavnom gradu Federacije BiH odluke donose konsezusom i vlast uspostavlja na paritetu”, za što predlažu model Bruxellesa, “koji je svoj politički ustroj utemeljio na dvodomnoj skupštini, dvodomnom modelu zakonodavne i druge vlasti”.³⁶⁷ Također, HDZU izrazio je protest protiv “nepromišljene, vrlo štetne i provokativne odluke po kojoj se Sarajevo uređuje kao jednonacionalna županija”. Na kraju priopćenja se konstatira, da u “(...) ovom, za hrvatski narod odsudnom, trenutku svesrdno se podupiru njegovi legitimni dužnosnici i politički zastupnici u obrani i promicanju hrvatskog interesa i sve ono što konkretnim djelima i inicijativama čine na implementaciji Federacije BiH”.³⁶⁸

Posljednje priopćenje HDZU-a za javnost, koje ulazi u vremenski okvir ovog rada, izdato je nakon javne tribine u Neumu, 7. septembra 1996. godine, pod radnim naslovom “Bosanskohercegovačka jezična lutanja – putevi i stranputice”. Naime, od 4. do 8. septembra, HDZU je bilo gost Ministarstva za društvene djelatnosti Hrvatske Republike Herceg-Bosne i Sveučilišta u Mostaru. U priopćenju “ističu značaj političkog ustroja Federacije BiH kao zajednice slobodnih i jednakopravnih naroda sukladno dosljednoj provedbi daytonskog sporazuma”. Zalažu se za “hrvatske nacionalne (...) ustanove i institucije, a one zajedničke treba osnivati i izgrađivati na temelju dogovora i

³⁶⁶ Isto. 57.

³⁶⁷ Isto. 59.

³⁶⁸ Isto.

interesa jednakopravnosti naroda”. Također, smatraju da je povijesna potreba da “svaka Hrvatica i svaki Hrvat izađu na izbore u BiH i na taj način svojim glasovima pridonese političko-administrativnom ustroju BiH”.

Srpski intelektualni forum

Srpski intelektualni forum osnovan je u Banja Luci, u junu 1995. godine, kao udruženje građana, koje je okupljalo od 60 do 70 članova srpske nacionalnosti, stranački neaktivnih intelektualaca, uglavnom stručnjaka iz oblasti ekonomije.³⁶⁹ Njegovo formiranje nastalo je kao izravna posljedica uklanjanja Republike Srpske Krajine s političke scene. Prije svega, Forum je konstituiran sa svrhom i zadatkom pripremanja delegacije Republike Srpske i sudjelovanja u zajedničkim pripremama jugoslavenske delegacije za međunarodne mirovne pregovore. Forum je osnovan s ciljem da na životu održi Republiku Srpsku – čije postojanje je tada bilo ugroženo naročito u vojnom, ali i u političkom pogledu.³⁷⁰ U vrijeme svog stvaranja, Srpski intelektualni forum je nastojao posredovati prilikom prevazilaženja neslaganja između vojnog i civilnog vrha u Republici Srpskoj, tj. da se stvori “jedna konzistentna politika” kako bi se odbranila Krajina. Stvaranjem jedinstva s političkom tvorevinom, koja se ubrzano raspadala i nestajala, Republikom Srpskom Krajinom, bio je jedan od ciljeva Foruma, ali ne i primarni, i ne takav da ga je trebalo pokušati dostići pod svaku cijenu.³⁷¹ O ciljevima Srpskog intelektualnog foruma govorio je Mladen Ivanić, tada njegov predsjednik, a kao prvi cilj konstituiranja ovog udruženja naveo je potrebu za prisustvom stručnih ljudi na političkoj i intelektualnoj javnoj sceni Republike Srpske. Svrha postojanja *Foruma* bila je da se: “(...) stvore i razviju novi demokratski oblici i sadržaj komunikacije unutar srpskog naroda koji do sada nisu bili prisutni i priznati kao legitimni u našem političkom sistemu i na ovim prostorima”. Treći cilj bilo je povezivanje “sa sličnim institucijama i udruženjima u Srbiji, ali i u svijetu, posebno tamo gdje živi

³⁶⁹ Ime upućuje na pokušaj okupljanja “srpske inteligencije” te je Forum trebao djelovati kao srpska nacionalna organizacija. Vidi: Nagradić S. “Puške u soške – pamet u glavu!” *Novi prelom*, Banja Luka, maj-juni 1996. 6-7.

³⁷⁰ Janušić A. “Mogu li Srbi biti Janezi?” *Novi prelom*, Banja Luka, decembar 1995. 10-11. “Forum je tražio od civilnih struktura vlasti i vojnih organa da se koordinacija političkih i vojnih, i svih drugih relevantnih događanja u Krajini – uskladi, jer (...) je bilo došlo do sukoba i razmimoilaženja između političkog i vojnog vrha”.

³⁷¹ Isto.

srpski narod”. U sklopu ostvarivanja ovoga cilja, Forum je ostvario određene kontakte sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti, i sa “nekim organizacijama i institucijama srpskog naroda koji živi u inostranstvu”.³⁷² Prema riječima Duška Jakšića, direktora Ekonomskog instituta u Banja Luci, a ujedno i člana Forumu, teritorijalne mape koje su oni izradili u ovom udruženju ponudili su delegacijama RS-a i SRJ na razmatranje, nakon što je aktiviran plan Kontaktne skupine,³⁷³ sadržavale su tri kriterija: prvi, je bio insistiranje na kompaktnom isključivo *srpskom* jednoetničkom prostoru i teritorijalnom omjeru koji za Republiku Srpsku predviđa 49 odsto teritorije Bosne i Hercegovine; drugi, da ta teritorija bude srazmjerna, tako da bi otprilike dvije trećine stanovništva Republike Srpske bilo “razmješteno” na zapadnom dijelu *srpske* teritorije (na oko 15.000 km²), a jedna trećina “na istočnom dijelu države” (na oko 10.000 km²); a treći kriterij zahtijeva jednu logičnu graničnu liniju između dvije teritorije, koja bi trebala biti pravedna, slijediti prirodne tokove rijeka i biti što je moguće kraća.³⁷⁴ Ovakvom mapom delegacijama su uspjeli ponuditi jednu opciju prema kojoj je granica između Republike Srpske i Federacije BiH bila kraća za otprilike 40% u odnosu na dejtonsko razgraničenje (kojim je ova granica dugačka oko 2.000 kilometara), a u teritorijalnom pogledu nastojao se dobiti neophodni, vitalni, kvalitetni kontinuitet prostora. U ovom smislu Forum je predložio da se u pregovorima ustupi određeni teritorij u Krajini da bi se proširio koridor u Posavini. Ovaj prijedlog je imao i saglasnost tadašnjeg predsjednika Republike Srbije, Slobodana Miloševića,³⁷⁵ a postojao je konsensus i među vojnim vrhom i političkim vodstvom Republike Srpske prema ovom prijedlogu. Međutim, prema mišljenju Jakšića, nedovoljno čvrst i nejasan stav poslanika Narodne skupštine RS-a doprinio je da prijedlog ne prođe dalje i bude predstavljen na međunarodnim pregovorima. Prema tekstu intervjuua iz decembra 1995. godine, Jakšić govori isključivo o perspektivi Republike Srpske, njenom mogućem povezivanju sa Saveznom Republikom Jugoslavijom u kreiranju jedne državne cjeline, izražavajući mišljenje da u poređenju sa “m/h

³⁷² Nagradić S. “Puške u soške – pamet u glavu!” *Novi prelom*, Banja Luka, maj-juni 1996. 6-7.

³⁷³ Mape su ponuđene na razmatranje dvjema delegacijama: delegaciji RS-a i delegaciji SRJ.

³⁷⁴ Janušić A. “Mogu li Srbi biti Janezi?” *Novi prelom*, Banja Luka, decembar 1995. 10-11.

³⁷⁵ Isto. “Kod Miloševića smo razmatrali taj prijedlog mape, i spoznali da postoji saglasnost i volja za prihvatanje takvog prijedloga. Tako smo došli do stava da se srpska država napravi na srpskim etničkim prostorima”.

federacijom”, Republika Srpska, unatoč tome što je izgubila velike resurse, ima određene prednosti. Jakšić je bio uvjeren da: “Mi kao republika, odnosno država, imamo sada bitno novu poziciju. Imamo mi SR Jugoslaviju. Dobrim i pametnim ponašanjem i radom, kako bismo izvukli maksimum iz onoga čime raspolažemo, i uz pomoć SR Jugoslavije koja se ne smije poreći, i koje mora da bude – mi imamo, ipak, dobru razvojnu perspektivu. Mislim da SR Jugoslavija ima veoma dobru perspektivu, i po meni je najperspektivnija država na Balkanu. Dakle, u ‘priključku’ s njima, ali ni jednog momenta da im ne budemo na teret – imamo priliku za ulazak u krug srednje razvijenih zemalja Evrope. To će daleko teže poći za rukom m/h federaciji, mada ne poričem prednost i perspektive koje ima Hrvatska, na primjer (...)”³⁷⁶ Zatim, nastavlja: “Jer, mi imamo sve šanse da budemo iznad njih u ekonomskom smislu. Međutim, mi ćemo težiti da idemo dalje, do krajnjeg cilja. Taj krajnji cilj je zajednička država sa ostalim srpskim narodom”³⁷⁷ Osim ovoga, potrebno je istaći još jednu misao i ideju dr. Jakšića i Srpskog intelektualnog foruma: “Prilika je sada da se iz temelja preuredi političko-prostorna organizacija Republike Srpske. Nama je sada stvarno prilika da napravimo skoncentrisana naselja duž naše granice. Tako bi, na primjer, trebalo da se pojave nove opštine – Stanari kod Doboja, opština Moslovar, opština Gornji Ribnik i tako dalje. Na taj bi se način postiglo to da ti ljudi u tim novim naseljima budu granični bedem, ali ne prepušteni sami sebi”³⁷⁸ Na pitanje novinara o reintegraciji dva entiteta i mogućoj perspektivi Republike Srpske i “Muslimansko-Hrvatske Federacije”, Mladen Ivanić je izrazio uvjerenje “da se buduća Bosna i Hercegovina politički mora graditi i razvijati kao zbir dva entiteta. (...) Ako u takvom obliku zaživi – kao zbir dva entiteta – onda će vrijeme, okolnosti, istorija i drugi činioci pokazati kako će se ona dalje razvijati. Sada je bitno napraviti pauzu i ne stvoriti povod novim ratnim sukobima, ne uzrokovati nove patnje (...)”³⁷⁹ Ivanić je iskazao i mišljenje kako ne vidi veliku zavisnost privrede dvaju entiteta budući je čitava privreda Bosne i Hercegovine bila ranije usmjerena na tržište jugoslavenskih republika, pa je već raspadom Jugoslavije došlo do poremećaja strukture bo-

³⁷⁶ Isto.

³⁷⁷ Isto.

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Nagradić A. “Puške u soške – pamet u glavu!” *Novi prelom*, Banja Luka, maj-juni 1996. 6-7.

sanskohercegovačke privrede. Pažnju svakako izaziva pitanje novinara koje se odnosi na problem prehrane stanovništva RS-a, a koje Ivanić vidi u “činjenici da nemamo većih urbanih centara, izuzev Banja Luke, i što je gotovo svo naše stanovništvo, u principu smješteno negdje između sela i grada”.³⁸⁰ Međutim, u aprilu 1996. godine, procjene Srpskog intelektualnog foruma značajno se razlikuju od onih iznesenih u već spomenutim intervjuima.³⁸¹ Prema tim procjenama, Republika Srpska je tokom ratnog perioda ostala bez 100.000 radnih mjesta, zatim je ocijenjeno teško stanje u privredi, pad proizvodnje te “zaoštravanje uslova privređivanja”, a posebno je konstatirano “da nije došlo do kvalitetnih i značajnih izvoznih poslova, a razlog takvog stanja leži u činjenici o nedovoljno jasnom odnosu državnih organa RS-a prema provođenju Dejtonskog sporazuma, što povlači izolaciju, kako u redovnim poslovnim transakcijama, tako i u procesima kreditiranja obnove”. Stoga, Forum je predložio da se ukine zakon koji nalaže poslovanje privrede u ratnim uvjetima, zatim, preispitivanje javne potrošnje te dao podršku svim državnim organima “koji ohrabruju uključivanje RS u međunarodnu zajednicu”.³⁸²

Zaključna razmatranja

Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća došlo je do pluralizacije i svojevrsne liberalizacije stranačkog života u Bosni i Hercegovini, a time i do pojave prvih institucionaliziranih intelektualnih krugova, koji su djelovali na osnovu statuta, manifesta i koji su imali svoje ciljeve, zadatke, planove, a mnogi su svoj status pravno-zakonski regulirali i bili registrirani kod nadležnih institucija Bosne i Hercegovine. U ovom radu smo predstavili djelovanje intelektualnih krugova u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine i njihovu političku percepciju Bosne i Hercegovine. U naznačenom periodu institucionalizirani intelektualni krugovi djelovali su kao *akcija*, prije rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu, intelektualci koji su svojim dugogodišnjim djelovanjem stvorili povoljan ambijent, socijalnu klimu koja opravdava mržnju, nasilje i ubistva; te kao *reakcija* na agresiju, na ratna i dnevno-političkih

³⁸⁰ Isto.

³⁸¹ Smatram da je ovaj politički potez samo dokaz tome da se radi o javnoj kritici vlasti RS-a u borbi za političke funkcije i položaje.

³⁸² Vidović M. “Srpski intelektualni forum. Zdrava ekonomija kao potreba”. *Novi prelom*, Banja Luka, april 1996. 6.

zbivanja, a kao potpora i zagovornik određene političke opcije, odnosno kao njihova opozicija. Pomoću Maleševićeve interpretacije Gramscijeve i Baumaneve teorije o intelektualcima moguće je u ovom razdoblju uspješno izdvojiti različite grupe i tipove intelektualnih krugova u Bosni i Hercegovini. Periodizacijsko razdoblje koje je obuhvaćeno ovim radom možemo okarakterizirati kao razdoblje “zgnusnute historije”. Tada su u Bosni i Hercegovini bili u optičaju brojni mirovni prijedlozi i pregovori, od Cutileirovog posredovanja u osam “rundi”, mirovnog plana Vancea i Owena, potom Owena i Stoltenberga, preko sporazuma iz Washingtona, posredovanja Kontaktne skupine do Daytonskog mirovnog sporazuma na koje intelektualni krugovi nisu imali gotovo nikakav direktni utjecaj. Do samog rasplamsavanja rata na prostoru Bosne i Hercegovine nekoliko je *ad hoc* okupljenih skupina intelektualaca apeliralo na političke elite u pokušaju da se stradanja zaustave i da se odustane od pogubnih političkih rješenja. Međutim, ovi su apeli ostali bez odgovarajućih odgovora. Premještanjem ratnih operacija iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, primjetna su dva međusobno povezana procesa: pokreće se institucionalno djelovanje intelektualaca na nacionalnoj bazi, ali istodobno dolazi do spoznaje da je svako djelovanje intelektualaca koje za cilj ima zaustavljanje rata i očuvanje bića Bosne i Hercegovine – zakašnjelo, a njihovo djelovanje svedeno na savjetodavnu ulogu kod razmatranja odluka koje je donosila međunarodna zajednica u vidu mirovnih planova za Bosnu i Hercegovinu. U radu je posebno istaknuta uloga intelektualnih krugova čije su ideje i stavovi bili prihvaćeni od bosanskohercegovačke političke elite, razmatrani od međunarodnih faktora koji su, na karju, u procesu donošenja mirovnih planova imali završnu riječ i odlučujuću ulogu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori:

- Dostava naredbe dj. broj 02-77/92. Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Hrvatsko vijeće obrane, Općinski stožer Mostar, Dj. br.: 02-77/92, 15. maj 1992.
- Magnetofonski snimak 179. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 22. decembra 1992. godine.
- Magnetofonski snimak 70. sjednice Predsjedništva R BiH, održane 14. aprila 1992. godine, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-621/92, Državna tajna, Primjerak br. 1.
- Magnetofonski snimak 183. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 11. januara 1993. godine.
- Magnetofonski snimak sa redovne sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 26. novembra 1993. godine.
- Mostarsko upozorenje (1). Vijeće Muslimana Hercegovine. Mostar, 5. januar 1993. godine.
- Mostarsko upozorenje (3). Deklaracija Bošnjaka Muslimana Mostara i Hercegovine. Operativno tijelo političkih, društvenih, kulturnih, vojnih i vjerskih institucija Mostara i Hercegovine. Mostar, 1. januar 1994. godine.
- Izvod iz zapisnika, Odluka o osnivanju Vijeća Muslimana Hercegovine, 19. septembar 1992.
- Odgovor na saopštenja “Preporoda” i Regionalnog odbora SDA Hercegovine, Ko to reaguje na Rezoluciju Muslimana Hercegovine i zašto? Mostar, 24. august 1992. godine.
- Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti na području općine Mostar. Republika Bosna i Hercegovina, Skupština općine Mostar, 1/92, 9. april 1992. godine.
- Priopćenje. Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Sveučilište u Mostaru, ur. broj: 01/27, Mostar, 29. prosinaca 1992., HVO HZH-B, Ured za informiranje, Mostar.
- Proglas Muslimana Hercegovine. Mostar, 17. januar 1993. godine.
- Rezolucija Muslimana Hercegovine. Mostar, 8. august 1992.

- Stenogram sjednice Predsjedništva SR BiH, održane 4. aprila 1992. Predsjedništvo SR BiH, D.T. 01-1/91, Sarajevo, 4. april 1992.
- Zapisnik 66. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 9. aprila 1992. godine. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-304/92. Sarajevo, 9. april 1992.
- Zapisnik 80. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 28. aprila 1992. godine. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-329/92. Sarajevo, 28. april 1992.
- Zapisnik i Magnetofonski snimak 81. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 4. maja 1992. godine u Sarajevu. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-343/92. Sarajevo, 4. maj 1992.
- Zapisnik 78. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 25. aprila 1992. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-622/92. Sarajevo, 25. april 1992.

b) Objavljeni izvori:

- Deklaracija Muslimana okruga Tuzla. u: *Zmaj od Bosne*. Tuzla, 6.7.1993. 8-9.
- Deklaracija Sabora Hrvata Bosanske Krajine i zapadne Bosne. Zagreb, 5.3.1994. u: Markešić Ivan. 2004. *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu: u povodu desete obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini: (1994-2004)*. Sarajevo: Hrvatsko narodno vijeće Bosne i Hercegovine, Synopsis. 422.
- Forum za etničke odnose. 1992. *Bosna i Hercegovina između rata i mira*. Grebo Zdravko i Jojić Branislava. Teze za model Ustava Republike Bosne i Hercegovine. Beograd-Sarajevo:
- ICTY. IT-99-36, Br. dok. materijala P33B. Stenografske bilješke 8. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. januar 1991.
- ICTY. IT-99-36-T, Br. dok. materijala P34B. Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika Srpske demokratske stranke, 28. februar 1992.
- ICTY. IT-99-36-T, Br. dok. materijala P101. Izvod iz zapisnika sa XI sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 8. januar 1992.
- ICTY. IT-99-36-T, Br. dok. materijala P118. Izvod iz zapisnika sa XIV sjednice Skupštine Autonomne Regije Krajina, 29. februar 1992.
- UNITED NATIONS, Security Council, Resolution 824 (1993), Adopted by the Security Council at its 3208th meeting, on 6 May 1993
- UNITED NATIONS, Security Council, Resolution 836 (1993), Adopted by the Security Council at its 3228th meeting, on 4 June 1993

- UNITED NATIONS, Security Council, Resolution 844 (1993), Adopted by the Security Council at its 3241st meeting, on 18 June 1993
- Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Broj: 02-011-354/92, Sarajevo, 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. *National Security and the Future* 7/3. 2006. Zagreb: Udruga Sv. Jurja. 125-129.

c) Objavljene zbirke dokumenata:

- *Dokumenti druge skupštine građana srpske nacionalnosti Bosne i Hercegovine*. 1995. Sarajevo: Srpsko građansko vijeće Bosne i Hercegovine.
- Bilić Ivan i Tuđman Miroslav. 2005. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995*. Zagreb: Udruženje Sv. Jurja.
- Lovrenović Ivan i Lucić Predrag. 2005. *Stenogrami o podjeli Bosne*. Split: Kultura&Rasvjeta – Sarajevo: Civitas.
- Petrović Vladimir. 2011. *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, tom 2., stenografske beleške sa zasedanja Narodne skupštine Republike Srpske*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Sabor Hrvata BiH, bilten, Sarajevo 6. 2. 1994. u: Komšić Ivo. 2006. *Preživljena zemlja, Tko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej. 484-511.

d) Štampa:

- *ARKzin*, Zagreb
- *Dani*, Sarajevo
- *Front slobode*, Tuzla
- *Javnost*, Sarajevo
- *Književna revija*, Sarajevo
- *Muslimanski glas*, Sarajevo
- *Narodni list hrvatske zajednice Herceg-Bosna*, Mostar
- *Novi prelom*, Banja Luka
- *Ogledalo*, Zagreb
- *Oslobođenje*, Sarajevo
- *Republika*, Beograd
- *Slobodna Bosna*, Sarajevo
- *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo

- *Vreme*, Beograd
- *Zmaj od Bosne*, Tuzla

e) Elektronska izdanja, TV emisije, internet:

- Armakolas Ioannis. 2006. *Political competition, civic politics, and war in the Bosnian model city: A study of Tuzla, 1990-1995*. doktorska disertacija. Cambridge University. Fitzwilliam College.
- Bošnjački sabor, Direktni prijenos TV BiH realiziran 29. septembra 1993. godine, od 13 sati
- <http://www.youtube.com/watch?v=qdv14WhoJ80>

LITERATURA

a) Knjige

- Begić I. Kasim. *Ratnih 1992-1994. Bosanski kudret sahat*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Begić I. Kasim. 1997. *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Bevanda Mladen. 2003. *Spomenica HDZU, 1993-2003*. Sarajevo.
- Brka Osman. 2007. *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Buha Aleksa. 1996. *Argumenti za Republiku Srpsku*. Novi Sad: Matica srpska.
- Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis. 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*. Volume I. Washington DC.
- Hadžiosmanović Ismet. 2004. *Bošnjačko-hrvatski politički obračun*. Mostar: u izdanju autora.
- Haverić Tarik. 2006. *Ethnos i demokratija, slučaj Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Rabic.
- Kličić Smail. 2002. *Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992.-1995. Političko-pravni aspekti nastanka i djelovanje Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna*. Bihać: Univerzitet.
- Izetbegović Alija. 2005. *Robovi biti nećemo: govori 1990-1995*. Sarajevo: OKO.
- Koljević Nikola. 2008. *Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993-1995, sećanja i*

svedočenja. Beograd: Službeni glasnik.

- Komšić Ivo. 2006. *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej.
- Krestić Vasilije. 1995. *Srpsko pitanje danas, Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd 22-23. april 1994*. Beograd: Srpski sabor, Matica Srba i iseljenika Srbije, Udruženje univerzitetskih profesora i naučnih radnika Srbije, Odbor SANU za nacionalno pitanje, Udruženje Srba iz RS Krajine i Hrvatske, Crnogorski sabor srpske sloge, Udruženje Srba iz BiH u Srbiji.
- Nikolić Kosta. 2011. *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje.
- Markešić Ivan. 2004. *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu: u povodu desete obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini: (1994-2004)*. Sarajevo: Hrvatsko narodno vijeće Bosne i Hercegovine, Synopsis.
- Pejanović Mirko. 1999. *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Petrović Vladimir. 2010. *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, tom 1., steno-grafske beleške sa proširenih sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici*. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
- *Ratni Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca: 22. decembar 1992*. 1994. Sarajevo: Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca.
- Ribičić Ciril. 2001. *Geneza jedne zablude, ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna*. Zagreb: Jesenski i Turk, Sarajevo: Sejtarija, Idrija: Založba Bogataj.
- Živanović Milorad. 1997. *Stakleno oko*. Sarajevo: Bosanska knjiga.

b) Članci:

- Barić Nikica. 2008. "Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991". *Časopis za savremenu povijest* 1/40. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 65-84.
- Bjelakovic Nebojsa i Strazzari Francesco. 1999. "The Sack of Mostar". *European Security* 8/2. London: Frank Cass. 73-102.
- Hadžijahić Muhamed. 1973. "Muslimanske rezolucije iz 1941. godine". *1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta. 275-282.
- Isaković Alija. 1993. "Naša podsjećanja i pouke". *Tribina*. Sarajevo: Vijeće Kon-

gresa bosanskomuslimanskih intelektualaca.

- Malešević S. 2003. “Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”. *Reč* 70.16. Beograd: Fabrika knjiga. 33-51.
- Pejanović Mirko. 1994. “SGV i budućnost R BiH”. *Tribina XV*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Šehić Zijad. 2012. “Republika Bosna i Hercegovina i međunarodna diplomatija 1993. godine”. *Radovi XVI/2*. Sarajevo: Filozofski fakultet. 369-415.
- Žunec Ozren. 2008. “Socijalna konstrukcija pobune Srba u Hrvatskoj 1990.-1995”. *Časopis za suvremenu povijest*, 1/40. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 33-46.

Summary

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE POLITICAL PROJECTION OF INTELLECTUAL CIRCLES (1992-1995)

This paper considers the question of political perception of Bosnia and Herzegovina in the period from 1992 to 1995. Using Malešević's interpretation of Gramsci's and Baumann's theory of intellectuals and types of intellectuals, the author constructed a suitable model according to which he considered the activities of intellectual circles as "invisible" *interpreters, organicistic interpreters, organic interpreters to legislators* who worked on a mononational platform. After the sociological identification of intellectual circles gathered in regional centres of Bosnia and Herzegovina: Banja Luka, Mostar, Tuzla and Sarajevo, observed through the accounts of their public activities, the author stated the opinions of intellectual circles about the constitutional and territorial organization of Bosnia and Herzegovina considering and referring to the contemporary political context on a local and international level. By the end of the 1980-ies and the beginning of the 1990-ies the political party system in Bosnia and Herzegovina was pluralized and liberalized thus bringing about the emergence of first institutionalized intellectual circles. Their activities were regulated by *the statute, the manifesto* and they officially determined their *aims, objectives and plans*. Many, although not all, regulated the legal status and were registered in the competent institutions of Bosnia and Herzegovina. In this paper, we presented the activities of

intellectual circles in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 and their political perception of Bosnia and Herzegovina. In the marked period, the institutionalized intellectual circles operated as an *action* – before the war and the aggression on Bosnia and Herzegovina, intellectuals who through their long-time work had created a favourable ambient, a social climate which justified hatred, violence and killings; and as a *reaction* to aggression, war and contemporary political events, and as support and advocator of certain political option i.e. the opposition. With the help of Malešević's interpretation of Gramsci's and Baumann's theory on intellectuals it is possible, for this period, to discern different groups and types of intellectual circles. The time frame, defined by this paper, can be characterized as a period of "condensed history". In this period peace proposals and negotiations were in force in Bosnia and Herzegovina, from Cuttler's mediation in eight "rounds", Vance – Owen Peace Plan, then the Owen – Stoltenberg Plan and the Washington Agreement, the mediation of the Contact Group to the Dayton Peace Agreement on which intellectual circles exerted almost no direct influence. Until the very outbreak of war on the territory of Bosnia and Herzegovina, several *ad hoc* gathered groups of intellectuals urged the political elites attempting to stop the sufferings and to abjure fatal political solutions. However, these appeals remained unanswered. With the transferring of war operations to the territory of Bosnia and Herzegovina, two mutually connected processes are noticed. Institutional acting of intellectuals on a national base was initiated but at the same time it became clear that all the intellectuals' activities aimed to stop the war and preserve the being of Bosnia and Herzegovina – were late and that their actions were reduced to the role of the counsellor when considering the decisions passed by the international community in the form of peace plans for Bosnia and Herzegovina. The role of intellectual circles was particularly emphasized. Their ideas and opinions were accepted by the Bosnian-Herzegovinian elite and then eventually considered by international factors that in the end, in the process of implementing peace plans had the final word and the decisive role.

Key words: Bosnia and Herzegovina, peace plan, intellectual circles, Congress of Serb Intellectuals, Democratic Forum, Muslim Association of Mostar and Herzegovina, Bosniak Assembly, Croatian National Council, Serb Civic Council, Croatian Society for Sciences and Arts, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Tuzla

UDK: 341.322 (497.6 Sarajevo) "1992-1995"
Izvorni naučni rad

ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVU POČINJENI MODIFICIRANIM AVIOBOMBAMA¹

Merisa Karović - Babić

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu



U članku je obrađen jedan od načina i metoda napada na civilno stanovništvo tokom opsade Sarajeva. Upotreba modificiranih aviobombi, poznatijih i kao "oružje terora", posebno intenzivirana tokom 1995. godine, poslužila je i kao sredstvo ucjene političkog i vojnog rukovodstva Republike Srpske, koje je prijetilo da će zauzeti sve sigurne zone Ujedinjenih nacija, ukoliko se ne ponište predložene tačke sporazuma Kontakt grupe koje im ne idu u prilog. Autorica je u radu interpretirala veliki broj naredbi Glavnog štaba Vojske Jugoslavije i Sarajevsko-romanijskog korpusa, koje direktno upućuju na odgovornost vojnog i političkog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije – Republike Srpske za lansiranje modificiranih aviobombi. S obzirom da su jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa s ovom novom vrstom oružja, nastojale dobiti prevagu u psihološkom vođenju rata, stvarajući pritisak na civile u gradu kojeg su držali pod opsadom, autorica je došla do zaključka da su modificirane aviobombe u potpunosti postizale željeni efekat.

Ključne riječi: lanseri, aviobombe, opsada, Sarajevo, civili, istrage, zapisnici o uviđaju, MUP Republike Bosne i Hercegovine, UNPROFOR, ICTY.

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu verziju jednog dijela magistrskog rada autorice, pod naslovom "Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995.", odbranjenog na Filozofskom fakultetu 15. maja 2013. godine pred komisijom: prof. dr. Zijad Šehić (predsjednik), prof. dr. Husnija Kamberović (mentor) i prof. dr. Smail Čekić (član).

Uvod

Granatiranje i snajpersko djelovanje civilnih ciljeva s položaja Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske/Vojske Jugoslavije (VRS/VJ), obilježilo je cijeli period opsade Sarajeva.

No, upotreba novog oružja, poznatijeg kao “oružje terora”, kojim je Radovan Karadžić planirao “završiti rat” za dva mjeseca, u Sarajevu je posebno intenzivirana od aprila do augusta 1995. godine. Naime, modificirane aviobombe predstavljaju primitivnu izradu ruskih aviobombi, koje su tokom 1994. i 1995. godine upotrebljavane na području Bihaća, Cazina, Goražda, Olova, Maglaja i drugih bosanskohercegovačkih gradova koji su od strane Vojske Jugoslavije (VJ) /Vojske Republike Srpske (VRS) držani u opsadi. One su mogle biti lansirane sa zemlje, a bile su obično težine 100 ili 250 kg, vrlo neprecizne i njihova primjena u urbanim sredinama “neminovno dovodi do pojave civilnih žrtava”. Raketni motori ovih bombi izrađivani su u tvornicama oružja na području Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), dok su ostali dijelovi izrađivani u tvornici “Pretis” u Vogošći.

Lansiranje aviobombi s aviona, proizvodnja modificiranih aviobombi, historijski kontekst u kojem je njihova upotreba intenzivirana, razlozi i načini njihove primjene, kao i naredbe, posljedice te reakcije nakon njihove primjene bit će predmet razmatranja u ovom radu. Istrage nakon lansiranja ovih bombi na urbane dijelove grada Sarajeva od strane istražitelja MUP-a Republike Bosne i Hercegovine (RBiH), istražitelja UNPROFOR-a, naknadni ekspertske izvještaj za tužilaštvo i odbranu u predmetu Dragomir Milošević, kao i drugi dokazni materijali korišteni za ICTY su izvori na koje ćemo se u najvećoj mjeri oslanjati kada su u pitanju rasprave o pravcu lansiranja, kao i mete navedenih bombi. Vrlo temeljito urađen ekspertske izvještaj prof. dr. Berke Zečevića za Tužilaštvo ICTY će nam poslužiti za razumijevanje porijekla i tehničkog pojašnjenja mehanizma djelovanja modificiranih aviobombi. Dokumentacija Glavnog štaba Vojske Jugoslavije i Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK), s posebnim osvrtom na datume koji su prethodili lansiranju aviobombi također će biti konsultirani tokom istraživanja. Pored relevantnih dokumenata, u radu ćemo se oslanjati i na literaturu, s ciljem potpunije rekonstrukcije vojnog i političkog konteksta opsade Sarajeva, posebno perioda na koji se odnosi intenziviranje upotrebe ovih bombi.

Opsada Sarajeva. Način i metode ratovanja. Proizvodnja i primjena aviobombi

“Niko na svetu nema tako moćno oružje (...) Za sobom ne ostavlja ništa živo, ali posle njegove upotrebe nema zračenja ni posledica kao od atomske bombe. Ono može da spase Slovenstvo i pomogne Srbima da se odbrane od terorističkog zapada”.

Vladimir Žirinovski, *Vreme*, 7. februar 1994.²

U kontekstu disolucije SFRJ i agresije na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, opsada Sarajeva, popraćena najbrutalnijim zločinima obilježila je posljednje desetljeće 20. stoljeća. Od septembra 1991. godine Jugoslavenska narodna armija (JNA) je u organizaciji Komande 4. korpusa izviđala brda i postepeno zauzimala glavne strateške položaje oko Sarajeva na liniji Lukavica - Vidikovac - Brus - Pale - Borije - Hreša - Mrkovići - Poljine - Vogošća - Žuč - Brijesće - Rajlovac - Ilidža.³ Ova linija, posebno učvršćena u proljeće 1992. godine, ostala je relativno nepromijenjena tokom cijelog perioda opsade.⁴ Nakon transformacije, tj. preimenovanja 4. Korpusa JNA u Sarajevsko-romanijski korpus,⁵ novopostavljeni komandant Korpusa, pukovnik Tomislav Šipčić naređuje ukрупnjavanje dotadašnjih jedinica Teritorijalne odbrane (TO) “srpskih odbrambenih snaga”, preimenovanje dotadašnjih jedinica JNA, i formiranje 12 brigada SRK VRS,⁶ čiji položaji su bili polazna osnova za dalja osvajanja i za granatiranje urbanih područja grada koji su držani pod opsadom. Prema mišljenju pretresnog vijeća u predmetu Stanislav Galić

² Biserko S. (ur.) 2006. 82.

³ Čekić S. (et al) 2010. 35.

⁴ Pogledati karte u: Šadinlija M. 2008. 114. i 122.

⁵ Žalbeno vijeće ICTY, u predmetu Tadić konstatiralo je da “reorganizacija JNA i promjena imena nisu bile indikacija promjene vojnih ciljeva i strategija. Komandna struktura JNA i preimenovanje dijela JNA u VRS sprovedeno je kako bi se stvorio privid povinovanja međunarodnim zahtjevima, ustvari imalo je za cilj omogućiti da znatne oružane snage etničkih Srba ostanu u Bosni i Hercegovini”. (ICTY, IT-94-1-A, Tužilaštvo vs. Duško Tadić, 1999. par. 151(i).

⁶ Novosarajevske, Blažujске, Ilidžanske, Kasindolske, Rajlovačke, Vogošćanske, Lukavičke, Paljanske, Sokolačke, Rogatičke, Ilijaške i Trnovske brigade. Vidi: AIIZ, 7-1831, Komanda SRK, str. pov. br. 09/19-192, 22. maj 1992. Vojna tajna, str. pov. Primerak br. 17, Organizacijsko-formacijske promene u Korpusu, naređenje-Komandi 2. romanijske brigade, Komandant: Pukovnik Tomislav Šipčić.

pred ICTY, takvim granatiranjem “postizalo se maksimalno iznenađenje i pojačano psihološko djelovanje na civile u gradu uz minimalne napore. (...) Čini se da su posebno najnaseljeniji dijelovi Sarajeva bili mete neselektivnog ili nasumičnog granatiranja”.⁷ Slobodni fotoreporter Morten Hvaal, kao svjedok Tužiteljstva ICTY, opisuje svoje utiske o posjećivanju položaja SRK-a: “Kada bih konačno stigao na liniju fronta, uvijek bi me zapanjila jasnoća s kojom se ispod moglo vidjeti Sarajevo. Velika je razlika gledati nagore na maskirne položaje od kojih imate osjećaj da granate i meci padaju na vas iz vedra neba. Iz drugoga pravca, to je djelovalo lako kao gađati glinene golubove”.⁸

Dio grada koji je držan u opsadi, u slikovitim opisima generala Ratka Mladića, svojstvenom bogatoj srpskoj mitološkoj tradiciji, predstavljan je kao “aždajina glava” koju treba “staviti u prsten” da iz njega “može da ima izlaza samo onaj koga ćemo mi pustiti”, a nekoliko dana nakon ovoga se hvalio kako je “sa sve četiri strane sveta Sarajevo blokirò. Nema mu izlaska, u mišlovci je”.⁹ I pored velikog broja artiljerije koja je okruživala grad, Mladić je na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda konstatirao kako se “ne osvaja Sarajevo pljučkanjem iz minobacača ili iz neke haubice po njemu”, te da oko grada “mora da se načička 300 cijevi kalibra od zolje 40-46 milimetarskih do Orkana i rakete P-65”.¹⁰ Deset dana nakon ovoga Mladićevog prijedloga, prema izvještaju Regionalnog štaba TO, na položajima novoformiranog SRK-a je “načičkan” ogroman broj oruđa i oružja različitog kalibra,¹¹ iz kojih su urbani dijelovi grada sva-

⁷ “Snage SRK koristile su prirodna i urbana topografska obilježja grada Sarajeva, poput litica i nebodeara, kao pozicije s kojih su mogli gađati civile koji su se kretali po gradu. (...) Ti položaji (...) omogućavali su vojnicima da ‘bukvalno poubijaju cijele ulice’ u centralnom dijelu Sarajeva”. Vidi: ICTY, Presuda, Galić S. 2003. par. 570. 584. i 585.

⁸ ICTY, P00377 B. Izjava svjedoka, Hvaal Morten, fotoreporter, datum razgovora: 14. i 15. februar 2001. par. 11.

⁹ ICTY, 00847711, “Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda (...)”, Govor Ratka Mladića, 32; ICTY, 0321-9259, Transkript presretnutog telefonskog razgovora, Mladić-NN, 25. maj 1992.

¹⁰ ICTY, 00847711, “Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda (...)”, govor Ratka Mladića, str. 29-30.

¹¹ “Neprijatelj se nalazi na dominantnim objektima oko grada Sarajeva i kontroliše komunikacije koje izvode iz istog sa slijedećim rasporedom”: Ilijaš (4 MB 120mm, 8 OT, 4 MB 82mm, 1 haubica 122mm, 1 PAT 20/1 i 8 snajpera), Semizovac; Krivoglavci-Vogošća-Kobilja Glava (24 tenka, 9 BsT 82mm, 3 PAT, 7 MB 82mm, 60 PM, 1 bacač protivoklopnih raketa); Radava-Mrkovići-Faletići (3 BsT 82mm, u Radavi skladište municije, 11 mitraljeza, 2 MB 120mm, 2

kodnevno, neselektivno granatirani, što je neminovno dovodilo do masovnih zločina nad civilima. Nadalje, pored sistematskog, neselektivnog i danonoćnog granatiranja, vojno i političko rukovodstvo SRJ/RS-a je stanovnike glavnog grada primoralo na primitivne, predcivilizacijske načine života, uskrativši im osnovne egzistencijalne uvjete, kao npr. vodu,¹² hranu,¹³ lijekove,¹⁴ električnu energiju,¹⁵ ogrijev,¹⁶ plin,¹⁷ a u pokušaju da dođu do namirnica neophodnih za

MB 82mm); Faletići-Kozija ćuprija-Brus (6 BsT 82mm, 15 PAT, 2 MB 120mm, 2 MB 82mm, 14 mitraljeskih gnijezda, 3 tenka i 2 OT, 4 BsT, 9 PAT, 3 haubice, 16 mitraljeza, 4 MB 82mm); Vidikovac-Vraca-Grbavica (14 tenkova, 8 OT, 6 PAT, 5 BsT 82mm, 7 MB 120mm, 6 MB 120mm, 20 PM); Mojmiilo-Nedžarići-Stup; (11 tenkova, 8 OT, 4 MB 120mm, 12 MB 82mm, 8 haubica 155mm, 6 haubica 122mm, 4 VBR 128mm, 2 lavr PVO); Lukavica-Bijelo Polje-Krupac (17 tenkova, 22 OT, 4 BsT, 9 PAT, 3 haubice, 16 mitraljeza, 4 MB 82 mm); Ilidža (9 tenkova, 6 OT, 8 MB, 10 mitraljeza, 3 Bst 82mm, 2 PAT, POLO 9K11, veliki broj Osa i Zolja; Rajlovac-Butmir (2 tenka, 6 BOV-a, 8 MB, 10 PAT, 10 mitraljeza, 18 snajpera i veći broj osa i zolja). Vidi: AIIZ, inv. br. 7-176, R BiH, Regionalni štab TO, Sarajevo, str. pov. br. 02-212/92, 22. maj 1992; Komandi RŠTO, Redovni borbeni izvještaj.

¹² Nakon što je čuo ohrabrujuće vijesti od Čede Kljajića, funkcionera odmetnutog srpskog MUP-a, da je urbani dio Sarajeva "rezervat pravi" te da su svi izvori vode pod njihovom kontrolom, Stojan Župljanin ga savjetuje: "Pazi, morate ih držati da izgledne dobro. (...) i dobro da ožedne (...) nema za njih goreg lokaliteta pod nebeskim svodom. (...) Držite ih, samo im na slamku, samo na slamku, vode i malo zraka. (...) da dišu na slamku (...)" te konstatira kako treba vodu malo zatvoriti "da zbate Vladu bolan (...). Trebate fino po 10, 12 sati zatvoriti. (...) pa nek razmišljaju (...) I da se zna ko drži izvore vode (...)" (ICTY, Presretnuti telefonski razgovor, Stojan Župljanin i Čedo Kljajić, 7. maj 1992). O masovnim ubistvima civila u redovima za vodu pogledati poglavlja: 3.3; 4.4; 5.5. u: Karović M. 2013. O "Vodiču za preživljavanje" građana bez ovog elementarnog životnog energenta, pogledati: Kapić S. (ur.) [et al]. 2005. 301. i 727.

¹³ Kapić S. 2005. 203, 209, 267, 308-314. i 462-463.

¹⁴ Isto. 354.

¹⁵ Isto. 249, 392, 457. i 726.

¹⁶ Isto. 249, 264, 334. i 396. O ubistvima civila u potrazi za drvima vidi: Karović M. 2013. prilog br. 1, lokacije br. 73, 110. i 141.

¹⁷ Isto. 258, 383. i 384. Također, uslijed amaterskog uvođenja i konstantnih prekida, tj. otvaranja i zatvaranja ventila, dolazilo je do vrlo čestih eksplozija plina. Vidjeti: Kapić S. 2005. 500; ICTY, IT-98-29/1:Milošević Dragomir, Exhibit P00267.B, Izjava svjedoka: Jordan John, 22, 23. i 24. august 2006. par. 30; Npr. u maju 1995. komandant 1. Ilidžanske Pbr. izvještava komandu SRK-a kako "Postoje izvjesni problemi u izvršavanju naređenja da se prekine dotok plina u Sarajevo. Naime, izvjesni Krajišnik iz Rajlovca ima pristup ventilima koje neopaženo odvrće. Danas smo u toj zoni postavili stalnu patrolu". (AIIZ, inv. br. 7-1768, Komanda 1. Ilidž. Pbr, str. pov. br. 1-2031-1/95, Ilidža, 28. maj 1995, Dnevni izvještaj za dan 28. maj 1995.

preživljavanje, civili su masovno ubijani ili teško ranjavani na svim lokacijama u gradu, granatiranjem, snajperskim djelovanjem, ali i djelovanjem aviobombi.

U razgovoru sa Gojkom Đogom, 12. oktobra 1991. godine, pored izricanja prijetnji da će Muslimani nestati, Radovan Karadžić nagovještava da će JNA, protiv svojih “neprijatelja” koristiti 500 aviona, “po 20 u svakom naletu”.¹⁸ Ova Karadžićeva prijetnja, izrečena više kao ucjena u općem kontekstu događanja, nije ispunjena takvim intenzitetom i količinom borbenih aviona, ali su, na primjer, početkom opsade, u nekoliko navrata avioni bivše JNA, u cilju zastrašivanja građana i branitelja Sarajeva, nadlijetali grad,¹⁹ dok je tokom mjeseca juna 1992. godine zabilježeno bombardiranje položaja branitelja Sarajeva na brdu Žuč, kao i prigradskom naselju Briješće.²⁰ Početkom mjeseca augusta 1992. godine, avijacija jugoslavenske vojske je, u nekoliko navrata nadlijetala nad gradom, dok je borbenog djelovanja bilo na području Trnova i Kijeva.²¹ Povre-

Dostavlja-Komandi SRK, Komandant: pukovnik Vladimir Radojičić).

¹⁸ Karadžić je tokom telefonskog razgovora s “pjesnikom” Gojkom Đogom, u nekoliko navrata ponovio kako će Muslimani nestati, da će “biti krvi do koljena”, jer “oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba”, te da će ovaj grad biti “karakazan u kojem će izginuti 300.000 Muslimana”, uz napomenu kako “on (Alija, op.a.) može da ima vlast u pola Sarajeva, Zenici i u pola Tuzle, i nema, gotovo je, Gračanica i ove sitne (...)” (ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Radovana Karadžića i Gojka Đoge, 10. oktobar 1991). Dan nakon burnog zasjedanja Skupštine RBiH, 15. oktobra 1991. Karadžić je slične nagovještaje o uništenju bosanskih Muslimana, ukoliko budu insistirali na nezavisnosti, ponovio i u telefonskom razgovoru sa svojim bratom Lukom i Miodragom Davidovićem. “(...) to bi bio rat do istrebljenja njihovog. (...) Ne bi im Srbi nikad oprostili, to bi bilo, to bi ih uništilo potpuno. Prije svega, niko od njihovog rukovodstva ne bi ostao živ, za tri, četiri sata bi bili pobijeni svi. Ne bi imali šanse da opstanu uopšte”. Vidi: Biserko S. (ur.) 2006. 266.

¹⁹ Npr. jedan avion tipa MIG je 26. aprila 1992. u niskom letu dva puta nadletio grad. Vidi: Šadinlija M. 2010. 33.

²⁰ Ministar odbrane Jerko Doko 10. juna 1992. šalje protest pukovniku Vilsonu, u kojem navodi kako “neprijatelj sve intenzivnije koristi svoje moćno zrakoplovstvo. Tako je u 9:50 na području prigradskog naselja Briješće djelovao sa dva nadzvučna zrakoplova koja su na branitelje i civilne objekte ispustila 22 kazetne bombe, kojom prigodom je ubijen jedan, a teško ranjeno 8 branitelja”. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-251 i 7-252, RBiH, Ministarstvo odbrane, Pukovniku Vilsonu, sjedište UNPROFOR-a, Sarajevo, 10. juni 1992. Protest: Ministar odbrane Jerko Doko.

²¹ Npr. 2. augusta 1992. zbog polijetanja aviona s banjalučkog aerodroma, zračna opasnost je oglašavana u dva navrata (u 14:10 i 17:10). Krećući se maršutom Banja Luka-Kotor Varoš-Žepče-Kakanj-Sarajevo-Kijevo i Trnovo, avijacija je djelovala na području Kijeva i Trnova, dok je područja urbanog dijela grada nadlijetala, s ciljem zastrašivanja njegovih stanovnika.

mena nadlijetanja avijacije jugoslavenske vojske su nastavljena i u narednom periodu, zbog čega je Vijeće sigurnosti UN-a donijelo Rezoluciju o zabrani leta aviona iznad teritorije BiH,²² ali kako ona nije predviđala određene sankcije i kazne za njeno nepoštivanje, nadlijetanja su nastavljena i nakon njenog donošenja zabrane.²³ Krajem marta 1993. godine Vijeće sigurnosti UN-a usvojilo je novu rezoluciju, u kojoj, uz duboku zabrinutost o “novim kršenjima zabrane vojnih letova u zračnom prostoru RBiH”, ovlašćuje sve države članice da, preduzmu “sve neophodne mjere” u slučaju daljih kršenja navedenih odredbi.²⁴ Međutim, napomena kako je za poduzimanje svih neophodnih mjera potrebno ovlašćenje Vijeća sigurnosti i neposredna koordinacija s generalnim sekretarom, precizirana u istom paragrafu, bio je način da se što više odugovlače konkretne akcije u smislu kažnjavanja počinitelja zločina.

U pokušaju da nadomjesti zabranu upotrebe “pametnih” ili precizno vođenih aviobombi koje se lansiraju s aviona,²⁵ s udaljenosti nekoliko kilometara od cilja, rukovodstvo Republike Srpske (RS) je, uz podršku ruskih ultradsoničara, stavilo u upotrebu novo, elektronsko lasersko oružje koje se može

(Vidi: AIIZ, inv. br. 7-147, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski Centar za obavještanje, br. 03/285-6, Sarajevo, 2. august 1992). I narednih dana u Sarajevu je označavana zračna opasnost zbog polijetanja aviona s aerodroma Banja Luka, koji su, krećući se uglavnom navedenom maršutom, ponovo nadlijetali nebo iznad Sarajeva, a 4. augusta Gradski centar za obavještanje je zabilježio 22 polijetanja aviona, zbog čega je u Sarajevu u 44 navrata oglašavana zračna opasnost, a oko 17h avioni su nadlijetali područje Huma, ali nije zabilježeno djelovanje. (Vidi: AIIZ, inv. br. 7-145, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski sekretarijat za narodnu odbranu, Gradski centar za obavještanje, br. 03/4-85-6/133, Sarajevo, 4. august 1992). Narednog dana, 5. augusta 1992., ovaj Centar je zabilježio 23 polijetanja aviona s aerodroma iz Banja Luke, Podgorice, Batajnice, a od 16:30 s banjalučkog aerodroma avioni su letjeli relacijom Banja Luka-Kotor Varoš-Visoko-Sarajevo-Bjelašnica i nazad. (Vidi: AIIZ, inv. br. 7-144, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski sekretarijat za narodnu odbranu, Gradski centar za obavještanje, br. 03/4-85-6/134, Sarajevo, 5. august 1992).

²² Rezolucija Vijeća sigurnosti UN br. 781, kojom su “zabranjeni vojni letovi u zračnom prostoru BiH”, je usvojena 9. oktobra 1992. Vidi: Rezolucije Vijeća sigurnosti o Bosni i Hercegovini od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95. 1995. 47-48.

²³ Npr. dan nakon što je Rezolucija donesena, zabilježeno je nadlijetanje aviona nad Gradačcem, dijelovima Brčkog koji su bili pod kontrolom Armije RBiH, Srebrenicom i Jajcem. (Vidi: Milašin Tihomir. 2002. 33).

²⁴ Rezolucija br. 816, od 31. marta 1993. Vidi: Rezolucija Vijeća sigurnosti. 1955. 59-61.

²⁵ ICTY, 06067014, Zečević B. 2007.

upotrijebiti i sa zemlje i iz zraka.²⁶ Nekoliko dana prije nego je, prilikom svoje posjete SRJ, Žirinovski novinarima otkrio vijest o posjedovanju novog oružja, na brdo Žuč je 29. januara 1994. godine pao jedan projektil, za koji je ustanovljeno da se radi o tipu ruske aerosolne aviobombe ODAB 500, koje su korištene u Čečeniji, a od čijeg djelovanja je u krugu od 30m bila spaljena trava i zemlja.²⁷ Ova bomba bila je napravljena veoma profesionalno, imala je kontejner s padobranom i sastojala se od 4 ruska raketna motora tipa GRAD, a ustanovljeno je da je lansirana s motornog vozila iz pravca dijela Vogošće koji je bio pod kontrolom SRK-a.²⁸

Ultimatum NATO-a, koji je uslijedio nakon masakra na pijaci Markale,²⁹

²⁶ Vladimir Žirinovski, lider ultradesničarske ruske stranke tvrdio je da ovo oružje “za sobom ne ostavlja ništa živo, ali posle njegove upotrebe nema zračenja ni posledica kao od atomske bombe” (...) te kako ono “može da spase Slovenstvo i pomogne Srbima da se odbrane od terorističkog zapada”. Vidi: Biserko S. (ur). 2006. 82.

²⁷ S obzirom da se nakon eksplozije, na određenoj udaljenosti od zemlje pojavio bijeli oblak i jarko žuta kugla, te da budu spaljeni zemlja i trava, stručnjaci su konstatairali da se radi o aerosolnom eksplozivu, koji je u tečnom stanju (sagorljiva materija), pomješanim s prahom tetranita. Vidi: Zečević B. 2007. 59, 80. i 91.

²⁸ ICTY, 0893009. Izjava svjedoka: Zečević B. 26. i 27. februar 1996.

²⁹ Uz djelimično povlačenje teškog naoružanja ili njegovo stavljanje pod kontrolu UNPROFOR-a, obnavljanje tramvajskog saobraćaja stanovnicima Sarajeva pružio je privid normalnog života. Međutim, nekoliko dana nakon što su otvoreni “Plavi putevi”, uslijedile su reakcije komandanta SRK-a po kojima bi trebalo “izvršiti utvrđivanje položaja oko Sarajeva, izradom žičanih i betonskih ograda, čime bi se pojačalo uverenje da se zaista nalaze u blokadi (“u logoru”); a slični zaključci su usvajani i narednih mjeseci s ciljem da Muslimani “budu kao u kavezu” u stalnom pritisku i da “ne mogu da se osjećaju slobodnim”. Vidi: AIIZ, inv. br. 1777, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-137/2, 1. aprila 1994. Zaključci i zadaci sa referisanja u Komandi SRK dana 31. marta 1994, Komandant: General-major Stanislav Galić; AIIZ, 7-1778, Komanda SRK, str. pov. br. 20/15-219, 14. maj 1994, Zaključci i zadaci sa sastanka Kadrovske saveta od 14.maja 1994, Dostaviti jedinicama SRK 18. maja ‘94, Komandant: general-major Stanislav Galić. Nadalje, fleksibilna opcija pregrupiranja i povlačenja teškog naoružanja oko Sarajeva, prema kojoj je, “pregrupirano” naoružanje bilo kontrolirano na osam punktova UNPROFOR-a, je omogućila VRS da u narednom periodu sve češće otuđuje oruđa i stavljaju ih u upotrebu, a pripadnike UNPROFOR-a uzimaju kao taoce. Također, zbog vrlo intenzivnih snajperskih napada na civile u gradu, 14. augusta 1994, na sarajevskom aerodromu potpisan je Antisnajperski sporazum. ICTY, IT-95-5/18-PT: Karadžić, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009, Prilog F, Snajperski incidenti u Sarajevu, str. 20-22; Čekić S. (et al), 2010. str. 634; Milašin T. 2002. str. 295; AIIZ, inv. br. 7-1779, Komanda SRK, str. pov. br. 20/15-451, 14. august 1994. Hitno-narađenje, dostaviti: Komandi svih jedinica SRK i IKM SRK; Komandant: general-major Dragomir Milošević; AIIZ, inv. br. 7-155, RBiH, Komanda

odgodio je upotrebu,³⁰ ali ne i proizvodnju modificiranih aviobombi. Uz pomoć Generalštaba VJ,³¹ izrađene su vrlo neprecizne modificirane aviobombe tipa FAB 100 i FAB 250, čija primjena u urbanim sredinama “neminovno dovodi do pojave civilnih žrtava”, a predstavljaju primitivnu izvedbu ruske modificirane aviobombe ODAB 500.³²

Intenzivna primjena modificiranih aviobombi u Sarajevu, april - august 1995.

“Lansere avio-bombi imati spremne za dejstvo po gradu (...)”

Dragomir Milošević, 14. april 1995.³³

Krajem novembra 1994. godine kod rukovodstva samoproglašene Republike Srpske pojavile su se koncepcije za “prekid rata”, ali bez “prejudiciranja pitanja teritorije”.³⁴ Smatrajući da je u dobroj pregovaračkoj poziciji, Radovan Karadžić se trudi “zamrznuti faktičko stanje”,³⁵ a tražeći posredovanje “neutralnijih” frakcija unutar “međunarodne zajednice”,³⁶ želi anulirati tačke spo-

I. korpusa, Broj: 11/34-392, Sarajevo, 11. septembar 1994, Protest, UNPROFOR, Sektor Sarajevo, gen. Sobirou; Komandant: brigadni general Vahid Karavelić.

³⁰ Odgađanje upotrebe ovih bombi odnosilo se samo na Sarajevo, jer je agresor, u toku napada na Bihać, Cazin, Goražde, Olovo, Maglaj i druge gradove tokom 1994. i 1995., uz ostala oružja i oruđa, koristio i modificirane aviobombe.

³¹ Na primjer, raketni motori za aviobombe su nabavljani u SRJ, dok su se preostali dijelovi proizvodili u vogošćanskom Pretisu, čiji se direktor, Milorad Motika 10. maja 1994. obraća Mandiću, s molbom da uputi pismo Momčilu Perišiću, da se od Krušika iz Valjeva ubrza doprema 1000 raketnih motora 122mm za potrebe PRETIS-a; Vidi: ICTY, Zečević B. 2007. str. 160-161.

³² ICTY, Zečević B. 2007. str. 79.

³³ AIIZ, inv. br. 7-1786, Komanda SRK-a, str. pov. br. 20/04-130, 19. april 1995. Vrlo hitno, Naređenje za potpunu b/g svih jedinica SRK-Komandant: general-major Dragomir Milošević. Vidi: Karović M. 2013. poglavlje br. 5.4.

³⁴ Koljević N. 2008. (knj. I) 720.

³⁵ Koljević N. 2008. (knj. II) 20.

³⁶ Jedan od posrednika, za kojeg se smatralo da će uvjeriti “Muslimane da prihvate srpski predlog o završetku rata”, bio je i generalni sekretar UN-a, Boutros Ghali, koji je na poziv Radovana Karadžića posjetio Sarajevo, strogo opominjući “bosansko rukovodstvo zbog loše saradnje s Ujedinjenim nacijama”. Vidi: Koljević N. (II) 2008. 722-723; Rose M. 2001. 266.

razuma Kontakt grupe koje mu ne odgovaraju.³⁷ Karadžić “u pomoć” poziva bivšeg predsjednik SAD-a, Jimmya Cartera,³⁸ uz čije posredovanje je dogovoreno da se 23. decembra potpiše Sveobuhvatni sporazum o prekidu vatre, a 31. decembra 1994. Sporazum o prekidu neprijateljstava.³⁹ Bez obzira na ove sporazume, do stvarnog prekida vatre i neprijateljstava u sigurnoj zoni UN-a Bihać kao i do prekida snajperskih i mitraljeskih napada na sarajevske tramvaje nikada nije ni došlo.⁴⁰

U pripremama za predstojeće ofanzive, razrađene početkom marta,⁴¹ u Komandi SRK-a održavani su seminari u cilju “informativno-propagandnog dejstva”, o kojima su *Oslobođenje*, *SRT*, *Radio Grbavica*, *Radio Ilidža* i *Radio Ilijaš*,⁴² dobijali određena uputstva i instrukcije za “pravilno” informiranje javnosti. Nakon isteka Sporazuma o prekidu neprijateljstava, teze poput one da

³⁷ U periodu kada se u posjedu RS-a nalazilo više od 70% teritorije RBiH, omjer 49-51% nije odgovarao rukovodstvu RS-a, jer bi značio povratak velikog dijela okupiranih teritorija međunarodno priznatoj RBiH. Drugo, važno pitanje, bilo je rješavanje statusa Sarajeva, podjelom grada na dva dijela, što je jedan od šest strateških ciljeva srpskog naroda, preciziran 12. maja 1992. na 16. sjednici Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Nakon potpisivanja Sporazuma, za Srpsku-radio televiziju, 7. januara 1995., Radovan Karadžić izjavio je: “Mi smo još uvijek pogodbeni i prihvatamo da se formiraju dva grada, ukoliko protivnička strana ne bude htjela, onda ćemo se mi zadovoljiti čitavim Sarajevom”. Vidi: AIIZ, DVD br. 54.

³⁸ Rose M. 2001. 275. Istovremeno s Carterovim boravkom u Sarajevu, napadi na Bihać traju punom žestinom, a u ovim napadima su korištene i 4 avioбомbe, dok je, potpisivanju sporazuma o prekidu vatre, prethodilo granatiranje sarajevske pijace (22. decembra 1994). Vidi: Milašin T. 2002. 446.

³⁹ Koljević N. (II) 2008. 19-20; Begić K. 1997. 248; Tuđman M., Bilić I. 2005. 434-435. i 437. Prekid vatre pružio je povod pripadnicima UNPROFOR-a i njegovim komandantima da bezbrižno proslavljaju Božić, pripređujući pijanke, a za tu namjenu francuska vlada je, svojim i drugim vojnicima UN-a, dostavila 30.000 flaša vina. Vidi: Rose M. 2001. 279.

⁴⁰ Pripadnici SRK-a su, iz pravca Grbavice, pretežno s nebodera u Lenjnovoj ulici, gađali tramvaje dok su se kretali linijom od Socijalnog do Marijin Dvora, a prilikom gađanja tramvaja 14. i 27. februara i 3. marta, u ovom prevoznom sredstvu ranjeno je devet civila. Vidi: ICTY, 03316262, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/05-1- dana: 17. februara 1995, Službena zabilješka; ICTY, 03316226, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu i KDZ, Broj knjige uviđanja: 248/95, 15. februar 1995.; Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; Kriminalistički tehničar: Vidović Bogdan; A. A, “Novi napadi na tramvaj”, *Oslobođenje*, 28.2.1995. 10; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 290-310.

⁴¹ Vidi više: Šadinlija M. 2010. 186-190.

⁴² ICTY, Komanda SRK, Organ za MV i PP, Pov br. 20/05-53, 17. februar 1995. Seminar za rad Centra za informativno-propagandno dejstvo. Pukovnik: Luka Dragičević.

SRK “ne izvode aktivna dejstva i ne krše sporazum”, a da su Muslimani ti koji su prekršili navedeni sporazum, te da se UNPROFOR stavio na “jednu od strana u sukobu”, bile su neizostavne vijesti koje su trebali plasirati navedeni prorežimski mediji u RS-a.⁴³ Također, u kontekstu reorganizacije, jačanja Armije RBiH i plana o deblokadi Sarajeva, o kojem se tokom 1995. godine sve više govorilo, na Trećoj vanrednoj sjednici RS-a, održanoj 23-24. maja 1995. godine, vođene su polemike o načinu vođenja rata, a Karadžić razočarano konstatira da i “pored superiornosti u naoružanju i drugih stvari, mi od samog početka rata neke stvari nismo mogli da uzmemo. Nismo mogli da uzmemo Dobrinju, recimo uzeli smo dva kraja Dobrinje, ali centralni dio nismo mogli da uzmemo. Brdo Žuč u Sarajevu napadali smo 90 dana teškom artiljerijom, slupali sve živo, pojavimo se, Turci još u rovu i čekaju nas (...)”.⁴⁴ Na istoj sjednici, jedan od poslanika, Zlatko Kelečević, uputio je oštre kritike zašto rukovodstvo RS-a nije iskoristilo prednost aviona, tenkova i luna, koju je, u odnosu na svoje “neprijatelje”, imalo punu godinu dana.⁴⁵ Prethodno je, po isteku Carterova primirja, u aprilu 1995. godine, Karadžić, u svom obraćanju medijima, poručio javnom mnijenju, ujedno ucjenjujući Kontakt grupu, kako VRS raspolaže novim oružjem, zahvaljujući kojem rat može završiti za dva mjeseca, te prijetnjama kako će njegova vojska zauzeti i “sigurne zone”, “dajući Zapadu jedan dan da razmisli da li je za političko ili za vojno rješenje”.⁴⁶ Potom je uslijedila sve intenzivnija upotreba modificiranih aviobombi,⁴⁷ a

⁴³ ICTY, D00138, Komanda SRK, Informativni centar – press Centar, Poverljivo-br. 20/05-117, 11. april 1995. godine. Instrukcije o informisanju javnosti od IS GŠ VRS; Pomoćnik Komandanta za MV i PP, Pukovnik Luka Dragičević.

⁴⁴ Treća vanredna sednica RS, 23-24. maj 1995. u: ICTY, IT 03-69, Donia J. R. Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1992-1996. 17. mart 2008. (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića), par. 283.

⁴⁵ U svojoj kritici, Kelečević tvrdi kako se trebala dati prednost avijaciji, a u odnosu na granatiranje gradova, ističe kako “nije rješenje granatirati gradove”. Vidi: Treća vanredna sednica, 23-24. maj 1995. Zlatko Kelečević, (...). u: Donia J. R. 2008. 145/146. par. 280.

⁴⁶ Milašin T. 2002. 538.

⁴⁷ Prema stručnom mišljenju vojnog posmatrača UN-a Brennskaga, “(...) modificirane avionske bombe nisu pogodno oružje koje treba koristiti protiv neprijatelja koji je ukopan u gradu, među civilnim stanovništvom”. Vidi: ICTY, Izjava: Brennskag Per Anton od 26. oktobra 2006. I Ivan Đokić, za kojeg Tužilaštvo ICTY u predmetu Perišić tvrdi da je idejni tvorac ovih bombi, smatra kako one nisu planirane za upotrebu u urbanim sredinama, te da je takvo korištenje bombi neprihvatljivo i pogrešno. Vidi: www.sense-agency.com, Tužilac: Ekspertiza zasnovana

ilidžanska brigada, 6. aprila 1995. od komande SRK-a dobila je zadatak da izabere “najunosniji cilj” u Hrasnici ili Sokolović koloniji, prigradskim, gusto naseljenim mjestima, “gde bi bile najveće i ljudske i materijalne žrtve”.⁴⁸ Avio-bomba težine 250 kg lansirana iz vodozaštitne zone na području Vrela Bosne, u jutarnjim satima 7. aprila 1995. godine, pogodila je i srušila kuću na sprat u ulici Alekse Šantića u Hrasnici,⁴⁹ od čijeg djestva je ubijen jedan, a ranjena tri civila, te pričinjena veća materijalna šteta na više kuća u neposrednoj blizini eksplozije.⁵⁰ Nakon ovog zločina, u borbenom izvještaju koji Ilidžanska brigada podnosi Komandi SRK-a, 7. aprila 1995. se navodi da je na Hrasnicu toga dana lansirana avionska bomba.⁵¹

Također, posebno je tokom mjeseca aprila, pojačano granatiranje Sarajeva, a 9. aprila 1995. godine, u večernjim satima, s dvije minobacačke granate kalibra 120 mm, pogođena je raskrsnica ulica Maršala Tita i Kralja Tomislava.⁵² Uslijed rasprskavajućeg djestva ove dvije granate, ubijeno je dvoje, a ranjeno šest civila,⁵³ nakon čega je, u narednih sat vremena, na područje općine Stari grad i Centar palo još oko 10 granata.⁵⁴ Dva dana nakon ovog zločina, 12. aprila, u blizini Željezničke stanice na Marijin Dvoru, pripadnici SRK-a su ispalili jednu minobacačku granatu,⁵⁵ od koje je ranjeno sedam srednjoškolaca,⁵⁶ što je bio jedan od povoda da se iz Štaba Civilne zaštite uputi apel građanima Sarajeva da

na netačnim podacima, Hag, 5.11. 2010.

⁴⁸ ICTY, 0529-2925, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-118, 6. april 1995. Dostaviti: Ilidžanskoj pbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

⁴⁹ ICTY, Zečević B. 2007. 100-103.

⁵⁰ Ubijena je Ziba Čustović, a ranjeni: Ziba Šubo, Šerif Brajlović i Gara Sarajkić. ICTY, inv. br. 03316912, RBiH, MUP, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke i otkrivanje kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu, br. 02/4-245, dana: 15. aprila 1995. CSB, Policijski sektor, Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Izvještaj o vještačenju tragova eksplozije do koje je došlo dana 7. aprila 1995. nakon granatiranja općine Ilidža, ulica Alekse Šantića br. 1; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

⁵¹ Vidjeti više: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 475-495.

⁵² Sada ul. Koševo br. 1.

⁵³ Čekić S. (et al). 2010. 244.

⁵⁴ “Agresor učestalo granatira glavni grad BiH, Nove žrtve u Sarajevu”. *Oslobođenje*, 10.4.1995. 1.

⁵⁵ Predmet br. IT-98-29/1-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv: Dragomira Miloševića, Drugi prilog izmjenjenoj optužnici; Tačka 1-terorisanje i tačke 5-7, granatiranje.

⁵⁶ “Granata ranila sedam učenika”. *Oslobođenje*, 13.4.1995. 1.

kretanje svedu na “najmanju moguću mjeru”, te da se poštuju odredbe Centra službe bezbjednosti (CSB) o zabrani okupljanja na javnim mjestima.⁵⁷ Predstojeće ofanzive SRK-a i drugih korpusa VRS-a imale su za cilj “staviti Sarajevo u duboko okruženje”,⁵⁸ za što je bilo neophodno urediti položaje tako da se “iz tih objekata za dejstvo može ostvariti uspješna vatra po izabranom objektu”, a Pripreme za dejstvo uključivale su, pored nabavljanja dodatnih minobacača,⁵⁹ i pripremu lansera za aviobombe, koje bi trebale biti “spremne za dejstvo po gradu”.⁶⁰ Jedna od meta bila je i ulaz u Tunel D-B,⁶¹ na koji su, prema prvobitnoj naredbi načelnika artiljerije SRK-a, trebale biti lansirane dvije aviobombe, ali je, uslijed njihovog ogromnog razornog dejstva, postojala mogućnost ugrožavanja “sopstvenih snaga i snaga UN-a”, te se odustalo od ove zamisli.⁶² Umjesto nepreciznih i “nepredvidivih” aviobombi, na butmirsku stranu tunela su, 7.

⁵⁷ Fotografija prazne pijace Markale, objavljena u *Oslobođenju*, na kojoj je nakon masakra bila zabranjena prodaja, predstavlja primjer poštovanja navedenih odredbi. Vidi: Mr. B. “Uz naredbu o obaveznom zamračivanju. Prozori stvarnosti. Upozorenja i uputstva Štaba Civilne zaštite u interesu građana”. *Oslobođenje*, 13.4.1995. 10.

⁵⁸ Lukavac-95, PROZOR-95, a napadno borbeno dejstvo, isplanirano tokom aprila 1995, pod nazivom “TALAS” je imalo za cilj premjestiti težište aktivnosti jedinica 1. korpusa Armije RBiH s treskavičko-bjelašničkog ratišta na “unutrašnji prsten opsade”. Vidi: Šadinlija M. 2010. 190.

⁵⁹ AIIZ, inv. br, 7-1783, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-133, 21. april 1995, Pripreme za dejstvo, “talas-1”, Komandant: general-major Dragomir Milošević.

⁶⁰ AIIZ, inv. br, 7-1786, Komanda SRK-a, str. pov. br. 20/04-130, 19. april 1995, Vrlo hitno, Naređenje za potpunu b/g svih jedinica SRK- Komandant: general-major Dragomir Milošević. Vidi: Karović M. 2013. poglavlje br. 5.4.

⁶¹ Rukovodstvo RS-a je prijetilo da će izgraditi tunel preko Lukavice, kojim bi presjekli Objekat D-B, a postojala je opasnost da ga sruše eksplozivom ili upotrijebe otrovne plinove. Ništa od ovoga nisu učinili, ali su u nekoliko navrata granatirali ulaz u tunel s butmirske strane, koji je bio nedovoljno zaštićen. Vidi: ICTY, 03041143, Izjava svjedoka: Vahid Karavelić od 22/23. oktobra 2001.

⁶² S obrazloženjem da je prednji kraj SRK-a udaljen oko 500 metara od ulaza u Tunel, a dva punkta UNPROFOR-a oko 200 metara, te da se posmatrači UNPROFOR-a stalno kreću od svojih osmatračnih pozicija kroz naselje Donji Kotorac, načelnik artiljerije SRK-a, pukovnik Tadija Manojlović je odustao od gađanja aviobombama ulaze u Tunel s butmirske strane. Vidi: ICTY, 0529-3127, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-136, 26. april 1995, Planiranje dejstva teškim naoružanjem po neprijateljskim ciljevima u zoni SRK, izvještaj-Glavnom štabu VRS; Načelnik artiljerije: Pukovnik Tadija Manojlović.

maja između 13:00 i 13:35 sati,⁶³ ispaljene već mnogo puta provjerene granate, od kojih je ubijeno devet, a ranjeno 11 civila.⁶⁴ Nakon ovog masakra, u noći između 7. i 8. maja nastavljeno je intenzivno granatiranje grada,⁶⁵ zbog čega je komandant UNPROFOR-a za BiH, general Rupert Smith zatražio zračne napade, koje je komanda UNPF-a u Zagrebu odbila.⁶⁶

Krajem aprila, u sklopu Priprema za dejstvo, Talas-1, SRK planira korištenje većeg broja aviobombi, "tako da, u slučaju promašaja, sledeći projektil mora pasti u cilj".⁶⁷ Tokom naredna dva meseca zabilježeno je njihovo djelovanje po Ali-pašinom Polju i susjednim naseljima, a 24. maja 1995. godine oko 9:45 sati u ulici Safeta Zajke br. 43, koja se nalazi u blizini Željezničke tehničke škole, tvornice Žica i RTV Doma, na asfaltni kolovoz je eksplodirala aviobomba, od čijeg dejstva su ubijena dva, a ranjena četiri civila, stanara navedene ili obližnjih ulica.⁶⁸ Očevici su konstatirali kako je aviobomba imala "isti zvuk kao avion u

⁶³ V. Št, "UNPROFOR o zločinu u Butmiru, Granate ispaljene iz Kotorca?" *Oslobođenje*, 8. maj 1995. 3. Nakon masakra, vojni posmatrači UN-a su kontaktirali VRS, zahtjevom da im garantuju sigurnost za obavljanje istrage, ali "su nam oni odgovorili da ne prilazimo tom području, tako da nismo izvršili istragu na licu mjesta". Vidi: ICTY, 00969101, Izjava svjedoka: Thomas Hansen, 8. i 9. septembar 1995. 3.

⁶⁴ AIIZ, inv. br. 7-1266, BiH, FBiH, Kanton Sarajevo, MUP, Sarajevo, 19-33/97, Pregled većih događaja - masakra izvršenih na području grada Sarajeva od pripadnika VRS-a u periodu 1992-1995.

⁶⁵ S položaja SRK-a granatirano je područje Sedrenika, Panjine Kule, Dobrinje, Hrasna i drugi dijelovi grada. Vidi: "Agresor nastavio granatiranje Sarajeva. Četnički zločin u Butmiru". *Oslobođenje*, 8. maj 1995. 1.

⁶⁶ ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith od 14. augusta 1996. 13.

⁶⁷ "Za pripremu ovih sredstava neposredno je odgovoran pukovnik Manojlović Tadija". Vidi: ICTY, 0529-0551, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-133, 21. april 1995, Pripreme za dejstvo, "talas-1", Komandant: general-major Dragomir Milošević.

⁶⁸ Ubijeni su: Aiša Hrustan (1944) i Ivan Miletić (1930). Istom aviobombom ranjeni su: Gelo Dražen (1993), Gotovac Anđa (1930), Vučićević Igor (1964), Kukuljac Džemal (1962). AIIZ, inv. br. 7-1828 RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 19/04-1.3. 26. maja 1995, Službeni izvještaj sačinjen 26.5.1995. u prostorijama ovog Centra, povodom obavljenih uviđaja na licu mjesta nakon pada modificiranih aviobombi, dana 24. maja 1995. u ulici Majdanska bb, kojom prilikom su četiri lica izgubila život, a 11 lica povrijeđeno. Izvještaj sačinio: Kučanin Mirsad; RBiH, MUP, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu. Broj: 02/4-233-387, 5. juna 1995, CSB i policijski sektor, Odjeljenje za krim tehniku i KDZ Sarajevo, Izvještaj o vještačenju tragova eksplozije do koje je došlo dana 24. maja 1995. nakon granatiranja Sarajeva, ul. Safeta Zajke do br. 43. Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

niskom letu”,⁶⁹ a nakon što je eksplodirala, prouzrokovala je veliki oblak dima koji se mogao primjetiti i sa 300m udaljenosti.⁷⁰ Detonacija bombe je izbila sve prozore i vrata kuće Džemala Kukuljca, koji je tada bio ranjen, te osjetio jak pritisak i imao osjećaj da se cijela kuća dimi.⁷¹ Četiri sata poslije, nedaleko od ove lokacije, eksplodirala je još jedna modificirana, “fugasno-razorna” avio-bomba, od čijeg dejstva su ubijena dva i ranjena dva civila.⁷² Na osnovu ostataka pronađenih na licu mjesta, istražitelji su zaključili da su obje aviobombe bile težine 250 kg, da su imale 3-5 raketnih motora tipa GRAD, kalibra 122 mm,⁷³ te da su lansirane iz pravca Lukavice ili Pavlovca, teritorije koja je bila pod kontrolom SRK-a.⁷⁴ Pretresno i Žalbeno vijeće ICTY-a, u predmetu Dragomir Milošević je usvojilo dokazni materijal MUP-a RBiH i analize eksperta prof. dr.

⁶⁹ Enes Jašarević je radio kao električar na trafostanici u Majdanskoj ulici, kada je preko njega i njegovih kolega, kao avion u niskom letu, “preletjela aviobomba i pala negdje iza zgrade Televizije”. ICTY, br. 03042121, Izjava svjedoka, Enes Jašarević, 10. mart 1997. U trenutku eksplozije, za stolom u dvorištu svoje kuće sjedila je Anđa Gotovac, koja je čula “(...) nešto što je zvučalo kao avion. Htjela sam podići glavu da vidim koji luđak leti tako nisko. Nisam imala priliku da podignem glavu, jer je već počeo kaos. (...) To je bila snažna eksplozija i pritisak zraka me odbacio. Znala sam da sam ranjena jer sam začula zvuk cvrčanja kože. Eksplozija me odbacila, a s garaže i s krova su padale stvari. Jedan crijep je pao na mene. Pala sam. Malo mi se zavrtjelo u glavi, ali znala sam šta se dešava”.Vidi: ICTY, 042237, Izjava svjedoka: Anđa Gotovac, 12. mart 1997.

⁷⁰ Očevidac Azem Kapidžija je od mjesta eksplozije bio udaljen 300 metara (kod rijeke Miljacke). Nakon što je čuo dolet projektila, pratio ga je, vidio veliki oblak dima i začuo detonaciju. Vidi: ICTY, Zečević B. 2007. 105.

⁷¹ Ovo je jedan od agrumenata koji ide u prilog tezi da je ova aviobomba bila punjena aerosolnim, a ne TNT (čvrstim eksplozivom). Naime, pored Džemalove kuće, eksplozija je oštetila još pet stambenih objekata, ali na njihovim fasadama, kao i na fasadama okolnih zgrada nije bilo mnogo ostataka od gelera, koje bi izazvala aviobomba težine 250 kg punjenja sa TNT (čvrstim) eksplozivom. Ekspert za naoružanja, prof. dr. Berko Zečević upućuje još na izjave svjedoka koji su primijetili više eksplozija, osjetili “prženje”, jak pritisak, na osnovu kojih zaključuje da je aviobomba bila punjena aerosolnim eksplozivom. Vidi: Zečević B. 2007. 80-82.

⁷² Na ovoj lokaciji ubijeni su: Nezir Huseinović (1942) i Sulejman Prasko (1933), a ranjeni Salko Salto i Enes Jašarević.

⁷³ Za raketiriranu aviobombu FAB-100 i FAB 250 korišteni su raketni motori 122 GRAD, 128mm M77 OGANJ, 128mm M74 MUNJA i 127mm HVAR. Vidi: ICTY, Zečević B. 2007. 80-82.

⁷⁴ ICTY, Zečević B. 2007. 106; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 516; ICTY, Presuda, Milošević D. 2009. par. 517-518.

Berka Zečevića, o vrsti i pravcu lansiranih aviobombi.⁷⁵

Granatirani su i ostali dijelovi grada, a nakon što su pripadnici VRS-a, s nekoliko punktova UNPROFOR-a uzeli teško naoružanje, NATO je, 25. maja bombardirao depoe municije na Palama.⁷⁶ Uslijedila je reakcija VRS-a, granatiranjem svih "sigurnih zona", a u centru Tuzle, lokalitetu poznatom kao Kapija, su jednom granatom kalibra 130 mm, ispaljenom s položaja VRS-a na planini Ozren, ubijeno je 71, a ranjeno 140 civila.⁷⁷ Nastavila se poznata "igra", prema kojoj NATO kažnjava VRS, a VRS UNPROFOR, koja je dobila svoj puni "zamaš" nakon ponovnog bombardiranja Pala, 26. maja, kada VRS, demonstrirajući svoju silu, zapravo pokazuje svu nemoć u kojoj se UNPROFOR u tom trenutku našao.⁷⁸ Uzimanje oko 400 pripadnika UNPROFOR-a za taoce,⁷⁹ koje su koristili i kao žive štitove, bio je način da zaustave akcije NATO-a, ali i kazne pripadnike UNPROFOR-a "za bombardovanje srpske dubine".⁸⁰

⁷⁵ ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 508; 519-521; ICTY, Presuda, Milošević D. 2009. par. 252-259.

⁷⁶ ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21. i 22. novembar 1997. par. 49-51.

⁷⁷ Za ovaj zločin pravosnažno je, na 25 godina zatvora, osuđen Novak Đukić, komandant taktičke grupe-Ozren VRS. Vidi: Sud BiH, broj: X-KR-07/394, Prvostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 12. juni 2009; Sud BiH, broj: X-KRŽ-07/394, Drugostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 6. april 2010.

⁷⁸ "Obzirom na novonastalu situaciju u zoni odgovornosti Korpusa (dejstvo iz VaP snaga NATO)", Dragomir Milošević izdaje sljedeće naređenje: "Odmah pristupiti totalnom blokiranju snaga UN na kontrolnim punktovima i svim putnim pravcima u celoj zoni Korpusa. Ovo ostvariti jačim snagama uz uslov da snage UN uoče našu blokadu. Ne obzirati se na zahteve UN oko snabdevanja hranom, vodom, i sl." ICTY, dok. br. 0529-2959, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-182, 26. maj 1995. Vrlo hitno, Naređenje za postupak sa UN. Dostaviti svim jedinicama SRK, Kurirom: 1. Smb, 4. lap, PVO, 4. bV, 4. bVP, 4. atb; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

⁷⁹ Naredba da se pripadnici ruskog porijekla ne zarobljavaju potvrđuju teze o "bratskom" odnosu ruskih trupa u sastavu UNPROFOR-a i pripadnika VRS-a. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1785, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-186, 27. maj 1995. Vrlo hitno. Dostaviti svim jedinicama SRK; Komandant: general-major Dragomir Milošević. Također, više o ovome, vidi u: Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine 53/35 (1998); "Izvještaj o Srebrenici", 15. novembar 1999. Vidi: "Genocid u Srebrenici, 'sigurnoj zoni' Ujedinjenih nacija, jula 1995." Vidi: Čekić S. (et al.) 2000. 111-115.

⁸⁰ Na 51. sjednici Skupštine RS-a, održanoj 14-15. juna 1995., Karadžić, pored ostalog, govori: "Mi smo naredili hapšenje, nismo baš pojednostavili naredili kako će se vezivati, ali odrazilo se dobro, to je bilo vrlo šokantno za svijet, sada mi to lako, kada nas pitaju da li je to bilo lijep gest, ja ih pitam da li je lijep gest bombardovati srpsku dubinu i plašiti našu djecu i starce da

Istovremeno s bombardiranjem položaja VRS-a od strane NATO-a, i uzimanjem pripadnika UNPROFOR-a za taoce,⁸¹ 26. maja 1995. godine, oko 11:30 sati, iz pravca Butila lansirana je aviobomba,⁸² uslijed čijeg razornog djeljstva je ranjeno 17 civila, i teško oštećeno nekoliko stanova u ulici Safeta Hadžića br. 52, lokaciji koja se nalazi u neposrednoj blizini pada prethodne dvije aviobombe.⁸³ Granatiranje koje je uslijedilo nekoliko minuta nakon lansiranja ove aviobombe,⁸⁴ dolazilo je iz pravca Lukavice, što ukazuje na “dobru sinhronizaciju” jedinica SRK-a koje su djelovale na području Ilidže i Lukavice.⁸⁵ Kriza s taocima rješavana je u periodu od 2. do 18. juna,⁸⁶ ali nemoć UNPROFOR-a osokolila je pripadnike VRS-a da u narednim danima intenziviraju granatiranje grada, te da sve češće upotrebljavaju “nova oružja”, čime bi, kako su mislili, završetak rata riješili u svoju korist.

Snajperski i minobacački napadi na civile u glavnom gradu RBiH su, tokom ljeta 1995. godine dostigli svoj vrhunac,⁸⁷ a uvjeravanja Radovana Karadžića od strane specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN-a kako novoformirane snage za brze intervencije⁸⁸ “neće stati ni na čiju stranu, niti će

bježe, onda nema niko odgovor, tako da se ne odgovori odgovorom nego pitanjem, i oni nemaju šta da kažu”. Vidi: Donia J. Robert 2008.151-152. par. 219.

⁸¹ Vidi: Karović M. 2013. Poglavlje br. 5.3.

⁸² ICTY, Milošević D. 2007. par. 525-527.

⁸³ Bomba je udarila u ravni krov stambene zgrade u ulici Safeta Hadžića br. 52, probila betonsku ploču, potpuno uništila jedan, a teško oštetila tri susjedna stana na petom spratu, zatim probila betonsku ploču između petog i četvrtog sprata, teško oštetila dva stana na četvrtom spratu, te veću štetu nanijela u dva stana na trećem spratu. ICTY, Zečević B. 2007. 112.

⁸⁴ Nekoliko minuta nakon eksplozije ove bombe uslijedilo je granatiranje područja Majdanske i ulice Safeta Hadžića, kada je ispaljeno oko 10 granata, ali svaka od njih nije eksplodirala. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 525-527.

⁸⁵ ICTY, Zečević B. 2007. 112–114; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 530-533.

⁸⁶ ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21. i 22. novembar 1997. par. 55-71.

⁸⁷ Donia J. Robert 2006. 362.

⁸⁸ Dan nakon osnivanja snaga za brze intervencije (RRF), 4. juna 1995., na press konferenciji u Sarajevu, portparol UN-a je naveo njihova četiri osnovna cilja: rušenje opsade Sarajeva, uspostava zone od 20 km oko glavnog grada, osiguranje zona u istočnoj Bosni i pregrupiranje snaga UNPROFOR-a. Vidi: Begić K. 1997. 260. Međutim, u Rezoluciji Vijeća sigurnosti UN-a od 16. juna 1995. stavlja se na znanje da se ove snage uklapaju u “sastavni dio postojeće misije UNPROFOR-a”, uz napomenu da će “njihova nepristrasnost biti održiva”. Vidi: UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/RES/988 (1995), 16 June 1995, Resolution 998 (1995),

se ponašati drugačije od ostalih mirovnjaka u Bosni”,⁸⁹ postalo je svojevrsno ohrabrenje političkom i vojnom rukovodstvu samoproglášenog RS-a za nastava napada na civile, a da pri tome, u skladu s navedenim reakcijama Akashi-ja, nisu uslijedile sankcije.

Bombardiranje grada modificiranim aviobombama nastavljeno je i u narednom periodu, a Zapovjest komandanta 1. korupsa za napad, potpisana 8. juna 1995. godine, koja je najavljivala dugo pripremanu ofanzivu Armije RBiH u cilju deblokade grada, upozoravala je i na mogućnosti odmazde od strane SRK-a po urbanim dijelovima Sarajeva pojačanom upotrebom raketnih sistema Z-Z, kao i modificiranih aviobombi.⁹⁰ Na dan prije nego je planiran početak ove ofanzive,⁹¹ Dragomir Milošević podnosi izvještaj Glavnom štabu (GŠ) VRS-a, u kojem navodi da se u zoni odgovornosti SRK-a nalazi ukupno 21 lanser za avionsko naoružanje,⁹² od kojih četiri služe za lansiranje

Adopted by the Security Council at its 3543rd meeting, 16 June 1995

⁸⁹ “Reuter je 22. juna prenio iz New York Timesa pismo koje je Akashi uputio Karadžiću, u kome ga uvjerava kako nove snage za brze intervencije, koje čine 12,5 hiljada vojnika, neće stati ni na čiju stranu, niti će se ponašati drugačije od ostalih mirovnjaka u Bosni. U povjerljivom pismu namjera je bila da se ublaže strahovanja bosanskih Srba da će nove trupe silom probijati koridore kroz teritoriju koju oni kontroliraju. (...) Sutradan, Reuter je prenio saopćenje M. Albright u kome, između ostalog, stoji da ‘metod, odabir trenutka i sadržaj tog pisma je veoma neprikladan.” Vidi: Begić K. 1997. napomena 29. 260-261.

⁹⁰ AIIZ, inv. br. 7-1787, Armija RBiH, Komanda 1. Korpusa, str. pov. br. 01/3-120, 8. juna 1995; Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Primjerak br. 6, Zapovjest komandanta 1. Korpusa za napad, Komandant: brigadni general Vahid Karavelić. (Na osnovu naredbe Rasima Delića, Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1276, RBiH, Generalštab Armije, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, br. evidencije 324, 29. maja 1995, Tarčin; Komandama 1, 3, 4. i 7. korpusa, Zapovjest GŠA za napad op. br. 1; Komandant Generalštaba: armijski general Rasim Delić).

⁹¹ Ofanziva 1. Korpusa Armije RBiH u cilju deblokade grada, planirana je 16. juna 1995.

⁹² Načelnik GŠVRS, Manojlo Milovanović je 7. juna 1995. zahtijevao da mu Komanda SRK-a dostavi podatke o broju lansera za avionsko naoružanje, nakon čega načelnik artiljerije SRK-a, pukovnik Tadija Manojlović zahtjeva od svih brigada SRK-a da mu dostave navedene podatke. Vidi: AIIZ, 7-1788, GŠ VRS, str. pov. br. 03/4-1166, 7. juni 1995. Hitno, Komandant 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, V, I PVO, 1. GMTBR, 14, 27, 30 i 35 POB; Načelnik štaba, general-pukovnik Manojlo Milovanović; AIIZ, inv. br. 1789, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-208, 8. juni 1995. Podatke, traži. Dostaviti: Komandi 2. Slpbr, 3. Slpbr, 1. Rpbr, Ilpbr, Igpbr, Ilidž. pbr, kurirom: 1. Smbr i 4. lap PVO; Načelnik artiljerije: pukovnik Tadija Manojlović. Tri dana prije nego je uputio ovaj zahtjev, GŠVRS naređuje da se iz Pretisa dostavi 50 aviobombi Ilidžanskoj, 3. Spbr, 1. Smbr, Ilijaškoj i Igmanskoj brigadi. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1789, Komanda SRK, str.

aviobombi težine 100 i 250 kg.⁹³

Kao što Srpska vojska Krajine, nakon uspjeha Hrvatske vojske u ofanzivi *Bljesak*, 2. i 3. maja raketira Zagreb,⁹⁴ tako i SRK, na dan početka ofanzive Armije RBiH, još intenzivnije bombardira urbane dijelove Sarajeva, a jedan od načina odmazde bio je i lansiranje tri modificirane aviobombe, od kojih su dvije eksplodirale u centru grada,⁹⁵ a jedna u sarajevskom naselju Ali-pašino Polje,⁹⁶ uslijed čijeg razornog dejstva je ranjeno 13 civila, i pričinjena velika materijalna šteta na stambenim, zdravstvenim i poslovnim objektima.⁹⁷ Pretresno i Žalbeno vijeće u predmetu Dragomir Milošević je usvojilo ekspertize prof. dr. Berke Zečevića, koji je ustanovio da su aviobombe koje su eksplodirale u Dositejevoj ulici i Čobaniji lansirane iz kruga tvornice “Pretis” u Vogošći,⁹⁸ a da je bomba koja je eksplodirala na Trgu međunarodnog prijateljstva lansi-

pov. br. 20/13-2-225, 4. juna 1995. Dostaviti: Komandi 27. Pob, PKM SRK-na znanje; na znanje načelnika artiljerije Komande SRK.

⁹³ AIIZ, inv. br. 7-1792, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-208-2, 15. juni 1995. Podaci o lansiranim sredstvima i naoružanju sa aviona, dostavlja - Glavnom štabu Vojske RS; Komandant: general-major Dragomir Milošević; AIIZ, inv. br. 7-1790, Komanda IG PBR, Pov. br. 01/8-54-7, 9. juni 1995 Odgovor na tražene podatke, Dostavlja- Pomoćnik k-danta za pozadinu, potpukovnik Milorad Staka; AIIZ, 7-1791, Komanda 1. Ilidž. Pbr, Str. pov. br. 1-2191-1/95, Ilidža, 12.6.1995. Odgovor na dopis: str. pov. br. 20/04-208, Dostavlja-Komandi SRK; Komandant: pukovnik Vladimir Radojčić; AIIZ, 7-1792, Komanda 3. spbr, str. pov. br. 021/518, 14. 06. 1995. Komandi SRK: Komandant pukovnik Dragan Josipović.

⁹⁴ Prilikom raketiranja Zagreba ubijeno je sedam, a ranjeno 214 civila. Za ovaj kao i druge zločine pravosnažno je osuđen Milan Martić na 35 godina zatvora. Vidi: ICTY, RSK, IT-95-11, Milan Martić, Presuda Pretresnog vijeća, 12. juni 2007. Presuda Žalbenov vijeća, 26. juni 2009.

⁹⁵ Dana 16. juna 1995. u razmaku od nekoliko sati, aviobombe su pale na zgradu UMC-a RO Instituta za radiologiju i onkologiju (Dositejeva ulica br. 4a, sada: ul. Branislava Đurđeva), i kotlovnici u ul. Čobanija br. 7, gdje je ranjeno šest civila.

⁹⁶ U međuvremenu, istog dana, na livadu pored ulaza u mjesnu zajednicu, smještenu u jednom od nebodera na Trgu međunarodnog prijateljstva br. 10, eksplodirala je još jedna aviobomba, koja je u potpunosti razorila mjesnu zajednicu, a “sve ljude u prostoriji bacila u vazduh i razbacala po različitim uglovima prostorije”, kada je ranjeno sedam civila. Vidi: ICTY, Zečević B. 2007. 118–120; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. 541-548.

⁹⁷ ICTY, 00375179-00375234 (Dokumentacija MUP-a o vještačenju tragova projektila i zapsnici o uviđaju); ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. 534-561.

⁹⁸ ICTY, Zečević B. 2007. 117. i 121-124; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 539. i 559; ICTY, Presuda Milošević D. 2009. par. 252-259.

rana iz pravca Butila.⁹⁹

Primjećuje se nešto drugačija reakcija bosanskohercegovačkih političara nakon ovih zločina,¹⁰⁰ u odnosu na raniji period. Potpredsjednik Federacije, Ejup Ganić, smatra da je “jedini put” onemogućavanja “ovakvih akcija terorista”, deblokada grada, a premijer Haris Silajdžić, u svom obraćanju javnosti ističe da će RBiH tražiti “od javnosti i parlamenta zemalja međunarodne zajednice da prisile svoje vlade da ukinu embargo na oružje BiH”.¹⁰¹ Dakle, bombardiranje NATO-a, više se ni ne spominje kao mogućnost “kažnjavanja agresora”, jer Snage za brze intervencije (RRF – Rapid Reaction Force) još nisu stigle,¹⁰² a “talačka kriza” je pokazala da se na UNPROFOR ne može osloniti kao eventualnu podršku bombardiranju. Proces oslobađanja pripadnika UNPROFOR-a iz zatočeništva završen je 18. juna 1995,¹⁰³ a da pri tome zračni udari nisu ni spominjani kao mogućnost, što upućuje na zaključak da su “iza zatvorenih vrata” na sastanku Janvier - Mladić u Zvorniku zaista date garancije VRS-u da do zračnih udara više neće doći.¹⁰⁴

⁹⁹ ICTY, Zečević B. 2007. 119; ICTY, Presuda, Milošević D. 2009. par. 550-553.

¹⁰⁰ Osim lansiranja aviobombi, iz pravca Nedžarića (teritorije pod kontrolom SRK-a), granatiran je i red za vodu na Dobrinji, gdje je 18. juna 1995. ubijeno sedam, a ranjeno 12 civila. Vidi: Karović M. 2012. 148.

¹⁰¹ “Dr. Haris Silajdžić: Tražit ćemo ukidanje embarga”. *Oslobođenje*, 19.6.1995. 3.

¹⁰² Ministri odbrane zemalja EU i NATO-a su na sastanku u Parizu, 3. juna 1995., dogovorili da će snage sastavljene od britanskih i francuskih oružanih snaga, uz manji nizozemski kontigent, opremljene teškim naoružanjem, poslati u Bosnu, koji bi poslužili kao zaštita pripadnicima UNPROFOR-a. Vidi: Hodge C. 2007. 239.

¹⁰³ ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21. i 22. novembar 1997. par. 64-70.

¹⁰⁴ Na sastanku od 4. juna 1995., između vrhovnog komandanta UNPROFOR-a, francuskog generala Bernarda Janviera i generala Ratka Mladića, preciznije je dogovoreno oslobađanje taoca, a ubrzo nakon njega se “proširila sumnja da su se Srbi i lokalni zapovjednici UN-a dogovorili da nikad više ne upotrijebe zračnu snagu NATO-a u Bosni”. Vidi: Holbrooke R. 1998. 68. No, istraživači NIOD-a konstatiraju kako su UN “odlučno negirale da je puštanje taoca uslovljeno. Međutim dijelili su političko mišljenje da zračni napadi ne bi bili svrsishodni sve dok postoje taoci”. Vidi: Netherlands Institute for the war documentation (NIOD). 2002. Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of ‘safe’ area”. Part III: The fall of Srebrenica, Capter III: No air actions on relase of the hostages: a deal between Janvier and Mladić?, str. 1450-1471. Iz navedenog zaključujemo kako se vojni posmatrači UN-a, koji su, u rijetkim slučajevima, u odnosu na intenzivna granatiranja, izlazili na uviđaje nakon masakra uopće nisu ni pukušavali ustanoviti odgovornost za masovna ubistva civila, jer bi to automatski poticalo na intervenciju, a koja bi izazvala nove opasnosti

Intenzitet granatiranja,¹⁰⁵ uključujući i lansiranje aviobombi na grad u narednom periodu opsade Sarajeva, dostiže svoj vrhunac. U naselju Ali-pašino Polje, na ivičnjaku ispred nebodera u Geteovoj ulici na br. 12, eksplodirala je modificirana aviobomba, od čijeg dještva su ubijena dva, a ranjena četiri civila, koji su u prizemnim stanovima točili vodu, ili se nalazili u parku ispred nebodera.¹⁰⁶ Istražitelji MUP-a R BiH su na licu mjesta, pronašli 64 dijela projektila, i “veliki metalni cilindrični komad sa privrnutim limenim dijelovima”, za koji je ustanovljeno da potiče od “pogonskog sklopa improvizovane naprave čiji je osnovni dio raketni motor” tipa GRAD kalibra 122 mm, a bomba je lansirana s dijela teritorije općine Ilidža, koja je bila pod kontrolom SRK-a.¹⁰⁷ Nakon masovnih ubistava djece na Dobrinji III. i u ulici Dženetića Čikma,¹⁰⁸ 26. juna 1995. godine general Rupert Smith, upućuje protest generalu Ratku Mladiću, u kojem izražava zabrinutost zbog niza “veoma ozbiljnih incidenata”, koji bi “lako mogli dovesti do eskalacije koju obojica želimo da izbjegnemo”, a s obzirom na to da je broj napada na Sarajevo primjetno povećan, od Mladića očekuje da “svojim vojnicima naredi da poštuju režim sigurnih zona”.¹⁰⁹

Već spomenute u ovom radu, ulice Safeta Zajke, Majdanska, Safeta Hadžića, Trg međunarodnog prijateljstva, Geteova ulica, su lokacije koje se nalaze u neposrednoj blizini Zgrade RTV doma. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je cilj SRK-a bila upravo ta zgrada,¹¹⁰ ali, na jednoj od sjednica Skupštine

po trupe UNPROFOR-a na terenu.

¹⁰⁵ Na primjer, 21. juna 1995., u večernjim satima, granatom ispaljenom iz pravca Gavrića Brda, teritorije pod kontrolom SRK-a, u Dobrinji II. ubijeno je šest, a ranjeno 15 civila. Vidi: Karović M. 2012. 148-149.

¹⁰⁶ Ubijeni su: Almedina Burek (1993) i Dženan Raonić (1977), a ranjeni: Elvira Frašto, Elvir Kavazović, Meho Gazdić i Bekrija Šetkić.

¹⁰⁷ ICTY, inv. br. 00375079 – 00375082, R BiH, MUP, MUP Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, br: 02/4-233-569, 18.7.1995. Predmet: Vještačenje tragova eksplozije uzrokovane padom projektila. Ispitivanje izvršio: Emir Turkušić; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

¹⁰⁸ Dana 25. juna, na Dobrinji je ubijeno dvoje djece. Istog dana, u ulici Dženetića čikma, nadomak pijace Markale, ubijeno je troje djece. Vidi: Čekić S. (et al), 2010. 247. i 248.

¹⁰⁹ ICTY, R0029428, UNPROFOR, UNPROFOR HEADQUARTERS, Sarajevo, Office of the Commander, CG/6043/207/95, Lieutenant General R. Smith, for General Ratko Mladić, Pale, 26 June 1995.

¹¹⁰ Prema mišljenju jednog od istražitelja MUP-a, koji je bio na licu mjesta nakon lansiranja ove bombe, pripadnici SRK-a su pokušavali da pogode zgradu Televizije, te da “pobiju civilno

RS-a, Karadžić negoduje zbog neuspjeha da “sruše (...) sarajevsku televiziju”, iako su je “tukli (...) svim sredstvima”.¹¹¹ Primjenom “novog oružja” ponovo se ukazala prilika da rukovodstvo RS-a pokuša ostvariti cilj, a imajući u vidu činjenicu da su aviobombe neprecizno oružje, jednoj od ovih bombi, lansiranoj iz pravca Dugloda ili Butila,¹¹² usjelo je da 28. juna 1995. godine oko 9:20 sati,¹¹³ pogoditi krov zgrade RTV doma (drugi sprat),¹¹⁴ uslijed čijeg razornog dejstva je ubijen jedan, ranjeno 28 civila,¹¹⁵ a u prostorijama RTV doma pričinjena

stanovništvo. Nikada se nije dogodilo da takvo što padne na vojne ciljeve, a u zgradi Televizije bilo je mnogo inostranih snimatelja koji vojsci bosanskih Srba nisu bili po volji”. Vidi: ICTY, 03073194, Izjava svjedoka, Suljević Ekrem, 28. februara 1996.

¹¹¹ Na 46. sjednici RS-a održanoj 24. novembra 1994., Radovan Karadžić, pored ostalog, ističe: “Molim vas, mi smo tukli sarajevsku televiziju svim sredstvima koja smo imali i nismo joj mogli ništa. Ja sam tek kada je rat počeo shvatio zašto je zgrada sarajevske TV onako ružna, ja sam tamo ulazio kao književnik itd. to su neke kasete, zidovi, hodnici nešto čudno, to je sve pravljeno za slučaj rata, jer su oni znali da će biti građanski rat”. Vidi: ICTY, Donia J. R. 2008. par. 278.

¹¹² I ova bomba je bila težine 250 kg, punjena aerosolnim eksplozivom. Vidi: ICTY, Zečević B. 2007. 129-130; R BiH, MUP Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, broj: 02/4-233-648. 17. jula 1995. godine. Ispitivanje izvršio: Ekrem Suljević; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 618-622; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 247-251.

¹¹³ Dva dana nakon što je ispaljena aviobomba na RTV dom, Dragomir Milošević, u izvještaju SRK navodi: “Naši artiljerici precizno odgovaraju na dejstva muslimanske artiljerije. U jednom takvom odgovoru 28. juna pogodili su RTV BiH, centar medijske laži protiv pravедne borbe srpskog naroda”. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 615. Međutim, suprotno generalu Miloševiću, novinarka londonskog *Independent*-a smatra da je “ovaj projektil bio namjenjen upravo slobodi izvještavanja”. S obzirom da je pogoden sprat na kojem su se nalazile i kancelarije novinara poznatih svjetskih medijskih kuća, u izjavi za sarajevsko *Oslobođenje*, ova novinarka ističe: “Karadžićevi Srbi vjerovatno očekuju da će ovim napadom natjerati mnoge novinare da napuste Sarajevo kako iz njega više ne bi mogli izvještavati. Oni ne vole da se iz njega prave izvještaji. Ne vole da odavde odlaze fotografije”. (S. K. “Pucanj u svjetsku javnost. Napad na novinare”. *Oslobođenje*, 29.6.1995. 11.

¹¹⁴ Zgrada RTV doma ima 10 spratova, ali je drugi sprat imao svoj krov i odvojen je od drugih dijelova zgrade velikim atrijumom.

¹¹⁵ Ubijen je Ibrahim (Hamid) Šalaka, a ranjeni: Azemina Maksumić, Rijalda Musaefendić, Hamani Feridon, Alija Imamović, Hamed Elzaxlgh, Mehmed Kamber, Fadila Serdarević, Ahmet Kulender, Nadira Kulender, Džemal Terović, Zijad Jusufbegović, Rabija Kečo, Fadil Karup, Marija Bajramović, Sanela Bajramović, Umihana Prguda, Resavac Asja, Rajko Joksimović, Igor Mocnaj, Mirko Lisov, Eldar Emrić, Marijan Dračina, Alica Čurtović, Mirsad Helać, Jasmina Abaz, David Allbuinton, Mirsad Muminović i Saša Mrdović. Vidi: ICTY, 00358709, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/04-1.3, 28. juni 1995. Službeni izvještaj; Izvje-

je ogromna materijalna šteta.¹¹⁶ I u trenucima kada su istražitelji pokušavali utvrditi mjesto lansiranja bombe koja je eksplodirana na RTV dom,¹¹⁷ oko 13 sati, na naselje Ali-pašino Polje ponovo je ispaljena aviobomba, koja je eksplodirala na osmom spratu nebodera u Geteovoj ulici br. 5, kada su ubijena tri, a ranjeno sedam civila.¹¹⁸ Nekoliko stanova od sedmog do 11. sprata nebodera su potpuno uništena, pri čemu su od betonskih zidova ostali samo glavni betonski nosači.¹¹⁹ Amir Osmanović, koji se u trenutku eksplozije bombe nalazio u svom stanu na 11. spratu, “propao” je u jedan od razrušenih stanova na sedmom spratu.¹²⁰ S obzirom da je u navedenom ulazu, jednom aviobombom uništeno devet stanova, načelnik Štaba CZ je naredio da se porodice iz tih stanova “smjeste kod prijatelja i komšija, te da im CZ obezbjedi neophodnu ćebad i dušeke”.¹²¹ Nakon ovog masakra na licu mjesta je obavljen uviđaj na čelu sa sudijom Višeg suda Izetom Baždarevićem, u prisustvu službenika CSB-a MUP-a R BiH, kada su svi materijali za koje se smatra da bi mogli po-

štaj sačinili: Čuljević Rifat i Čerimagić Enes; Dokumentacija Državne bolnice. (Dalje: R BiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995, Čuljević-Čerimagić); ICTY, inv. br. 00358729, R BiH, MUP, CSB, Policijski sektor, Odjel za kriminalističku tehniku i KDZ, Sarajevo, broj: 1288/95, Foto-dokumentacija, Granatiranje zgrada RTV BiH, Bulevar Meše Selimovića br. 4, 28. juni 1995. 1. juli 1995. godine; Izradio: Tunović Adnan; Kontrolisao: Stankov Borislav.

¹¹⁶ R BiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995. Čuljević-Čerimagić; ICTY, Zečević B. 2007. 126.

¹¹⁷ Uviđaj na mjestu zločina je trajao do 20:00 sati. Vidi: R BiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995. Čuljević-Čerimagić.

¹¹⁸ Ubijeni su: Gordana Batičeli (1949), Abdulah Žerić (1936) i Hamed Žigović (1946), a ranjeni: Muhamed Arapović, Jasna Brajković, Zajko Mujić, Amir Osmanović, Ramiza Žigović, Kemal Žigović, Kenan Žigović. Vidi: ICTY, 00376008, R BiH, MUP, CSB Sarajevo, br: 19/04-1.5. 27. jula 1995. Službena zabilješka; Zabilješku sačinio: Avdija Numanović.

¹¹⁹ ICTY, Zečević B. 2007. 132; Povjerenica Mjesne zajednice svoje utiske o ovom zločinu podijelila je s novinarkom *Oslobođenja*: “Prvo se čula slaba eksplozija, a zatim toliko snažan udar u zgradu da smo svi bili paralisani od detonacije i dima koji se širio na sve strane. U zrak su letjeli komadi stakla, prozori, cijeli zidovi”. Vidi: Rudić B. “Među Sarajlijama. Dan nakon terorističkog napada. Sarajevo mora živjeti!” *Oslobođenje*, 30.6. 1995. 11.

¹²⁰ Komšije iz stana na sedmom spratu bili su u šoku kada se “iz ruševina u hodnik pojavio čovjek prekriven prašinom i bez vidljivih povreda. Svi smo zanimali od iznenađenja i pomislili da je privedenje”. Iako ranjen, Amir je bio svjestan svega što se dešava i svojim komšijama objasnio: “Ne bojte se, propo sam sa jedanaestog i preživio”. Vidi: Rudić B. “Među Sarajlijama. Dan nakon terorističkog napada. Sarajevo mora živjeti!” *Oslobođenje*, 30.6. 1995. 11.

¹²¹ M. B. “Iz štaba CZ Sarajevo. Ćebad i dušeci kao prva pomoć”. *Oslobođenje*, 29.6.1995. 11.

ticati od projektila koji je eksplodirao na navedenoj lokaciji, dostavljeni na vještačenje Odjeljenju za kontradiverzionu zaštitu, a za koje je utvrđeno da “najvjerovatnije potiču od pogonskog sklopa modificirane aviobombe FAB 250, kalibra 325 mm”.¹²² Između sedmog i osmog sprata pronađeni su ostaci tri raketna motora 122 mm GRAD, na kojima su bili vidljivi “hladni znakovi karakteristični za rusku municiju”, a istražitelji su zaključili da je i ova bomba ispaljena iz pravca šire zone Butila-Dogloda, te da je, istovjetno kao i bomba koja je lansirana četiri sata prije, udaljenost lansera od mjesta eksplozije bio oko 6000 metara.¹²³

“Neselektivno i namjerno granatiranje nastanjenih dijelova grada Sarajeva”,¹²⁴ nastavljeno je i u narednom periodu, a nakon što su snage SRK-a lansiranjem tri projektila pogodile zgradu PTT-a (GŠ UNPROFOR-a Sektora Sarajevo), brigadni general Nicolai i pukovnik Robert Meille, ulažu oštar protest Ratku Mladiću i Dragomiru Miloševiću, u kojem traže da se “smjesta zaustave svi direktni napadi kako na civile, tako i na UNPROFOR”.¹²⁵ Također, UNPROFOR je osudio upotrebu “jako nepreciznog, bezobzirnog, visoko razarajućeg oružja terora”, kako su okarakterirali aviobombe.¹²⁶

Međutim, ne uključujući konkretne sankcije, brojni protesti UNPROFOR-a nisu urodili plodom,¹²⁷ o čemu svjedoče, pored ostalog i masovna

¹²² Odjeljenje za KDZ je ustanovilo kako je aviobomba bila teška 231 kg i da je punjena sa 96 kg trinitrotoluola. Vidi: ICTY, inv. br. 00375014-00375018, R BiH, MUP, MUP Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu, br: 02/4-233-731. 25. jula 1995. Predmet: vještačenje tragova eksplozije uzrokovane padom projektila, Ispitivanje izvršio: Nedim Bosnić, Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

¹²³ ICTY, Zečević B. 2007. 132-134.

¹²⁴ Ovo je konstatacija generala Nicolaia. ICTY, inv. br. ZA01-6159, UNPROFOR HEADQUARTERS, Sarajevo, Office of the Chief Staff, CG/6043/213/95, General pukovnik Ratko Mladić - Pale, 1. july 1995. C. H. Nicolai, Brigadni general, Načelnik Štaba; ICTY, ZA01-6161, UNPROFOR, Major-general Dragomir Milošević, Komandant SRK, Pukovnik Robert Meille, Vršilac dužnosti komandanta Sektora, 30. juni 1995.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ ICTY, UNPROFOR, 2. july 1995. Za: Philip CORWIN, od: David Harland, Služba civilnih poslova, Sektor Sarajevo, nedjeljni izvještaj o situaciji.

¹²⁷ Prema sedmičnom izvještaju UNPROFOR-a koji se odnosio na sektor Sarajevo, ističe se da “uprkos reduciranju aktivnosti u gradskoj okolini, maltretiranje civilnog stanovništva nastavlja se nesmanjenom žestinom. Snajperska i minobacačka vatra još uvijek je prilično velikog intenziteta. Čini se da ona nema posebnu vojnu vrijednost, ali doprinosi opštoj atmosferi

ubistva civila, na Dolac Malti,¹²⁸ Drveniji,¹²⁹ Dobrinji,¹³⁰ Ali-pašinom Polju,¹³¹ Hrasnom,¹³² i u nekoliko navrata na Bistriku.¹³³ Snage SRK-a su nastavile neselektivno granatiranje grada i tokom narednih dana,¹³⁴ a u skladu s naredbom komandanta SRK-a, general-majora Dragomira Miloševića, da se 18. jula 1995. godine u 18 sati izvrši “artiljerijski udar sa dva plutona po ž/s neprijatelja u užem rejonu Saobraćajne škole u Velešićima”,¹³⁵ na navedeno područje, u vremenskom periodu između 17:55 i 18:25 sati, ispaljene su četiri granate od kojih je ubijeno šest, i ranjeno šest civila.¹³⁶

terora u gradu, skoro niko od civila sada ne koristi glavnu gradsku prometnicu istok-zapad (‘Aleja snajpera’), te da se “sporadično, skoro nasumično bombardovanje grada nastavlja”. Vidi: ICTY, inv. br. R002-4208-R002-4212-BCST/Prijevod, UNPROFOR, STRANA 1-5. 8. juli 1995. Šalje: David Harland, Viši oficir za civilne poslove, sektor Sarajevo, Predmet: Sektor Sarajevo, Sedmični situacijski izvještaj.

¹²⁸ Dana 30. juna u Paromlinskoj ulici ubijena su četiri civila. Vidi: Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacija br. 216.

¹²⁹ Dana 1. jula u ulici Hamdije Kreševljakovića ubijeno je pet civila. Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacija br. 217.

¹³⁰ Dana 1. jula u ulici Omladinskih radnih brigada ubijen je bračni par Ahmetagić. Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacija br. 218.

¹³¹ Dana 6. jula na Trgu nezavisnosti ubijeno je pet civila. Među žrtvama bila tri člana porodice Đorem. Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacija br. 219.

¹³² Dana 8. jula na raskrsnici ulica Azize Šaćirbegović, Antuna Branka Šimića i Milana Preloga ubijena su tri civila. Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacija br. 220.

¹³³ Dana 12. jula u Ulici za beglukom ubijena su dva civila. Istog dana, u Ulici Brdo džamija, granatom su ubijena dva civila. Vidi: Karović M. 2013. Prilog br. 1, lokacije br. 221. i 222.

¹³⁴ ICTY, IT-98-29/1-T: Dragomir Milošević, Criminal investigation report, 06081693–06081723, str. 21-22.

¹³⁵ Dragomir Milošević naređuje komandi 1. Smbr. i 3. Spbr sljedeće: “Dana 18. jula 1995. u 18:00 časova /po signalu tačnog vremena s radia/, izvršiti artiljerijski udar sa dva plutona po ž/s neprijatelja u užem rejonu Saobraćajne škole u Velešićima (...) Oruđa će odrediti komandant 3. Spbr i 1. Smbr, Osmatrati rejon art. Uđara i dostaviti izvještaj o realizaciji”. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1797, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-252. 18. juli 1995. “Artiljerijski udar po neprijateljskoj ž/s, dostaviti: Komandi 1. Smbr. i 3. Spbr”. Komandant general-major Dragomir Milošević.

¹³⁶ Navedeni pravci ispaljenja odgovaraju položajima SRK-a na području Vraca, koja ulaze u zonu odgovornosti Prve Sarajevske motorizovane brigade SRK-a, kojoj pripadaju Zlatište-Grbavica-Lukavica-Kotorac, a po dubini Kasindol-Petrovići. Komandant ove brigade je pukovnik Veljko Stojanović, a njegov zamjenik je Pero Isailović. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-370, “Raspored jedinica agresora koje drže Sarajevo u okruženju”, Sarajevsko-romanijski korpus.

Tri dana poslije ovog masakra,¹³⁷ nakon nove naredbe general-majora Dragomira Miloševića, da komandanti brigada SRK-a samostalno isplaniraju, pripreme i izvedu “napad ili demonstraciju napada na grad Sarajevo”,¹³⁸ 21. jula, u večernjim satima, granatirani su civilni ciljevi u gradu što je rezultiralo masovnim ubistvima civila.¹³⁹ Usljed rasprskavajućeg dejstva rakete iz VBR-a koja je eksplodirala u stan porodice Kereš, u blizini Doma zdravlja Vrazova, ubijena su četiri i ranjena tri civila, dok su od granate koja je istovremeno eksplodirala ispred istog Doma zdravlja ranjena dva civila. Dva dana nakon ovih zločina, granatom ispaljenom iz pravca Vidikovca na Trebeviću, koja je eksplodirala na porodičnu kuću Šehović, u naselju Vratnik, ubijena su tri i ranjena tri člana porodice Šehović i Đozo.¹⁴⁰

Tri dana nakon bombardiranja Ali-pašinog Polja, u večernjim satima, 1. jula 1995. godine pripadnici Ilidžanske brigade SRK-a su, na naselje Hrasnica, lansirali dvije modificirane aviobombe,¹⁴¹ od kojih je jedna eksplodirala

¹³⁷ U međuvremenu, na Londonskoj konferenciji je, pored ostalog, dogovoreno da za “snažnu i odlučnu akciju NATO-a”, nije potrebno odobrenje UN-a, čime je “napokon iz lanca komandovanja izbačen Akashi”. Vidi: Begić K. 1997, 276. Međutim, ovo udaljšavanje UN-a od njihove ovlasti “dvostrukog ključa” odnosilo se samo na Goražde, te su snage VRS-a nastavile napade na druge sigurne zone UN-a, što je rezultiralo, naporedo sa genocidom u Srebrenici, okupacijom Žepe i novim civilnim žrtvama u Sarajevu, Bihaću i Tuzli. Također, činjenica da je konferencija inicirana od strane britanskog premijera Johna Majora, upućuje na zaključak da je istinski cilj bila zaštita oko 300 pripadnika britanskih kraljevskih mušketira koji su mogli napustiti Goražde samo uz odobrenje VRS-a, koja je grad držala pod opsadom. Vidi: Hodge C. 2007. 257. i Holbrooke R. 1998. 75.

¹³⁸ Prema ovoj naredbi, napad je trebao biti izvršen 22. jula 1995., a “stepen upotrebe artiljerije” brigade SRK-a su trebale prilagoditi “postavljenom cilju, obmanjivanja neprijatelja i maksimalnom težnjom dejstva po uočenim i odabranim ciljevima”. Vidi: ICTY, 0529-2984, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-258, 21. juli 1995. Vrlo hitno, Aktiviranje delova fronta, Naređenje. Dostaviti: Ilidžanskoj pbr, 3. Spbr, i IKM-2 Vogošća na znanje, Kurirrom: 1. Smbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

¹³⁹ U naselju Bardakčije ubijena su tri civila. Za primjer granatiranja ostalih dijelova grada vidi: RBiH, MUP, CSB, SJB Centar, Sarajevo, br. 19/10-4-195/95. 22. jula 1995. Službena zabilješka; Podnosilac zabilješke: Hodžić Amir.

¹⁴⁰ Alison Cooper, ABC News, Sarajevo, 24. i 25. jula 1995., novinar (American broadcast television network) ABC je, 24. i 25. jula boravio na licu mjesta zločina, te napravio reportažu o žrtvama, čime je htio pokazati kako oni nisu samo brojke, te da su to “ljudi koji su imali svoje živote, ističući kako ovo nije ništa neuobičajeno (...)” Vidi: ABC News, Alison Cooper, Sarajevo, 24. i 25. juli 1995, Snimak ustupljen autorici ljubaznošću porodice Šehović.

¹⁴¹ Pretresno vijeće u predmetu Milošević je konstatiralo je da su bombe ispalili pripadnici

na kuću u ulici Alekse Šantića br. 50, a druga na kuću u ulici Bunički potok br. 233. Od posljedica razornog dejstva druge bombe, koja je eksplodirala na garažu uz kuću porodice Šljivo u navedenoj ulici, ranjeno je 11 civila i dva pripadnika UNPROFOR-a,¹⁴² te je pričinjena velika materijalna šteta na stambenim objektima koji su se nalazili u blizini mjesta eksplozije aviobombe.¹⁴³ I susjedno naselje, Sokolović Kolonija često je bilo meta bombardiranja, a jedna od modificiranih aviobombi lansirana iz Osijeka, eksplodirala je na privatnu kuću Marufe Ragipovića u Bjelašničkoj ulici br. 54, 23. jula 1995. godine pred večer (19:15 sati), kada su ubijena dva, a ranjeno 11 civila.¹⁴⁴

Dana 26. jula 1995, oko 10:30 sati, jedna aviobomba je eksplodirala na porodičnu kuću Hasanovića, u sarajevskom naselju Grdonj, od koje su ubijena četiri člana ove porodice.¹⁴⁵

Prema svjedočenju vojnog posmatrača UNPROFOR-a, koji je obavio između 150 i 200 istraga nakon bombardiranja Sarajeva s položaja SRK-a, ukoliko bi bila precizno lansirana, samo jedna aviobomba bi bila dovoljna da uništi

SRK-a s područja Ilidže. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 639-640.

¹⁴² Teže tjelesne povrede zadobili su: Enes Kadić i Nedžad Bostandžić. Lakše tjelesne povrede zadobili su: Emira Kadić, Jasminka Bostandžić, Emira Bostandžić, Nefa Šljivo, Zejna Šljivo, Duran Pačariž, Fikreta Pačariž, Hata Mulaosmanović, Naza Pamuk, Kemal Mortuza (vojni posmatrač UN-a iz Bangladeša) i Ijaz Hussain (vojni posmatrač UN iz Pakistana). Vidi: ICTY, inv. br. 00375114, R BiH, MUP, CSB, SJB Ilidža, Odjeljenje kriminalističke policije, br. 19/11-116/95. 4. jula 1995. Službeni izvještaj, Izvještaj sačinili: Dževad Mešić i Vehbo Numanović; ICTY, inv. br. 00375147, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, broj knjige uviđaja: 1362/95, 1. juli 1995. SJB: Ilidža; Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; ICTY, UNMO, Sektor Sarajevo, Izveštaj o incidentu bombardovanja, Hrasnica 1. jula 1995.

¹⁴³ Od posljedica eksplozije aviobombe, kuća porodice Šljivo bila je srušena, kuća porodice Pačariž teško oštećena, u kojoj se više nije moglo stanovati, te oštećeno 5 do 6 kuća koje su se nalazile u blizini eksplozije. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. par. 627, 630.

¹⁴⁴ Ubijene su: Hasnija Čosić i Nefa Čosić. Ranjeni su: Admir Baručija, Adnan Bijelonja, Izeta Bijelonja, Arnesa Čerkez, Hasan Čerkez, Edisa Kršo, Mejra Lindov, Alija Mraković, Hašija Mraković, Rašić Elvedin, Hajrija Tabaković. Pogledati više: ICTY, 00374911, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, Broj knjige uviđaja: 1709/95. 24. juli 1995. SJB Ilidža, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 641-652; ICTY, Zečević B. 2007. 141-147.

¹⁴⁵ U ulici Branka Galeba br. 8, u sarajevskom naselju Grdonj, ubijeni su: Medija Hasanović, Muhamed Hasanović (Medijin sin), Sjeda Hasanović (Medijina snaha i Muhamedova supruga), Galiba Korman (Muhamedova i Sejgina snaha; Galiba je bila u osmom mjesecu trudnoće). Vidi: MAG br. 104345, 105720, 105720, 105721; Velid Džindo, "Da se ne zaboravi. Tuga u domu Hasanovića". *Dnevni Avaz*, 8. januar 1996. 7.

neku zgradu. "No, precizno gađanje u Sarajevu nije bilo važno (...) Svaki projektil ispaljen na grad prestravio bi ljude, a to je bilo upravo ono što su oni željeli – držati ljude u strahu".¹⁴⁶ Radi mogućnosti njihove brze upotrebe, na referiranju komandanata SRK-a, pukovnik Dragičević predlože da se zalihe aviobombi koje se nalaze u fabrici "Pretis" rasporede po brigadama,¹⁴⁷ a Dragomir Milošević se, u saglasnosti sa GŠ VRS-a, obraća GŠ VJ-a sa zahtjevom za isporuku 300 komada ovih bombi.¹⁴⁸ U pokušaju da nadomjeste nedostatak lansera, koji su, prema planu upotrebe, premješteni iz brigade u brigadu,¹⁴⁹ u TRZ (Transportno-remontnom zavodu) Hadžići je izrađen još jedan novi lanser aviobombi do 500 kg, za kojeg se smatralo da je "neuporedivo kvalitetniji od svih dotadašnjih", a koji bi trebao, nakon ispitivanja, biti prebačen u neku od artiljerijskih jedinica SRK-a.¹⁵⁰ Ovaj lanser je prebačen u Igmansku brigadu, odakle je, 22. augusta 1995. godine ponovo vraćen u TRZ Hadžići, nakon čega je, po ugradnji određenog motornog vozila, dat na raspolaganje Prvoj sarajevskoj motorizovanoj brigadi SRK-a.¹⁵¹ Istog dana je, oko 15:30 sati,¹⁵² u ulici Zmaja od Bosne br. 64,

¹⁴⁶ ICTY, DD00-0630, Izjava svjedoka, Konings Harry, 31. maj 2006.

¹⁴⁷ AIIZ, inv. br. 7-1794, Referisanje k-nata, 2. juli 1995; Komandant: pukovnik Luka Dragičević.

¹⁴⁸ AIIZ, 7-1795, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-76, 15. 07. 1995. Odobrenje za izuzimanje avio-bombi, traži- dostavlja. GŠ VJ - Pozadinska baza, Saglasan za GŠ VRS; Komandant: General-major Dragomir Milošević.

¹⁴⁹ Vidi npr.: AIIZ, 7-1796, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-244, 11. juli 1995. Izdavanje FAB 250 i 105 kg. Naređenje- Dostaviti: IKM-2 Vogošća, 3. Spbr, 1. Ilpbr, 1. Rpbr, 1. Ilidž. pbr, 1. Igpbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

¹⁵⁰ AIIZ, inv. br. 7-1793, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-85. 23. juli 1995. Komandi SRK-n/r komandanta SRK, Ispitivanje lansera na funkciju, predlog. Za 1km-2, pukovnik Pandžić Radoslav.

¹⁵¹ ICTY, 0529-2827, Komanda 1. Smb, str. pov. br. 1-542/2. 20. august 1995. Ugradnja lansera, zahtev. Komandi SRK - na ličnost NŠ, Komandant, pukovnik: Valjko Stojanović; ICTY, 0529-2828, Komanda SRK, str. pov. br. 20/13-2-449. 22. august 1995. Dostaviti: Komandi Igm. Pbr, Komandi 1. Smb - na znanje; TRZ Hadžići - na znanje; Po ovlaštenju PKPo, pot-pukovnik: Milan Solar.

¹⁵² Gotovo istovremeno, pored lansiranja aviobombe, glavne ulice od Meše Selimovića do Džemala Bijedića, kao i Kolodvorska, su granatirane s položaja SRK-a, gdje je ubijeno pet i ranjeno pet civila. Dva dana prije ovoga granatiranja, nakon što je u noći sa 20. na 21. august UNPROFOR napustio i za sobom uništio kontrolni punkt u Vogošći, general Indić je izjavio da taj postupak "predstavlja provokaciju i da ukoliko želimo da provociramo samo treba da ga pozovemo a on će ispaliti deset projektila na grad". Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1799, KOMANDA

na stepeništu između drugog i trećeg sprata poslovne zgrade “Bitas”, eksplodirala modificirana aviobomba, od koje je ubijen jedan, a ranjena dva civila,¹⁵³ te pričinjena velika materijalna šteta na navedenoj zgradi i okolnim objektima.¹⁵⁴ Na licu mjesta je utvrđeno da je navedeni projektil ispaljen iz pravca Rajlovca, koji se nalazi u zoni odgovornosti Treće sarajevske lake pješadijske brigade SRK-a, dok lanser koji je trebao biti prebačen u zonu odgovornosti Prve sarajevske motorizovane brigade,¹⁵⁵ najvjerovatnije nije ni upotrebljen, jer je, prema raspoloživim izvorima, s ovim datumom završena epizoda bombardiranja urbanih dijelova grada iz ovakve vrste oruđa. Situacija koja će uslijediti nakon masakra na Markalama, konkretnom akcijom NATO pakta, podržanim Snagama za brze intervencije, konačno je ubrzala proces završetka opsade Sarajeva.

SRK, str. pov. br. 20/04-314. 26.8.1995. Komandi svih brigada, Kurirom: 1. Smbr, 4. lap PVO, 4. bvp, 4. bv, 4. atb; ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21. i 22. novembar 1997. par. 49-51, par. 148-149. Također, o granatiranju ostalih dijelova grada 22. augusta, vidjeti: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Spreadsheets of police reports, str. 22; Ahmetićević A. “Osmero ubijenih i 33 ranjenih”. *Oslobođenje*, 24. august 1995. 10.

¹⁵³ Uslijed djelovanja krhotina aviobombe teško je ranjen Irhad (Asim) Lukavac, koji se u trenutku eksplozije nalazio u automobilu vlasništva Elektrodistribucije (gdje je bio zaposlen), parkiranom u blizini zgrade BITAS-a. Irhad je, po zadobijanju povreda u predjelu grudi, izašao iz automobila i pao na trotoar, a na putu do bolnice je nastupila smrt. Od istog projektila lakše su ranjeni Alija Muharemović i Zada Borovina. Vidi: ICTY, inv. br. 00374936, Odjeljenje za Kriminalističku tehniku i KDZ, br. knjige uviđaja: 1827/95, 23. august 1995. Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; Kriminalistički tehničar: Sanjin Hasanefendić; Krehić E. “Aviobombe opet potresle grad. Kijamet dan”. *Oslobođenje*, 25. august 1995. 11.

¹⁵⁴ Kompletno je razrušeno preko 12 prostorija. U zgradu nije bilo moguće ući, niti izaći iz nje jer je lift bio razrušen, a stepenište između drugog, trećeg i četvrtog sprata je propalo, te je Zada Borovina, higijeničarka u DP BITAS, koja se u trenutku eksplozije nalazila na 5. spratu, uz pomoć vatrogasaca spuštena na zemlju. U istoj ulici, na broju 66/IV izgorio je dio jednog stana, nakon što je geler proletio kroz prozor i zapalio zavjesu, a u okolnim zgradama je došlo do razbijanja stakala i izbijanja zidova kao i štokova od vrata i prozora. Vidi: ICTY, inv. br. 00374938, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, SJB Novo Sarajevo, Odjeljenje kriminalističke policije, Sarajevo, br. 19/12-4 U-23/95. 25. august 1995. Službena zabilješka, Podnosilac zabilješke: Tutundžić Damir.

¹⁵⁵ Zona odgovornosti Prve sarajevske motorizovane brigade je na p/k Zlatište-Grbavica-Lukavica-Kotorac, po dubini Kasindol i Petrovići. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-370, Raspored jedinica agresora koje drže Sarajevo u okruženju, Na dokumentu se ne navodi autor, kao ni datum nastanka ove analize; Ipak, na osnovu podaka o smjeni Galić – Milošević na čelu SRK-a, sa sigurnošću možemo tvrditi da je ona nastala nakon augusta 1994.

Zaključak

Za razliku od masovnih zločina, počinjenih granatiranjem, manipulacije od strane vojnog i političkog rukovodstva u smislu serviranja mitova o “samobombardovanju” vlastitog naroda nisu bile tako česte kada je u pitanju lansiranje modificiranih aviobombi na Sarajevo. Primjena ovih bombi posebno je intenzivirana u kontekstu plana Armije RBiH o deblokadi Sarajeva, o kojem se tokom 1995. godine sve više govorilo. Ove bombe su poslužile i kao sredstvo ucjene političkog rukovodstva RS-a, koje je prijetilo da će zauzeti sve sigurne zone UN-a, ukoliko se ne ponište predložene tačke sporazuma Kontakt grupe koje im ne idu u prilog. Detaljnom analizom velikog broja dokumenata SRK/VJ nailazimo na niz naredbi koje direktno upućuju na odgovornost vojnog i političkog rukovodstva SRJ/RS za lansiranje modificiranih aviobombi. Iako su, pripadnici UNPROFOR-a u uviđajima nakon njihovog aktiviranja na urbane dijelove grada jasno i nedvojbeno konstatirali da su one lansirane s teritorije pod kontrolom SRK-a, verbalne osude upućene VRS-u nisu bile dovoljne, te je njihovo dalje demonstriranje sile, zapravo pokazalo svu nemoć u kojoj se UNPROFOR u toj situaciji našao. Dakle, nakon “talačke krize”, u fazama iznalaženja pravog rješenja za zaštitu trupa UNPROFOR-a na terenu, pripadnicima VRS je tolerirano vrlo intenzivno bombardiranje svih sigurnih zona UN-a uključujući i genocid na području Srebrenice i Žepe, a da pri tome nisu uslijedile konkretne sankcije. S obzirom da su jedinice SRK-a s ovom novom vrstom oružja, poznatom i kao oružje “terora”, nastojale dobiti prevagu u psihološkom vođenju rata, stvarajući pritisak na civile u gradu kojeg su držali pod opsadom, kao i na činjenicu da su ovakve vrste projektila djelovale uznemirujuće na pripadnike Armije RBiH na frontu, koji su bili zabrinuti zbog sigurnosti svojih porodica u Sarajevu, modificirane aviobombe su u potpunosti postizale željeni efekat i poslužile kao jedna od mjera sprečavanja deblokade Sarajeva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori:

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)

- Podaci o žrtvama iz gradskih bolnica, općina i pokopnih društava.
- Izjave svjedoka datih saradnicima Instituta.
- Dio dokumentacije Ministarstva unutrašnjih poslova R BiH (MUP R BiH), Centar službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu;
- Dio dokumentacije Armije R BiH.
- Dio dokumentacije Vojske Jugoslavije, Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske.
- Video arhiva Instituta koja se odnosi na opsadu Sarajeva.

International Criminal Tribunal of the former Yugoslavia – ICTY

<http://www.icty.org/>,

- IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. decembar 2003.
- IT-98-29-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Stanislava Galića. Presuda, 30. novembar 2006.
- IT-94-1-A, Tužilaštvo vs. Duško Tadić, 1999, par. 151(i).
- IT-98-29/1-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv: Dragomira Miloševića, Drugi prilog izmjenjenoj optužnici.
- IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. decembar 2007.
- IT-98-29/1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Presuda, 12. novembar 2009.
- IT-95-11, Milan Martić, Presuda Pretresnog vijeća, 12. juni 2007, Presuda Žalbenov vijeća, 26. juni 2009.
- Presuda, Milošević D. 2007, 534-561.

- IT-95-5/18-PT: Karadžić, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009, Prilog F, Snajperski incidenti u Sarajevu.

Online baza sudskih podataka:

- Transkripti presretnutih telefonskih razgovora.
- Zapisnici sa sjednica Skupštine Republike srpskog naroda BiH (Republike Srbije).
- Zečević Berko (ekspertiza), Primjena modifikovanih avionskih bombi tokom opsade Sarajeva 1994-1995, Sarajevo, februar 2007.
- Donia J. Robert, Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića).
- Dio dokumentacije VRS, SRK; Armije RBiH, Komande 1. Korpusa, MUP-a RBiH; MUP-a RS, UNPROFOR-a, Vrhovni Savet odbrane Savezne Republike Jugoslavije.
- Izjave svjedoka i unakrsna ispitivanja svjedoka u predmetima: Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Perišić, Radovan Karadžić i Ratko Mladić.

Sud BiH

- Sud BiH, broj: X-KR-07/394, Prvostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 12. juni 2009; Sud BiH, broj: X-KRŽ-07/394, Drugostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 6. april 2010.

Ujedinjene nacije (UN)

- United Nations – Security Council

Netherlands Institute for the war documentation (NIOD)

- Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of “safe” area. 2002. Part III: The fall of Srebrenica, Capter III: No air actions on relase of the hostages: a deal between Janvier and Mladić?

b) Objavljeni izvori:

- Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. 2008. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Rezolucije Vijeća sigurnosti o Bosni i Hercegovini od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95. Sarajevo: Press Centar ARBiH. 1995.
- Šimić Tomo (ur.), Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991-1994. Zagreb: National Security and the Future, 3(7)2006, 1(8)2007, 2(8)2007, 4(8)2007.

- Izvještaj generalnog sekretara u skladu s Rezolucijom Generalne skupštine 53/35 (1998), “Izvještaj o Srebrenici”, 15. novembar 1999, u: *Genocid u Srebrenici, ‘sigurnoj zoni’ Ujedinjenih nacija, jula 1995.* Čekić Smail, Kreso Muharem, Macić Bećir (ur). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. 2000.

c) Novine

- *Oslobođenje*, Sarajevo
- *Dnevni avaz*, Sarajevo

d) Internet

- <http://www.icty.org/>,
- www.sobodanpraljakk.com,
- [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)),

LITERATURA:

- Begić Kasim. 1997. *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Biserko Sonja. (ur.) 2006. *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Čekić Smail, Šestanović Muhamed, Karović Merisa, Košuta-Mastalić Zilha. 2010, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Čekić Smail. 2004. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Donia J. Robert. 2006. *Sarajevo: Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hodge Carol. 2007. *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*. Zagreb: Delecta.
- Holbrooke Richard. 1998. *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Ingrao Charles, Emmert A. Thommas (pr.). 2010. *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije*. Sarajevo: Buybook.

- Kapić Suada [et.al] (ur.), *Opsada Sarajeva. mart 1992. - mart 1996.* 2005. Sarajevo: FAMA International tim.
- Karović Merisa. 2012. “Zločini nad civilima u sarajevskom naselju Dobrinja”. u: *Historijska traganja br 9.* Sarajevo: Institut za istoriju.
- Karović Merisa. 2013. *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995.* Rukopis magistarskog rada, odbranjen na Filozofskom fakultetu 15. maja 2013. godine.
- Koljević Nikola. 2008. *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995.* Knjiga I i II. Beograd: Službeni glasnik.
- Milašin Tihomir. 2002. *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik.* Sarajevo: Mediacentar.
- Rose Michael. 2001. *Misija u Bosni. Borba za mir.* Beograd: Tetra GM.
- Šadinlija Mesud. 2008. *Prvi Korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992-1995.* Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo.
- Šadinlija Mesud. 2010. *Za Sarajevo, za Bosnu svoju. Od 13. Novosarajevske do 111. Viteške brdske brigade.* Sarajevo: Udruženje 1. Slavna - 111. Viteška brigada, 33.
- Silber Laura& Little Alan. 1996. *Smrt Jugoslavije.* Opatija: Otokar Keršovani.
- Simms Brendan. 2002. *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne.* Sarajevo: Buybook.
- Tuđman Miroslav, Bilić Ivan. 2005. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995.* Zagreb: Udruženje Sv. Jurja.

Summary

CRIMES AGAINST CIVILIANS IN SARAJEVO COMMITTED WITH MODIFIED AIR BOMBS

Unlike mass crimes committed by shelling, the manipulations by the military and political leadership in the sense of serving myths about “self-shelling” of own people were not as frequent in the case of launching modified air bombs on Sarajevo. The use of these bombs was espe-

cially intensified in the context of the plan of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina to de-block Sarajevo which was spoken about more often during 1995. The political leadership of Republika Srpska used these bombs as blackmail threatening to occupy all UN safe zones if the unfavourable points of the agreement proposed by the Contact Group were not annulled. With a detailed analysis of the great number of Sarajevo-Romanija Corps/Army of Yugoslavia documents we came across a series of orders which directly referred to the responsibility of the military and political leadership of the Federal Republic of Yugoslavia/ Republika Srpska for the launch of modified air bombs. Even though members of UNPROFOR in the investigations carried out after the shelling of urban parts of the city clearly and undoubtedly argued that they were launched from the territory controlled by Sarajevo-Romanija Corps, verbal condemnation addressed to the Army of Republika Srpska was not sufficient. Their further demonstration of power only showed the impotence of UNPROFOR. Therefore, after the "hostage crisis", during the phases of search for the right solution for the protection of UNPROFOR troops, actions of the members of the Army of Republika Srpska were tolerated and they bombed intensely all safe zones, also committing genocide on the territory of Srebrenica and Žepa while no specific sanctions followed. Since the units of Sarajevo-Romanija Corps with this new type of weapons, known also as the weapons of "terror" tended to win over the psychological control of war, creating pressure on civilians in the besieged city, and on the fact that these kinds or projectiles were disturbing for the members of Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina on the front who were also worried for the safety of their families in Sarajevo, the modified air bombs fully achieved the desirable effect and served as one of the tools for the prevention to de-block Sarajevo.

Key words: launcher, air bombs, siege, Sarajevo, civilians, investigation, investigation records, MUP of Bosnia and Herzegovina, UNPROFOR, ICTY

UDK 371.13 (497.6 Sarajevo) "1931/1932"
Stručni rad

ŠKOLA RADA – ODJEK NOVOG SVJETSKOG PEDAGOŠKOG POKRETA U SARAJEVU

Mina Kujović

Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Novi svjetski i evropski pedagoški pokret, poznat pod nazivima *radna škola* ili *škola rada*, koji je propagirao nove odgojne i nastavne principe pojavio se u prvoj polovini 19. stoljeća, prvo u Americi, zatim Evropi, a 30-ih godina 20. stoljeća i na područjima Kraljevine Jugoslavije, osobito u Zagrebu i Beogradu. Pristalice ovog pokreta su putem pedagoških seminara/tečajeva, organiziranih s ciljem podučavanja prosvjetnih radnika, prenosili nova pedagoška saznanja u vezi s prednostima *radne škole*. Predavači su nastojali prosvjetnim radnicima prenijeti nova znanja i animirati ih u radu s učenicima prema inoviranim standardima. Nove svjetske i evropske ideje u nastavi imale su odjeka i u Sarajevu. Autorica je u radu prezentirala tri takva tečaja koja su 1931. i 1932. godine organizirani u Sarajevu za učiteljice i učitelje narodnih osnovnih škola na području Drinske banovine.

Ključne riječi: *škola rada/radna škola*, prosvjetno-pedagoški tečajevi, Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu

Škola rada – novi pedagoški odgojni principi

Početak 20. stoljeća u pedagoškoj teoriji¹ i didaktičkoj praksi² obilježila je pojava brojnih ideja i pokreta (pravaca) zasnovanih na novim potrebama društva i naučnim rezultatima do kojih se došlo u pedagogiji i psihologiji. Takozvana *stara škola* je kritizirana zbog pretjeranog intelektualizma i u njoj pasivnog položaja učenika, a propagirana je *nova škola* poznata pod nazivom *škola rada* ili *radna škola*.³ *Radna škola* bio je pedagoški smjer koji je išao za tim da se školska nastava i cijeli sustav odgoja u školi organizira na temelju zakonitosti koje vladaju u općem procesu rada, a njen začetnik bio je G. Kerschensteiner. Pojava i razvoj *radne škole* uvjetovani su novim društveno-ekonomskim i političkim prilikama u kapitalističkom društvu. Ubrzan razvoj industrije tražio je obrazovanje radnike, već u školi pripremljene za rad i povećanje produktivnosti. Zato je pojava *radne škole* u prvim decenijama 20. stoljeća,⁴ bila najznačajnija novina u pedagoškoj teoriji i didaktičkoj praksi u svijetu i Evropi. Pokret *radna škola* snažno je postavio dijete kao subjekt nastave i naglasio njegove specifičnosti u razvoju, što je bio važan korak naprijed u pedagoškoj znanosti.

¹ Pedagogija je znanost o odgoju djece.

² Didaktika je znanost podučavanja, znanost o nastavi.

³ *Radna škola/škola rada* – pedagoški pokret, odnosno sistem rada koji je karakterističan prema naglašenju orijentaciji k radu učenika. Umjesto naglašene frontalne nastave u prvim desetljećima 20. stoljeća, u školama Evrope i Amerike organizira se učenje djece uz raznovrsne radne aktivnosti i u prostorima koji su bili bitno drugačije uređeni u odnosu na učionice za frontalnu nastavu. Vidi: <http://www.pedagogijaffsa.com/>. U nastavnu praksu uvode se, osim frontalnog rada, grupni i individualni oblici rada i ističe se zahtjev da nastavu treba individualizirati. Mijenjaju se i obogaćuju pojedine metode nastavnog rada. Isticanje i prihvaćanje ideje rada pridonijelo je uvođenju rada kao sredstva odgoja i obrazovanja, a zahtjev za uvođenje ručnog rada u škole, kao puta prema radnoj školi, postavljali su mnogi pedagozi u Hrvatskoj. Pojedinci su i samoinicijativno izvodili nastavu ručnog rada, u vrijeme kad su se i u ostalim evropskim zemljama vodile burne rasprave o mjestu i ulozi ručnog rada u školi. Pod utjecajem evropske pedagoške teorije i prakse domaći su pobornici *radne škole* uvidjeli da ručni rad ne znači škola rada, pa su tražili reformu cjelokupnog odgoja i obrazovanja na načelima radne pedagogije.

⁴ U historiji pedagogije od 17. stoljeća do danas razlikujemo pet razdoblja. *Škola rada* ili *radna škola* svrstana je u četvrto razdoblje i odnosi se na vrijeme od 1900. do 1933. godine. To je tzv. reformski pokret i kritika tadašnjeg školskog sistema. Reformska pedagogija prvo je bila pokret, a kasnije u prvom planu praksa širenja njenih ideja. Reformska pedagogija imala je svoj temelj u snažnim društvenim i socijalnim procesima.

Utjecaj evropske teorije i prakse škole rada na prosvjetno-pedagoške prilike u Kraljevini Jugoslaviji

Pedagoška teorija i praksa u Kraljevini Jugoslaviji, pa samim tim i u Bosni i Hercegovini, kao njenom sastavnom dijelu, bila je u 30-im godinama 20. stoljeća pod snažnim utjecajem naprednih pedagoških ideja koje su se mnogo ranije pojavile u Evropi i u drugim zemljama u svijetu. Ove nove ideje koje su prihvaćali pojedini pedagozi prenosile su se putem raznih seminara/tečajeva za učiteljice i učitelje pa su tako utjecale na širenje pokreta *škole rada* i unapređenje samog ručnog rada u narodnim školama. Ideja *nove škole/škole rada*, između dva svjetska rata, bila je prisutna i kod jugoslavenskih pedagoga, kako teoretičara tako i praktičara.⁵ Oni su organizirali seminare/tečajeve za prosvjetne radnike, pisali planove i programe za te tečajeve i držali ogledne sate praktične nastave. Međutim, sam pokret ostao je u okvirima težnji da se proces nastave u narodnim školama osavremeni prema svjetskim standardima, što se vidi iz nastavnih planova i programa koji su urađeni za pedagoške tečajeve organizirane u Sarajevu u ljeto 1931. i 1932. godine. U osposobljavanju učitelja za izvođenje nastave ručnog rada i upoznavanje s novim pedagoškim idejama *radne škole*, važnu su ulogu imali ferijalni učiteljski tečajevi ručnog rada, odnosno *škole rada*. Iako su pojedini ferijalni učiteljski tečajevi bili jednostrano usmjereni prema ručnom radu, iz čega je proizašao manuelizam i ostale negativne reperkusije na pedagošku praksu, njihov značaj bio je znan, jer su mnogo značili u širenju ideja *radne škole*, ali materijalne prilike u jugoslavenskom školstvu nisu bile povoljne za uvođenje ručnog rada u većim razmjerima.

Organiziranje prosvjetno-pedagoških tečajeva u Sarajevu

Ostvarivanje *radne škole* u praksi i početak njene realizacije u Sarajevu, a vjerovatno i u sjedištima drugih banovina, bio je vezan za organiziranje tečajeva za učiteljice i učitelje narodnih osnovnih škola. U službenim izvještajima prosvjetnog referenta Drinske banovine tečajevi su nazvani “naučni i praktični tečaj za usavršavanje učitelja i učiteljica narodnih škola pri Muškoj

⁵ Neki naši pedagoški djelatnici putovali su po evropskim zemljama i neposredno upoznavali nove, napredne pedagoške ideje i ostvarenja u vezi sa ručnim radom. Nakon povratka u zemlju oni su prenosili nove ideje našim učiteljima i utjecali su na širenje pokreta za uvođenje ručnog rada u naše škole.

učiteljskoj školi u Sarajevu”. Sačuvani su podaci o tri tečaja organizirana u Sarajevu, 1931. i 1932. godine, prema uputama Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije i u organizaciji Prosvjetnog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine. Prve, 1931. godine, organizirana su dva tečaja, jedan pri Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu, a drugi, pri Nižoj poljoprivrednoj školi u Butmiru kod Sarajeva. Sljedeće, 1932. godine, u organizaciju tečaja uključilo se i Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu.

Prosvjetno-pedagoški tečaj u Sarajevu, 1931. godine

Ministarstvo prosvete u Beogradu – Odeljenje za osnovnu nastavu je dopisom br. o. n. 32.451 od 15. IV 1931. godine obavijestilo Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine – Prosvjetno odjeljenje (KBUDB – Pr. Odjeljenje) da su u “svijetu i kod nas prisutne nove nastavno-pedagoške metode koje bi trebalo primjenjivati i u našim školama”. Kako bi se učiteljice i učitelji narodnih osnovnih škola bolje spremili i osposobili za svoj rad s učenicima u osnovnim školama i za rad na narodnom prosvjećivanju potrebno je za njih organizirati prosvjetno-pedagoške tečajeve tokom ljetnog raspusta. Tečajevi su ocijenjeni neophodnim, jer prosvjetni djelatnici u Jugoslaviji tokom svog školovanja nisu bili dovoljno osposobljeni, pa Ministarstvo zadužuje Prosvjetno odjeljenje da o svom trošku održi, tokom školskog raspusta, veći broj privredno-zadružnih, domaćinskih, muzičkih i drugih tečajeva za učiteljice i učitelje u narodnim osnovnim školama.⁶ U skladu s ovim naređenjem Ministarstva prosvete, prvi pedagoški tečaj za učitelje/učiteljice narodnih osnovnih škola (u arhivskim spisima ponekad se nazivaju i ferijalnim tečajem) pripremljen je veoma brzo i održan je u Sarajevu od 10. jula do 10. augusta 1931. godine. Odmah nakon prijema dopisa iz Beograda pristupilo se pripremanju plana i programa tečaja, a raspisom su prosvjetnim odjeljenjima pri sreskim načelstvima na području Drinske banovine⁷ dostavljena obavještenja o terminu održavanja tečaja, a oni

⁶ U dostupnoj arhivskoj građi pronađeni su samo podaci o dva održana prosvjetno-pedagoška tečaja i jednom poljoprivrednom.

⁷ Od bosanskih srezova, Drinska banovina je obuhvatala sljedeće srezove: bijeljinski, brčanski, čajnički, fojnički, kladanjski, rogatički, sarajevski, srebrenički, tuzlanski, visočki, višegradski, vlasenički, zenički, zvrnički, i žepački, a s teritorije Srbije srezove: ariljski (Arilje), račan-ski (Bajina Bašta), mačvanski (Bogatić), trnavski (Čačak), dragačevački (Guča), podgorski (Valjevska Kamenica), crnogorski (Kosjerić), rađevski (Krupanj), jadranski (Loznica), azbukovački (Ljubovija), kolubarski (Mionica), posavski (Obrenovac), požeški (Užička Požega),

su bili zaduženi da o tome obavijeste direkcije osnovnih škola na svom području. Za održavanje tečaja bila je odabrana Muška učiteljska škola, čijoj Direkciji je Banska uprava doznala 21.000 dinara. U raspisu je navedeno: “Pri Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu otvorit će se ferijalni tečaj za usavršavanje učitelja narodnih škola, koji će trajati od 10. jula do 10. augusta 1931. godine (...), Prema propisima & 78 tačka 10 Zakona o narodnim školama, nastavnici su dužni da pohađaju ovakve tečajeve, stoga izvolite nastojati da ih se javi što veći broj”⁸ Kraljevska banska uprava je 22. juna 1931. godine donijela zvanično Rješenje da se održi u Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu ferijalni naučni i praktični tečaj za učitelje narodnih osnovnih škola u trajanju od 10. jula do 10. augusta 1931. godine, u kojem je navedeno da će stručna lica održati predavanja: o sokolstvu, higijeni, metodici nacionalne grupe predmeta, iz teorije *škole rada* i praktičnog ručnog rada. Sukladno ovom Rješenju, plan i program za održavanje tečaja kao i izbor predavača trebalo je pripremiti Prosvjetno odjeljenje banske uprave, a troškove za održavanje tečaja podmirit će se iz kredita banovinskog budžeta za 1931/32. godinu.⁹

Prosvjetno odjeljenje je 22. juna 1931. godine istim putem kao i prvo obavještenje, prosljedilo direkcijama osnovnih škola, s nastavnim programom, u kojem su bili zastupljeni sljedeći predmeti:

I. Pedagogija

Psihologija djetinjstva – 10 časova
Teorija škole rada – 10 časova
i Metodika nacionalne grupe predmeta – 20 časova.
Predavači su bili: Kebelež Branko, profesor na Muškoj učiteljskoj školi i Popović Radomir, nastavnik u istoj školi.

II. Sokolstvo – ukupno 40 časova

(sokolski sistem, metodika sokolskog vježbanja, postupak sa spravama i

ljubički (Preljina), pocerski (Šabac), tamnavski (Ub), užički (Užice), valjevski (Valjevo) i posavskotamnavski (Vladimirovci).

⁸ ABH, KBUDB-IV 23.465, 22. juni 1931.

⁹ Isto. Svi troškovi tečaja podmirivali su se iz banovinskog budžeta za 1931/1932. godinu. Bilo je planirano za honorar nastavnika 40 dinara po času, za poslugu i čišćenje 1.600 dinara, za materijal za ručni rad 6.000, za nabavku alata 1.000, za sitne troškove 2.000 i za putni trošak nastavnika ručnog rada 1.000. Učesnici tečaja su imali besplatan stan. Hranu su dobivali u đачkoj menzi.

uređenje vježbališta, istorija sokolstva i sokolska literatura, sokolska organizacija i organizacija sokolskih četa). Predavači: Popović Jelena, načelnica sokolske župe i nastavnica gimnastike, Jaklić Milan, nastavnik gimnastike i Grđić Radomir, novinar.

III. Higijena

Za nastavu iz ovog predmeta odobrena su predavanja iz školske higijene, svega 10 časova, a za predavača je određen dr. Oto Švarc, školski nadljekar;

IV. Ručni rad

Poduka iz sljedećih vještina: kartonaža i vezanje knjiga, modelovanje, radovi u drvetu itd., s planiranih 110 časova. Predavač je bio Franjo Valner, učitelj u Rumi, kojeg je preporučio Glavni odbor Crvenog krsta iz Beograda kao aktivnog saradnika Crvenog krsta i odličnog nastavnika ručnog rada, s preporukom uspješnog vođenja tečaja u Novom Sadu.

Izvještaj o tome kako je protekao prvi učiteljski tečaj u Sarajevu, Prosvjetno odjeljenje Drinske banovine je 23. februara dostavilo Odeljenju za osnovnu nastavu Ministarstva prosvete u Beograd. U izvještaju je, između ostalog, navedeno: "U smislu naređenja Ministarstva prosvete N.O br. 47583/31 čast mi je u prilogu dostaviti iscrpan izvještaj o održanom ferijalnom tečaju u Sarajevu za usavršavanje učitelja/učiteljica narodnih osnovnih škola. Tečaj je formiran rješenjem ove KBU, IV- 23.465 od 22. 6. 1931., a na osnovu & 39 Zakona o banskoj upravi i & 78 stav 10 Zakona o narodnim školama i na prijedlog Prosvjetnog odjeljenja ove KBU. Tečaj je otvoren 10. 7. i završen 10. 8. 1931. godine. Tečaj je pohađalo i uspješno završilo 14 učitelja i 23 učiteljice iz Drinske banovine, 2 učiteljice iz Zetske, 3 učiteljice iz Primorske, 2 učiteljice iz Dunavske i 1 učitelj i 1 učiteljica iz Vardarske banovine.¹⁰ Ukupno 21 učitelj

¹⁰ Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929. godine, (*Sl. Novine KSHS, br. 233/29*), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca preimenovana je u Kraljevinu Jugoslaviju, ukinute su oblasti, a Država je podijeljena na devet banovina: Dravska, (Ljubljana), Drinska (Sarajevo), Dunavska (Novi Sad), Moravska (Niš), Primorska (Split), Savska (Zagreb), Vardarska (Skoplje), Vrbaska (Banja Luka) i Zetska (Cetinje). Na čelu banovina bili su banovi, a njihovi zamjenici bili su podbanovi. Zakonom o banskoj upravi utvrđeni su djelokrug rada i nadležnosti banovina. U sastavu Drinske banovine bilo je, pored 16 srezova iz istočne Bosne i Hercegovine i 21 iz okruga Čačak, Užice i Valjevo iz Srbije.

i 28 učiteljica. Dvije učiteljice iz Drinske banovine su zbog bolesti ostale neo-cijenjene. Učesnici tečaja zasvjedočili su primjernu marljivost urednim pohađanjem tečaja i intenzivnim interesom za sve discipline koje su im predavane. Ta marljivost vidno je manifestirana izložbom uspjelih radova u modelovanju geometrijskih oblika i reljefa iz oblasti fizike i geografije, uvezivanju knjiga, stolarskim radovima i rezbarija drveta. Tečaj je veoma dobro uspio i zadovoljio i svojim teoretskim radom na području pedagoške grupe predmeta, sokolstvu i području najnovijih pogleda na aktivnu školu (školu rada). Spomenuti tečaj u Sarajevu održan je od 10. 7. do 10. 8. 1931. godine pa se pokazalo da je to nezgodno vrijeme jer, s jedne strane radi velikih vrućina, a s druge strane što učitelji-učiteljice odlaze na tečaj neposredno iza završetka školske godine, još neodmorni za novi rad koji zahtijeva i nove napore. S toga razloga zgodnije bi bilo održavati tečaj u mjesecu augustu i da traje šest nedjelja¹¹

Učitelji i učiteljice bili su svjesni svoje javne uloge u državnom/društvenom životu pa su rado sudjelovali na ovim tečajevima. Osim toga, bili su vrlo aktivni i u mnogim udruženjima građana, a posebno onim koja su u svom programu imala određene humane i socijalne poruke, kao što su bili: Crveni krst/križ, Dani borbe protiv tuberkuloze, zemljoradničke zadruge i druge seoske organizacije u kojima su obavljali, uglavnom, sve poslove u vezi s pisanim dokumentima, organiziranjem različitih oblika kulturno-zabavnog života, i slično.¹²

Zadružno-poljoprivredni tečaj za učitelje u Butmiru kod Sarajeva

Pored prosvjetno-pedagoškog tečaja, održanog pri Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu, u periodu od 10. jula do 20. augusta 1931. godine, održan je i zadružno-poljoprivredni tečaj za učitelje pri Nižoj poljoprivrednoj školi u Butmiru kod Sarajeva. Oba su tečaja prema izvještaju koji je dostavljen Ministarstvu prosvete u Beograd, zadovoljili potrebe slušalaca koji će moći stečena znanja korisno primijeniti u svom školskom radu i u radu na prosvjećivanju širokih narodnih masa, već prema tome da li su na službovanju u gradu ili na selu.¹³ U sporazumu s Poljoprivrednim odjeljenjem Drinske banovine i

¹¹ ABH, KBUDB IV 3715/1931. Vidi: Popis imena i prezimena svih učesnika tečaja kao i mjesto iz kojeg su dolazili, odnosno u kojem je bila škola u kojoj su radili.

¹² Papić M. 1987. 6.

¹³ Kao napomena 11.

organima zemljoradničkih saveza, zadružno-poljoprivredni tečaj održan je u Nižoj poljoprivrednoj školi u Šapcu. Na oba tečaja pozvano je po 25 učitelja. Program ovih tečajeva obuhvatio je, uglavnom, sve grane poljoprivrede i zadržugarstva, s praktičnim i teoretskim dijelom, tako da su učitelji u poljoprivredno-zadružnim djelatnostima mogli pružiti osnovna znanja iz ovih oblasti u mjestima službovanja. Osim osnovnih predmeta iz domena poljoprivrede i zadržugarstva, Ministarstvo je preporučivalo da se na ovim tečajevima predaju i higijena i sokolstvo, tj. njegova ideologija, organizacija, administracija, organizacija seoskih sokolskih četa s uputama u vođenju sokolskih društava. Na kraju tečaja, obavezno je bilo organizirati ispit, a izdavano je uvjerenje u koje su se unosile ocjene o ponašanju, vrednoći i marljivosti polaznika, kao i opći uspjeh.

Uključivanje Jugoslovenskog učiteljskog udruženja – Sekcije za Drinsku banovinu u organiziranju prosvjetno-pedagoških tečajeva

Nakon što su u organizaciji Prosvjetnog odjeljenja Drinske banovine uspješno organizirali spomenuta dva tečaja, prosvjetno-pedagoški u Sarajevu i poljoprivredni u Butmiru kod Sarajeva, Risto Šušljic, predsjednik Jugoslovenskog učiteljskog udruženja – Sekcije za Drinsku banovinu (JUU-SDB) je, 4. novembra 1931. godine, Prosvjetnom odjeljenju Drinske banovine dostavio ponudu da oni ubuduće organiziraju tečajeve za uzdizanje učiteljstva. U ponudi je, između ostalog, naveo kako su učitelji i učiteljice (učiteljstvo) u svim državnim sistemima bili nosioci državnih ciljeva i nacionalnih ideja, a da bi mogli ispuniti te ciljeve, učiteljstvo je pokazivalo želju i volju za samoobrazovanjem i usavršavanjem, što je naročito došlo do izražaja kad su iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu stigle ideje o *novoj školi/ školi rada*. Dalje, Šušljic je naveo kako su se zahtjevi i ciljevi dječje pedagogije, na kojoj je počivalo narodno osnovno školstvo, stalno mijenjali i usavršavali, kako u cijelom svijetu tako i u našoj zemlji, pa je bilo neophodno stalno usavršavanje i dopunjavanje obrazovanja učiteljstva. Osim toga, naglasio je kako je i Pravilima Jugoslovenskog učiteljskog udruženja¹⁴ u čl. 3. istaknuto da je cilj udruženja “da radi na inte-

¹⁴ Temeljem čl. 76 Zakona o činovnicima od 1. aprila 1931. likvidirana su učiteljska povjereništva, a osnovano je Jugoslovensko učiteljsko udruženje u Beogradu, čiji su organi bile banovinske sekcije i sreska učiteljska društva. Pravila za rad ovog udruženja odobrio je Ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije. U Sarajevu je umjesto Učiteljskog povjereništva Bosne i Hercegovine osnovano društvo Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu.

lektualnom i moralnom usavršavanju svojih članova”, pa je upravo zato Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu prema “svestranom pretresu pitanja daljeg stručnog obrazovanja učitelja, donijelo zaključak da se umoli Kraljevska banska uprava Drinske banovine da u ovoj školskoj 1931/1932. godini pomogne što obilatije formiranje jednog ferijalnog učiteljskog tečaja za dalje stručno obrazovanje učitelja i učiteljica narodnih škola na području Drinske banovine, koji bi bio otvoren inicijativom ove Sekcije uz pomoć Kraljevske banske uprave u Sarajevu. Taj bi tečaj imao svoj program i plan rada, izrađen u sporazumu s Prosvjetnim odjeljenjem KBUDB-a, a njegovo vođenje i organiziranje preuzela bi uprava Sekcije za Drinsku banovinu.

Preloženi program rada ovog tečaja, načelno bi obuhvatao sljedeće:

- a. upoznavanje učitelja/učiteljica s novim vaspitnim i školskim pokretima, u prvom redu s ideologijom radne nastave u domenima životne radne razredne i školske zajednice;
- b. izvođenje praktičnih odlomaka iz svih postavljenih predmeta prema novim pedagoškim teorijama i već utvrđenom praktičnom primjenjivošću, u vezi s ukupnom kompleksnom nastavom;
- c. upoznavanje učitelja i učiteljica s ideologijom i ciljevima Jugoslovenskog Sokola; praktično izvođenje i upućivanje u primjenu dječijih igara i gimnastičkih vježbi prema sokolskom sistemu, a u smislu nastavnog programa;
- d. upoznavanje učitelja i učiteljica s vještinama potrebnim osnovnoj radnoj nastavi: pjevanje, crtanje i dr., u obimu spomenutog nastavnog programa.

Načelno izložen nastavni program za tečaj u Sarajevu bio je prijedlog Uprave Sekcije za Drinsku banovinu upućen na ocjenu Prosvjetnom odjeljenju Kraljevske banske uprave Drinske banovine. Nastavno osoblje za rad na ovom tečaju biralo bi se sporazumno s prosvjetnim odjeljenjem, tako da se tečaju osigura uspjeh.¹⁵ U odgovoru Prosvjetnog odjeljenja banske uprave od 10. novembra 1931. godine, izraženo je zadovoljstvo ovim prijedlogom o organiziranju tečajeva za stručno usavršavanje učiteljstva, a u banovinskom budžetu obećali su izdvojiti sredstva za tu namjenu, uz napomenu, kako bi tre-

¹⁵ ABH, KBUDB, IV 11.759, dopis JUU-SDB br. 371/31.

balo na vrijeme završiti plan i program i utvrditi tačan datum održavanja tečaja. Također, preporučeno je da se tečaj održi od polovine augusta do polovine septembra, kako bi pozvani imali dovoljno vremena za odmor od nastave.

Drugi prosvjetno-pedagoški tečaj u Sarajevu, 1932. godine

Prosvjetno odjeljenje Kraljevske banske uprave Drinske banovine bilo je “svjesno” značaja učiteljsva i njegove uloge u ostvarivanju državnih i nacionalnih ciljeva. U učiteljskom udruživanju između dva rata, pored dobro organiziranog pedagoškog rada, bio je razvijen i idejno-politički rad. “To je, svakako, bila najznačajnija uloga ove organizacije u čitavoj našoj zemlji”, istakao je Mitar Papić.¹⁶ Zbog toga je, od strane vlasti, rado prihvaćen prijedlog Jugoslovenskog učiteljskog udruženja – Sekcije za Drinsku banovinu, pa im je povjerena organizacija narednih tečajeva, dok je Prosvjetno odjeljenje Drinske banovine bilo zaduženo osigurati materijalnu potporu. Tako su, Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu i Prosvjetno odjeljenje Drinske banovine, zajednički bili zaduženi za organizaciju i realizaciju prosvjetno-pedagoških tečajeva za učitelje i učiteljice zaposlene u narodnim osnovnim školama na području banovine. Prema mnogim ocjenama, tečajevi su organizirani i vođeni na zavidnom nivou. U jednom dopisu od 24. februara 1932. godine, Udruženje piše Prosvjetnom odjeljenju da se: “(...) prilikom pripreme nastavnog plana i programa Jugoslavensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu pridržavalo uputa Prosvjetnog odjeljenjua Drinske banovine i najaktuelnijih potreba savremenog učiteljskog obrazovanja i upućivanja za što uspješnije vršenje poziva”.¹⁷

O zajedničkom organiziranju tečajeva, dopisom od 24. februara 1932. godine, obaviješteno je Ministarstvo prosvete u Beogradu. Iz Ministarstva je već 29. februara stigao odgovor u kojem je navedeno da je “(...) primljeno na znanje kako je održan tečaj pri Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu”, a u istom dopisu dalje se izričito naglašava da tečajevi koji će biti organizirani zajednički, trebaju biti: “naučni i praktični za usavršavanje učitelja i učiteljica u narodnim osnovnim školama”. Također, Ministarstvo je dodatno tražilo da se Prosvjetno odjeljenje Drinske banovine “aktivno uključi” u organiziranje tečaja, da se njegove sugestije “respektuju” i da organizacija tečaja ne bi trebala biti “na

¹⁶ Papić M. 1987. 6.

¹⁷ ABH, KBUDB br. IV-8906/1932.

uštrb učiteljskog rada u redovnoj nastavi”.¹⁸ Planirano je da se naredni prosvjetno-pedagoški tečaj održi od 15. augusta do 15. septembra u Sarajevu, i o tome je dostavljena obavijest u Beograd, Ministarstvu prosvete – Odeljenu za osnovnu nastavu. Uz obavijest o terminu održavanja tečaja, dostavljen je plan tečaja i detaljan nastavni program za svaki pojedini predmet. Navedeno je da su i plan i program urađeni “u saglasnosti” Prosvjetnog odjeljenja Drinske banovine i Jugoslovenskog učiteljskog udruženja – Sekcija za Drinsku banovinu, uz “strogo pridržavanje” najnovijih prosvjetno-pedagoških “stremljenja”.¹⁹ Predložen je sljedeći:

Nastavni plan učiteljskog ferijalnog tečaja u Sarajevu za 1932. godinu:

R. broj	Predmeti	Predavači	Broj časova
1	Dječija psihologija	Popov Milutin Popović Radomir Kebeljić Branko	16
2	Škola rada	Ljubunčić Salih	56
3	Sokolstvo ²⁰	Bogunović Dušan	40
4	Ručni radovi ²¹	H. Damjanović Voja	72

¹⁸ Isto.

¹⁹ ABH, KBUDB br IV-6979/7. 3. 1932.

²⁰ Sokoli kao organizacija liberalnog ideološkog i sveslavenskog usmjerenja u potpunosti su prihvatili ideološki kurs mlade jugoslavenske države i postali avangarda pri provođenju novog jugoslavenskog nacionalnog državnog koncepta. Jugoslavenska ideologija i jugoslavenska nacionalna svijest bili su prisutni u političkom djelovanju sokolskih organizacija prije Prvog svjetskog rata. Sokoli su stoga postali i glavni nosioci jugoslavenskog nacionalnog ideala u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i zauzimali su centralno mjesto u njejoj fizičkoj kulturi. Osnivanje sokolskih družina i četa osnivani su mahom pri sokolima, a o njihovom radu najčešće su brinuli učitelji. Vidi: Žutić N. 1991. 5.

²¹ Za obuku iz ručnog rada bilo je predviđeno najviše sati što je bila posljedica pedagoških ideja pokreta *radne škole*, koja je ulogu praktičnog rada u nastavi uzimala kao važan izvor znanja. Osnovni zahtjev tog pokreta bio je da se u školi osposobljavaju mladi za rad. Pobornici *radne škole* isticali su devizu da škola mora biti jednaka životu, tako da je njihova zasluga

5	Higijena Samarjanski tečaj	Predavač iz Higijenskog zavoda	25
6	Oranizacija podmlatka Crvenog krsta	Predavača će odrediti Oblasni odbor Crvenog krsta	6
7	Zemljoradničko zadugarstvo i JUU	Predavač iz Okružnog saveza zemljoradničkih zadruga	6
8	Narodno prosvjećivanje	Predavača će odrediti Narodni univerzitet	6
9	Seminarski rad u vidu referisanja i primjene kroz pismene radnje slušalaca i diskusije	Ovdje ulaze obavezno svih 12 predavača i direktor tečaja	
Ukupno časova			239

Iz Beograda je stigao odgovor (On. br. 18.451 od 30. marta 1932.) u kojem je navedeno da je “Ministar prosvete donio odluku, na prijedlog Kraljevske banske uprave u Sarajevu, a u vezi & 122 tač. 14 Zakona o narodnim školama – Odobravam da se za vrijeme velikog školskog odmora održi tečaj za stručno usavršavanje učitelja i učiteljica u Sarajevu, koji priređuje Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu. Rad tečaja izvodi se po priloženom programu. Ova odluka dostavlja se radi znanja i saopćenja”.²²

Odjeci pokreta *škole rada* u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito u Hrvatskoj, nisu mogli, u tadašnjim društveno-političkim i ekonomskim prilikama, temeljitije izmijeniti školu i provesti njenu reformu. Mnoge ideje, stavovi i prijedlozi nisu mogli biti realizirani u praksi. Samoinicijativni pokušaji mladih i

bila da se u školu uvodi prirodno učenje, praktični rad i društvena praksa. U pedagoško-didaktičkoj orijentaciji pobornika *škole rada* Drinskoj banovini ne susrećemo originalna rješenja i prijedloge, već se uglavnom radi o interpretaciji bitnih ideja i misli pokreta te škole u svijetu.

²² U dostupnoj arhivskoj građi nije pronađen detaljniji izvještaj o sadržaju ovog tečaja.

naprednih učitelja djelovali su pozitivno, ali nisu mogli puno izmijeniti stanje u siromašnom školstvu. Uvidom u arhivsku građu i sudeći po sačuvanim izvještajima, učiteljski tečajevi organizirani u Sarajevu, 1931. i 1932. godine, dali su u ovom nastojanju i samoobrazovanju učiteljstva određene rezultate.

Zaključak

Pokret *škola rada* u Evropi bio je veoma rasprostranjen između dva svjetska rata, a u Sarajevu je ostao u tragovima poznatih reformskih pravaca i težnji da se proces nastave u osnovnim školama osavremeni prema svjetskim uzorima. Kad danas prosuđujemo pokret *radne škole*, možemo s pravom tvrditi da je u njegovu cjelokupnom pedagoškom utjecaju bila izražena pozitivna tendencija u razvitku pedagoške teorije i prakse. Sigurno, to je značio korak naprijed, ali oskudnost sačuvane arhivske građe o ovom pitanju ne omogućava uvid koliko je taj pokret imao i stvarnog utjecaja kako u Sarajevu, tako i u cijeloj državi. U arhivskim izvorima pronađeni su podaci o tome da su u Sarajevu sredinom 1931. i 1932. godine održani tečajevi za stručno osposobljavanje učitelja i učiteljica. Učiteljstvo koje je prisustvovalo tim pedagoškim tečajevima trebali su usvojiti nova saznanja o vrijednostima i značaju učeničkog rada, o značaju fizičkog odgoja te o novim pedagoškim principima u predavanju pojedinih nastavnih predmeta u narodnim osnovnim školama. Nažalost, nisu pronađeni podaci iz kojih bismo saznali da li su, odnosno, koliko su ovi tečajevi stručnog osposobljavanja učitelja i učiteljica unaprijedili nastavu u školama, i koliko je u odgojno-obrazovnom procesu afirmirana učenička aktivnost i samostalan rad. Također, nisu pronađeni podaci ni o tome kako su tadašnji učenici prihvatili nove nastavne metode.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB), Četvrto (IV) Prosvjetno odjeljenje, 1929-1941. (Svi citirani spisi objedinjeni su i a.a. u predmetu: KBUDB IV – 11.759/1932.)

b) Objavljeni izvori

- *Službene novine Kraljevine SHS*, Beograd

c) Internet

- <http://www.pedagogijaffsa.com/>

LITERATURA

- Gligorijević G. 1993. "Shvatanja o radnoj školi krajem XIX i početkom XX veka s posebnim osvrtom na shvatanja jugoslovenskih autora u periodu između dva svjetska rata". *Nastava i vaspitanje*, br. 3-4/1993. Beograd: Pedagoško društvo Srbije. 222-246.
- Mladenović V. 1922. "Pedagoški pogledi Đorđa Keršenštajnera". *Prosvetni glasnik Ministarstva prosvete*, 7-8/1922. Beograd: Ministarstvo prosvete. 409-417.
- Papić Mitar. 1987. *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Žutić N. 1991. *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941*. Beograd: Angrotrade.

Summary

WORK SCHOOL – REFLECTION OF A NEW WORLD PEDAGOGICAL MOVEMENT IN SARAJEVO

The new World and European movement, known under the name *work school/school of work* which promoted new educational and teaching principles appeared in the first half of the 19th century, first in America, then Europe and in the 1930-ies also in the area of the Kingdom of Yugoslavia, especially in Zagreb and Belgrade. The rapid industrial growth required educated workers who had already been taught in schools to do certain jobs in order to increase their work productivity. These innovations in teaching were also reflected in Sarajevo where three courses for the teachers were held during the summer vacations of 1931 and 1932. The majority of course lectures were practical lessons and a smaller part of them were theoretical. Since the educational system was in the sphere of ideological functioning for the society, the courses were financed from the state budget and the teachers were expected to spread the acquired knowledge in the areas where they worked and lived and to promote the idea of work as a style and the sense of life.

Key words: *school of work/work schools*, education and pedagogic courses, Yugoslav Teacher Association- Section for the Drina Banate

UDK 396 (497.6 Sarajevo) "18 "
Izvorni naučni rad

POLOŽAJ ŽENE U POSLJEDNJIM DESETLJEĆIMA OSMANSKE UPRAVE U SARAJEVU – S POSEBNIM OSVRTOM NA ŽIVOT DAŠE JELIĆ

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Bosna i Hercegovina



Na osnovu dostupnih historijskih izvora iz druge polovine 19. stoljeća, autorica u radu analizira položaj žene u društvu, odnosno u kojim prilikama i na koji način se spominju. Iako su postojale znatne razlike u njihovim životnim iskustvima u Sarajevu, u članku se na primjeru pisma Daše Jelić, kao i drugih dostupnih izvora, pokušava pridonijeti poznavanju njihove životne svakodnevice, uopće. Dašina pisma, kao i ona upućena njoj i ona koja ukazuju na njen život direktno ili indirektno, poslužila su kao primjer za rekonstrukciju života žene, jer ona govore o njenim željama, težnjama i patnjama o kojima je nekad i sama pisala i time bar djelimično ukazala na ono što je njoj kao ženi u određenom trenutku bilo važno, ali često i na ono što je željela prešutjeti.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Sarajevo, 19. stoljeće, žena, Daša Jelić, život, svakodnevica

Uvod

Izuzetno je rijetka izvorna građa koja nam ukazuje na svakodnevicu žene u posljednjim desetljećima osmanske uprave, ne samo u Sarajevu, nego i u cijelom Bosanskom ejaletu/vilajetu. Stoga, uglavnom smo uskraćeni za sažetu

i temeljitu rekonstrukciju ovog važnog historijskog pitanja, posebno ukoliko je cilj sagledati život žene upravo iz njenog ugla, tj. kroz zapise koje je sama ostavila. Tek u rijetkim slučajevima imamo i poneku njihovu ličnu bilješku koja nam pruža mogućnost sagledavanja pojedinih, iz njene perspektive, važnih i manje važnih događaja u određenim životnim razdobljima. Upravo zbog toga, na početku ovog rada kratko ćemo se osvrnuti i na neke od podataka o ženama, zabilježenih u putopisima, hronologijama, sudskim registrima, dostupnoj izvornoj građi, kao i u štampi iz ovog perioda.¹

Od historijskih izvora za ovu temu, najvažnije podatke pruža nam analiza arhivskih porodičnih fondova, mada u njima o ženskim članovima porodice, uglavnom, nalazimo samo osnovne podatke, u slučaju smrti, razvoda ili ukoliko je neko otkupio neki dio imovine od njih ili one od nekoga drugog.² Međutim, nešto više podataka postoji ukoliko se radi o ženama koje su ostavile vasijetnamu, vakufnamu ili oporuku, ali su i o tim ženama podaci dosta oskudni.³ Nažalost, u nekim slučajevima samo je taj dokument jedino pisa-

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zbirka Generalnog austrijskog konzulata Sarajevo (GAKS), Porodične zbirke; Historijski arhiv Sarajevo (HASA) Porodične zbirke i fondovi; Orijentalni institut Sarajevo (OIS), Zbirka ANUBiH Sidžil Mula Muhameda Mestvice, Šikajet defteri 1826-1878; List *Bosna* 1866-1878; Šamić M. 1981; Hadžiselimović O. 1989; Hadžihuseinović S. S. Muvekkit, 1999; Bašeskija Mula M. 1987; Giljferding A. 1972; Roskiewicz J. 1868. (prijevod se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo); Asboth J. 1878.

² Navest ćemo kao primjer neke podatke iz fondova uglednih i bogatih sarajevskih porodica poput Hadžišabanovića, Kumašina i Kreča. U privatnoj zbirci porodice Hadžišabanović za sredinu 19. stoljeća, između ostalog, imamo podatke o ostavštini iza umrle Amine Hadžišabanović, koja je bila imućna i obrazovana žena, ali je taj dokument jedini u toj zbirci koji je o njoj sačuvan. Fond porodice Kumašin, iako relativno očuvan, iz ovog perioda pruža dosta štire podatke o ženama iz ove porodice. Tako imamo podatke, između ostalih, i o Lejli, koja se spominje u kontekstu nasljednika iza umrlog brata Pirije. Zatim tu su i Habiba Hatidža, kćer Ahmed efendije, koja je spomenuta u dokumentu koji je sastavljen kada je ona prodala dućan u Velikom bezistanu, a kupila ga je hadži Atija hanuma, kćer Batal Abdiage, a žena Kumašin Avdage. U fondu porodice Krečo, koji je obimom dosta manji, imamo također podatak o Hafizi, kćeri Osmanovoj, u dokumentu u kojem se govori o njenom nasljeđivanu neke od Krečinih kćerki. Iako su ove žene, očito, imale važnu ulogu kako u privatnom, tako i poslovnom životu, o njima nemamo dovoljno podataka koji bi nam bar djelimično ukazali na detalje iz njihovog života. Vidi: HASA, Zbirka lični i porodični fondovi: Fond Hadžišabanović, kutija br. 5, 358; Fond Kumašin, kutija br. 3, 109-113.; kutija br. 9, 991; Fond Krečo kutije: br.1, 5. i 9.

³ Vasijetname i vakufname, pisale su muslimanske žene koje su s obzirom na materijalne mogućnosti ostavljale i raspoređivale svoj imetak. U porodičnim zbirkama se, između ostalih, nalazi i vakufnama Merjeme Bakarević, kao i vasijetname Afife kćerke Saliha Hadžišabanovića, i

no svjedočenje o njihovom postojanju. U porodičnim zbirkama koje su nešto obimnije, unutar mnogobrojnih privatno-poslovnih dokumenata “muškog svijeta”, nalazi se poneki zapis ili pismo napisano rukom majke, supruge, sestere ili kćerke, a takvi izuzetno vrijedni i rijetki dokumenti, obično su rezultat razdvojenosti članova porodice, te su kao takvi malobrojni u pojedinim porodičnim zbirkama.⁴ Ovakvo stanje sačuvane i dostupne građe ne može se ni u kom slučaju posmatrati kao odraz pismenosti žena, već je to više pokazatelj tradicionalnih i običajnih normi u kojima su se ponajviše čuvali zvanični i poslovni dokumenti. Ne treba zanemariti ni zavisnost od datih okolnosti koje su nametale potrebu za ostavljanje pisanih tragova, kao i mogućnosti njihovog čuvanja.⁵

Zanimljiva je slika o osmanskim podanicama koju su ostavili stranci u putopisima, kao neku vrstu “istočne mističnosti”, ne samo u kulturi oblačenja, nego i u načinu života o kojima ranije nisu imali mogućnost potpunijeg uvida. Na opći dojam i zaključke koje su oni iznijeli o ženama u Bosni utjecale su često i njihove lične predrasude o položaju i načinu života bosanskih stanovnika.⁶ I pored toga, njihova analiza daje jednu opću karakteristiku, koja se obično sastoji od pohvala o ženama koje su pristojne i vjerne, marljive i

Vasvije kćerke Husein age Zildžića. Vidi: HASA, Fond Bakarević, kutija br. 5; Vakuf Merjeme; Fond Hadžišabanović, kutija br. 2, 164; Fond Zildžić, kutije: br. 1, 26. i 29; itd. O ženskim zadužbinama više vidi: Omanović-Veladžić A. 2009. 179-205; Čar-Drnda H. 2004. 267-294; Čar-Drnda H. 2007. 124-153; Filan K. 2007. 99-127.

⁴ Analiza dostupne građe /privatnih zapisa/ ukazuje da dopisivanje između muških i ženskih članova porodice u posljednjim desetljećima osmanske uprave nije bilo uobičajeno, osim ukoliko se nije radilo o dužem vremenskom periodu razdvojenosti ili je nešto važno bilo neophodno saopćiti. Tako u fondu porodice Hadžiristića, sarajevske ugledne trgovačke porodice, koja je bila mnogobrojna i podijeljena na sarajevski i bečki dio, između hiljade pisama tek njih nekoliko pisani su ženskom rukom. Vidi: ABH, Lični i porodični fondovi: Hadži-Risto Todorović – Hadžiristići Sarajevo, kutije IX-1-1-IX-1-18.

⁵ Ovdje prvenstveno mislimo na problem građe koja je izgorjela tokom agresije na BiH u periodu 1992-1995., tako da ne možemo sa sigurnošću ustanoviti ni šta je sve bilo sačuvano. Međutim, dostupna građa ukazuje da su žene dosta rjeđe ostavljale pisani trag, a da dopisivanje unutar porodice ukoliko bi jedan od članova bio odsutan kraće vrijeme nije bilo uobičajno.

⁶ Tako su neki od francuskih putnika, koji su prošli kroz Bosnu u drugoj polovini 19. stoljeća, muslimanske žene koje su nosile tradicionalnu odjeću, feredžu, a koje su ovim putnicima bile nešto novo opisivali kao “sjenke” i “utvare”, dok jedan engleski putnik žensko uživanje “(...) u savršenoj slobodi (...)” koje se očitovalo kroz njihovu mogućnost dužesatnog izlaska iz kuće, povezuje s moralnim osobinama. Vidi: Hadžiselimović O. 1989. 211.; Šamić M. 1981. 254.

kućevne, posvećene svom mužu i djeci, ali ponekad i na to da su u kući one bile “gospodarice”.⁷ Koliko su žene imale “utjecaja” i kakva je bila jedna od percepcija o njima, možda najbolje ilustriraju neke od tada aktualnih poslovice koje je zapisao Renner: “Žena je jedna muka, bez koje se biti ne može,(...) Žena je dobra koja jezika nema, (...) Žena neće kazati što ne čuje,(...) Žena uvijek ima po kesu suza uzase”.⁸ Međutim, on je posebno istakao jednu od poslovice, koja se odnosi na Sarajke napisavši: “Samo sarajevske djevojke kao da su u svem drugačije već druge, jer o njima kaže poslovica: ‘Tko uzme Sarajku, zaboravi i oca i majku’”.⁹ Za zapadnoevropske putopisce, kada se radi o ženama i bračnom životu, posebno je bilo interesantno pitanje poligamije. Iako je višeženstvo bilo dozvoljeno, u okvirima šerijatskih odredbi, oni ukazuju da u praksi nije bilo zastupljeno, kao i to da nije nailazilo na opće odobravanje u društvu.¹⁰ Na isti zaključak ukazuje i analiza druge dostupne građe.¹¹ Zašto je to tako, teško je utvrditi, s obzirom da je odnos prema tom pitanju ovisio od ličnih uvjerenja svake osobe, ali i njenih materijalnih, tradicionalnih i drugih normi. Putopisci posebno, u sklopu općih karakteristika o bosanskom društvu, ukazuju i

⁷ Renner H. 1900. 71. i 85; Roskiewicz J. 1868. 210.

⁸ Renner H. 1900. 71.

⁹ Isto.

¹⁰ Renner je zapisao: “Teško da ima srdačnijega i kućevnijega porodičnoga života nego kod njih (misli na muslimane, op.a.). Mnogoženstvo je dozvoljeno, no u istinu jedva ga ima. Teško da je u Bosni nekoliko tuceta muhamedovaca, koji imadu već jednu ženu, a gdje ih koji ipak ima više, mora da svakoj udesi zasebno kućanstvo. Tu treba novca i na koncu konca i muhamedovac je s jednom ženom sit i presit”. Isti zaključak je zapisao i Giljferding, dok A. Evans piše: “Doznajemo da mnogoženstvo gotovo nije postojalo širom pokrajine. Međutim, istina je da ono već izumire i u drugim dijelovima Turske, ali ovdje nikad nije, izgleda, ni uhvatilo korijena. Ono što je kod bogatih Turaka još uvijek samo izuzetak, ovdje je redovna pojava, tj. da bogati Bosanci imaju samo jednu ženu”. Vidi: Renner H. 1900. 84; Giljferding A. 1972. 86; Evans A. 1973. 174.

¹¹ Navest ćemo kao primjer Ali-pašinu mahalu. Analiza popisa stanovnika ove mahale iz 1867. govori nam da su u cijeloj mahali od 125 kuća i 525 stanovnika bila dva slučaja s inokosnim zajednicama. Jedan od njih, Nalo Ahmed, imao je dvije žene koje su stanovale u odvojenim kućama, a same su bile vlasnice istih, ali on nije imao djecu niti s jednom, što bi mogao biti razlog za ženidbu drugi put. Da je višeženstvo u Sarajevu “smatrano posebnom situacijom” i u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća istakla je Filan, analizirajući Bašeskijine zapise. Ona je navela da je Bašeskija u periodu od 50 godina zapisao samo desetak takvih primjera. Vidi: Bejtić A. 1966. 52-53; Filan K. 2009. 317.

na socijalne razlike, koje su direktno utjecale i na svakodnevni život.¹² Slika o ženi, koju su ostavili u svojim zapisima domaći autori, razlikuje se od stranih putopisaca, uglavnom, po načinu na koji je žena privukla pažnju da bi se o njoj nešto zabilježilo. Oni nisu imali potrebu opisivati njihove vrline ili mane jer su oni bili dio njihove svakodnevice koja se “podrazumijevala”. Shodno tome, sasvim je logično da su i zapisi o njima ostavljeni tek ukoliko se zaista desi nešto nesvakidašnje, nešto što je bar privremeno promijenilo ustaljeni ritam života. Tako žene uglavnom upoznajemo kroz nesvakidašnje događaje, ili u određenim situacijama u kojima se spominju kao članovi određene porodice. Analiza Muvekkitovih bilješki potvrđuje navedenu konstataciju. Tako on, između ostalog, posebno spominje Zubejdu hanumu, suprugu Mustafe Babića, u kontekstu njihovog razvoda i posljedica koje je prouzrokovao, zatim smrt Kamila hanume, majke Muhamed Fadilpaše Šerifovića, kao i smrt supruge valije, Huršid Mehmed-paše, Hadidže Ferdade-hanume.¹³ Muvek-

¹² Zapadni putopisci su uglavnom ukazivali na razlike koje su vidne posmatraču izvana. Shodno tome Roskijević je naglasio kako “stranac kome je uvid u kućni život potpuno onemogućen”, može ga upoznati samo “na izletima ili kod šetnje”. On se tako iz ugla “uličnog posmatrača” osvrnuo na njemu vidan način prijevoza žena, zapisavši kako se siromašnije žene koje putuju služe jahačim konjima kao i muškarci, dok žene “visokog položaja” putuju u nosiljkama “koje se u istom obliku upotrebljuju i u Evropi i koje umjesto staklenih prozora imaju drvene rešetke”. Za razliku od Roskijevića, Asboth je ukazao i na razlike u privatnom prostoru, tj. kućama gdje su žene provodile najviše vremena. On je opisao kako u bogatijim kućama postoji odvojen muški i ženski dio kuće, što je bila tradicionalna podjela privatnog prostora koja se praktikovala u cijelom Osmanskom carstvu, pa tako i u Sarajevu. To je omogućavalo ženskim članovima porodice veću slobodu kretanja. Međutim, kako je Asboth i primijetio, to su mogli sebi priuštiti samo bogatiji slojevi stanovnika. U svakodnevnom životu žena vidne su bile i druge razlike poput vrste odjeće, mogućnosti obrazovanja i drugih potreba, zavisno od materijalnih mogućnosti. Vidi: Roskiewicz J. 1868. 205; Šehić Z. 158.

¹³ Muvekkit je o ovim ženama zapisao sljedeće: “Kamila hanuma, kći Omer age Fazlića, majka Muhameda Fadilpaše Šerifovića, jednog od sarajevskih uglednika, kada je umrla, ukopana je pored svojih rođaka prema mezarju zvanom Alifakovac, u ovom gradu. Ovaj tarih uzet je s kamena nišana 1285/86 (1868/69). “Ah! Na ovom prolaznom svijetu nema opstanka, Svako živi ispije čašu rastanka, Nakibu-l-ešrefova žena, Čamila-hanuma Bijaše čestita i uz to čedna, Osamdesetu bijaše navršila, U svojoj bašči mnogo ruža uzgojila, Odputovala i, eto, pod zemlju skrasi se, Ahiretskom saraju uputi se, Sročić joj se tarih puni kad preseli”, “Dženetski saraj Čamila naseli, Godine 1264. (1847/48) (...)”. U to vrijeme razboljela se supruga spomenutog valije Huršid Mehmed-paše (Hadidže Ferdane-hanuma), pa je kratko vrijeme bolovala i umrla. “Ukopana je u rebiu-l-ahiru 1272. godine (II. XII 1855 - 8.I 1856) uz turbe merhum Gazi Husrev-bega. Umrla je bila pobožna žena. Stalno je posjećivala džamije, mesdžide i tekije. Između ostalog, ona bi svake subote dolazila u turbe Gazi Husrev-bega gdje bi ibadetila i

kit, također, spominje i neke osmanske podanice u kontekstu nesvakidašnjih, “čudnih”, događaja poput neke Marije, žene Petra Anđelkovića, čiftčije Bakir-bega Hamzalajbegovića, koja je rodila “teškom mukom” muško dijete, koje je nakon što su ga izvagali: “bilo teško oko petnaest oka”¹⁴ ili ženu nekog Tadije Nikolića, koja je: “ugledala zmiju” za koju su poslije ustanovili da je bila teška: “trideset i pet oka”, a čiji se krik kad su je upucali čuo: “na udaljenosti od pola sata hoda”.¹⁵ Nužno je napomenuti da su ovakvi, iako “usputni”, podaci izuzetno vrijedni.¹⁶

I štampa je imala sličan princip, uredništvo je pokušavalo biti što zanimljivije pa je, shodno aktuelnim događajima, donosilo i razne novosti koje su direktno ili indirektno ukazivale i na žene i njihov život.¹⁷ Činjenica da je objavljan znatan broj članaka u kojima se uredništvo obraćalo ženama, pored

sirotinji obilato dijelila milostinju. Nek joj se Bog smiluje (...) Pošto je njegova (misli na Osman Mazhar-pašu, op. a.) žena (Kamila hanuma) bila Bosanka, ona je odabrala da se u Bosni nastani. A kako su joj rođena braća Rustem-beg, Dedaga i Hajdar-beg Čengić bili u Sarajevu, i ona je došla u Sarajevo, kupila jedan lijep konak u Jahja-pašinoj mahali i tu je do kraja života stanovala. Kako je iza umrlog Osman Mazhar-paše ostalo dosta imovine, a on nije imao potomaka, sav imetak i prihodi prešli su na njegovu ženu. Zbog toga ona nije imala nikakvih poteškoća i do smrti je vezirski živjela”. Vidi: Huseinović S. S. Muvekkīt, 1999. 1031. bilješka 304. 1066. i 1093.

¹⁴ Jedna oka je imala vrijednost 1,28 kilograma.

¹⁵ Huseinović S. S. Muvekkīt. 1999. 1126. i 1128.

¹⁶ Određeni podaci kroz prizmu “nesvakidašnjeg” jasno ukazuju na ono što se smatralo uobičajenim. Tako nam je Muvekkīt ostavio podatak i o nekoliko žena koje su prilikom napada ustanika iz Crne Gore na Ljubinje, uzele aktivno učešće u borbama. “Za ovu hrabrost koju su spomenute žene pokazale kao da su muškarci, Šerifa-hanuma i njenih pet drugarica nagrađene su, po carskoj milosti, sa po pet stotina groša, pa im je to isplaćeno iz dvorske blagajne. Spomenutoj Šerifa-hanumi dodijeljeno je odlikovanje, orden Medžedije petog stepena”, zapisao je Muvekkīt. 1999. 1262.

¹⁷ Tako je list *Bosna* objavio da je žena Šaćir-age Jakupovića rodila trojke i kako se to u 1868. na “više mjesta dogodilo da su žene više od jednog djeteta rodile”. *Bosanski vjestnik* je ukazao i na problem rađanja neželjene djece. Iz primjera “djevojke Ešrefe” koju je momak Mustafa Hasanović dohvatio rukom saznajemo da je to bilo zakonom kažnjivo te da je Mustafa za takvo ponašanje bio osuđen na mjesec dana zatvora. Interesantno je da je sedmicu dana nakon toga isti list objavio vijest da su Salih Krkić i Mušan Muminović osuđeni na 15 dana zatvora jer su zatečeni kod prostitutke koja je kažnjena sa 7 dana zatvora. U istoj obavijesti saznajemo da je neki Ibrahim ranio ženu Hanifu, nije nam poznato da li namjerno ili slučajno, ali je on bio kažnjen sa 10 dana zatvora. Vidi: *Bosna*, br. 93, 2. i 16.3.1868. 1; *Bosanski vjestnik*, 9.7.1866. godina I, br.14, 107.; *Bosna*, br. 84, 25.12.1867. i 6.1.1868. 1.

želje da im se na nešto ukaže tim tekstom, govori da su žene bile značajan dio čitalačke publike.¹⁸

Uloga i značaj žena u porodici može se vidjeti i u njihovom ostvarivanju prava na porodično nasljedstvo, kao i u ulozi koju su imale u raspolaganju imovinom.¹⁹ Žene, ne samo da su koristile svoje zakonsko pravo na naslijeđe, nego su se, ukoliko bi im to pravo bilo zloupotrebjeno, žalile i ustrajno tražile svoja prava. Mnogobrojni su primjeri koji ukazuju na pokušaje da se neka imovina u vlasništvu žene zloupotrijebi na što su one reagirale i tražile sudsku zaštitu.²⁰ Tako su sudski registri jedan od izvora koji ukazuje na aktivnu borbu žena za vlastita prava, ali i na probleme s kojima su se one susretale.

Historijski izvori koji nam daju priličan broj detalja o životu žena, austrijskih podanica u Sarajevu, posljednjih desetljeća osmanske vladavine, su dokumenti generalnog Austrijskog konzulata. Iako podaci ukazuju na prenošenje običaja koje austrijske podanice prakticiraju i u novom mjestu prebivališta, oni nam indirektno govore i o pitanju žene uopće u Sarajevu u ovom periodu. Slika koju ovi izvori pružaju dosta je šarolika, a o problematičnim osobama ostalo je ponajviše podataka, na osnovu kojih bi se mogao steći dojam da su problemi bili svakodnevni u raznim aspektima, od prostitucije, tuča, krađe, ubistava, dugova, vrijeđanja časti do poslovnih malverzacija.²¹ Međutim, nužno je imati u vidu da su se evidentirale uglavnom problematične situacije, u

¹⁸ Tako su u jesen prije početka loženja vatre opomenute i žene koje prema pisanju *Bosne* "(...) imaju običaj, kad polaze u susjedstvo, ostavljati svoju djecu u kolijevci, ili stariju od jedne, ili dvije godine koja sama sebe čuvati nemogu, samu kuću, i kuću zatvarati. Oviem načinom one same svoju djecu u opasnost bacaju, jer djeca se najradije s ognjem zabavljaju. Ovako postupanje s djecom niti je pametno niti je čovječno, pa zato se žene opominju, da u tome pametnije postupaju". *Bosna* br.79, 20.11. i 2.12.1867. 1.

¹⁹ Godine 1850/51. izdata je nova carska kanunnama u kojoj je promijenjena odredba da kada umre uživalac obradive zemlje nasljednik bude muško dijete, a ako nema muške djece tek onda ženska djeca. U novoj kanunnami je u slučaju smrti roditelja nasljedstvo dijeljeno između ženske i muške djece na jednake dijelove bez plaćanja tapijske pristojbe. Ostali nasljednici imali su pravo naslijeđa, ali uz plaćanje određene pristojbe. Vidi: Hadžihuseinović S. S. Muvekkit. 1999. 1049.

²⁰ Vidi: OIS, ZANUBIH, 86/II, *Šikajet defteri* IX 1826-1878.; *Sidžil Mula Muhameda Mestvice* inv. br. 237.

²¹ Vidi: ABH, GAKS 671/60, 509/60, 46/61, 130/61, 1021/62, 1045/62, 1046/62, 1047/62, 1301/62, 341/63, 350/63, 1213/64, 179/64, 302/64, 340/64, 605/66, 641/66, 569/66, 760/67, 1760/67, 92/67, 1157/67, 1887/69.

nadi da će Konzulat “stati iza” svojih podanika. Dok o austrijskim podanicama koje su vodile “miran život”, a tih je bilo mnogo više, skoro da i ne znamo ništa. O njima su ostali zapisani tek osnovni lični podaci, i to ukoliko su zatražili nove dokumente, dozvolu za preseljenje ili neku informaciju iz konzulata.²²

Ukoliko se želi rekonstruirati slika života žene, u posljednjim desetljećima osmanske uprave, analizom navedenih izvora uvidjeli bismo da su svi oni ukazali na neke od segmenata života žene, iz ličnog ugla i shodno datoj situaciji, ali da je izuzetno važno to što svi oni zajedno ukazuju na važnost i prisutnost njene uloge kako u privatnom, tako i u javnom životu.²³ Dostupna građa nam potvrđuje da su žene bile aktivne i u poslovnom životu.²⁴ Neophodno je napomenuti da su žene u sklopu svakodnevnih poslova obavljale i funkcije koje su imale ugledni karakter, poput mutevelija.²⁵

Priča o životu jedne od osmanskih podanica, koja se doselila u Sarajevo sredinom 19. stoljeća, u ovom tekstu predstavlja samo jedan mali prilog pozn-

²² Vidi: ABiH, GAKS 1/55, 375/56, 504/56, 06/70.

²³ Hatidža Čar-Drnda je u radu “Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni” osvrnuvši se i na dosadašnja naučna dostignuća navela: “(...) da su žene osmanske Bosne tokom minulih stoljeća ravnopravno s muškarcima aktivno učestvovala u svim oblicima društvenog života”. I Kerima Filan je u radu pod naslovom, “Sarajevo u 18. stoljeću: svijet muškaraca i žena, Prema medžmui Mula Mustafe Bašeskije”, jasno ukazala na prisutnost žena u javnom životu. Vidi: Čar-Drnda H. 2007. 143; Filan K. 2009. 304-322.

²⁴ Žene iz bogatih porodica su svoj novac ulagale uglavnom u trgovinu, a imovinu su najčešće iznajmljivale. Siromašnije žene su radile razne poslove, a u julu 1869. godine dozvoljeno je ženama da hljeb koji ispeku u kući, a koji im je višak, mogu slobodno prodavati. Mišljenja smo da je pitanje učestvovanja žena u poslovnom životu i razvoju privrede u Bosni u 19. stoljeću, bespravno zanemareno. Koliki je bio udio žena u vlasništvu imovine, koja se koristila u poslovne svrhe, ilustrirat ćemo samo preko primjera Umihane Glođe. Umihana je samo na području Vrela Bosne bila vlasnik, između ostalog, oranica od kojih je imala samo u žitu oko 4 tone godišnjih prihoda! Interesantan je i podatak da je žena mogla biti svjedok u trgovačkim poslovima na sudu, ali samo ukoliko je i sama bila trgovac. Vidi: OIS, ZANUBiH, *Sidžil Mula Muhameda Mestvice*, inv. br. 237. L70 b.; HASA, Fond Despići Sarajevo, kutija br. 9, Defter Stanbolske veresije.; *Bosna*, br. 162, 7 i 19. julija 1869. 2; *Bosna*, br.85, 1. i 13.1.1868.1; *Bosanski vjestnik*, br.2, 1866. 18; Bošnjacki institut, fakture 19. i 20. stoljeća: *Bosna*, br.124, 14. i 26.10.1868. 1.

²⁵ Mutevelija je bila uvijek osoba od povjerenja koja je upravljala određenim vakufskim dobrom. Nafisa, kćer Abdusameda, bila je mutevelija evladijet vakufa dobrotvora hadži Alije iz Davud-Čelebijine mahale. Građa ukazuje da je i iz porodice Kumašin, također, bila jedna žena koja je obavljala ovu uglednu funkciju. Vidi: OIS ZANUBiH, *Sidžil Mula Muhameda Mestvice*, inv. br. 237, L67a; HASA, *Fond Kumašin*, kutija br.10.

avanju života žene u Sarajevu posljednjih desetljeća osmanske vladavine. Cilj nam je prvenstveno na osnovu dostupnih sačuvanih ličnih dokumenata Daše Jelić, kao i drugih izvora koji indirektno dopunjuju podatke o njenom životu, koliko je to moguće, rekonstruirati život žene u Sarajevu. Njen život, u datom historijskom okviru, predstavlja jedinstvenu formu, koja se može posmatrati tek kao jedan primjer u životu žene u određenom vremenu i u određenim okolnostima, usko povezanim i zavisnim od dešavanja u njenoj porodici. Njena svakodnevica se, svakako, umnogome razlikovala od svakodnevica Fatima Ašide, koja je bila iz bogate i ugledne porodice Imaretlija, koja se udala za kad-iju Ahmeda Muniba Glođu, iako materijalno potpuno zbrinuta, ona je mlada ostala udovica s dvije kćerke; zatim, svakodnevica udovice Osman-paše, koja je prva u Sarajevu imala “kola”, na čemu su joj mnogi zavidili; Hatidže Ferdane hanume, koja je svakodnevicu uglavnom provodila u molitvama i pomažući siromasima; Fate Zukanove, čija je svakodnevica bila ispunjena gatanjem u grah čime se bavila sve do tragične smrti 1878. godine; Savke Despić, koja se udavala dva puta, oba puta za izuzetno bogate ljude što joj je omogućavalo česta putovanja i praćenje mode, kao i Afife Morić, koja je modne detalje iz Istanbula prenosila u Sarajevo; svakodnevica Olge Gorup, austrijske podanice, koja je doselila u Sarajevo sredinom 19. stoljeća, gdje je rodila dvoje vanbračne djece, a za jedno od njih bila optužena da ga je usmrtila, njena svakodnevica bila je ispunjena radom u krčmi, stalnim problemima zbog ponašanja i načina života kojeg je vodila, itd.²⁶

Sve ove žene živjele su u isto vrijeme u istom gradu, Sarajevu, ali se njihova svakodnevica u mnogim segmentima razlikovala. Također, životne priče se razlikuju i u odnosu prema dostupnoj građi, kao što su putopisi, štampa i drugi izvori. Upravo, zbog toga smatramo da je za upoznavanje s životom žene neophodno analizirati i ukazati na svaki mogući kamenčić u tom šarenom mozaiku svakodnevica, jer upravo njihova različitost ukazuje koliko svaka žena predstavlja zaseban svijet u svim svojim kompleksnim javnim i privatnim odnosima, ali ipak u određenim općim okvirima po mnogome sličnim, spojenih vremenom i prostorom u kojem su živjele.

²⁶ Hajdarević R. 1978. 195; ABH, GAKS, 1324/64; 1/65; 28/65; 29/65; Hadžihuseinović S. S. Muvekkit. 1999. 1066; Pertev. 1906. prilog br. 44, 7; HASA, Fond Jeftanovići Sarajevo, kutija br.1, 260; HASA, Fond Despići Sarajevo, kutija br.6, Knjiga troškova Jeftana Despića 1876-1882.

Daša Jelić – pogled u život jedne žene

Porodična zbirka Jelića, jedna je od rijetkih, koja ima sačuvana i dostupna, “ženska” pisma, ali i ona druga, koja nam direktno ili indirektno omogućavaju prikaz života jedne žene. Stoga ćemo, koliko nam građa dozvoljava, pokušati rekonstruirati upravo život Daše, supruge Gavre Jelića.²⁷ Dašina pisma, koja su poslužila za analizu u daljem tekstu, datiraju od 1857. do 1874. godine, a pisala ih je suprugu dok je on bio na putu ili kad je ona bila kod roditelja u Tešnju. Sačuvana pisma nam pružaju Dašin ugao posmatranja braka i života uopće. Međutim, iako je porodična zbirka Jelića prilično očuvana, Dašina pisma su malobrojna.²⁸ I pored toga, smatramo da su izuzetno vrijedna, njihova analiza pruža sliku jednog drugog “ženskog viđenja” svakodnevice, odnosno govore o onome što je u određenom trenutku za nju bilo važno, ili manje važno, o utjecaju materijalnih mogućnosti na život, o odnosu i promjenama u iskazivanju osjećaja posebno prema suprugu, i o mnogim drugim detaljima koji čine svakodnevicu.

Daša Jelić, rođena je u Tešnju u pravoslavnoj porodici Tanasića, kao jedno od četvero djece.²⁹ Njena porodica bavila se trgovinom na malo, uglavnom kao posrednici između tešanske čaršije i sarajevskih veletrgovaca. Tanasići su bili poznati među sarajevskim trgovcima kao poštena porodica, zbog čega su je mnogi od njih smatrali dobrim izborom za sklapanje braka. Nemamo tačne podatke kako su se Daša i Gavro upoznali, ali možemo pretpostaviti da je nju za brak preporučila njena tetka Koka koja je bila udata u sarajevsku trgovačku porodicu Hadžiristića ili je neko od trgovaca prethodno vidio Dašu i preporučio Gavri da se upoznaju.³⁰ Bez obzira koja je od ove dvije opcije bila tačna, njih dvoje su kako se može zaključiti iz poslovno-privatnih pisama brak dogovorili vrlo brzo, najvjerovatnije tokom decembra 1855. godine.³¹ U vri-

²⁷ Ovdje se isključivo misli na pisma koja su pisale i potpisivale žene.

²⁸ Vidi: Younis H. 2009. 152-153

²⁹ Analiza dostupne građe ukazuje da je u porodici bilo četvero djece: Daša, Mara, Simo i Jovo.

³⁰ Dašina tetka Koka bila je udata za hadži Iliju Hadžiristića. Vidi: Younis H. 2012. 78-79.

³¹ Kada se Jakov Trifković, tada Gavrin najbolji prijatelj, želio oženiti, djevojku je otišao vidjeti njihov treći prijatelj Đorđe Hadživakumović. Djevojka je također bila iz Tešnja, a Đorđe je dobio ovaj zadatak zato što je putovao za Lajpcig, te mu je bilo “usputno svratiti” i pogledati kako ona izgleda. U pismu koje je poslije adresirao na “gdaru Gavri Eliću prvom obješenjaku

jeme kada su njih dvoje dogovorili brak, trgovačka kuća Jelić bila je stabilna i ugledna veletrgovačka kuća u Sarajevu. Gavro je bio treća generacija trgovaca u ovoj porodici. Naime, porodica Jelić, tačnije Jefto Jelić doselio se u Sarajevo u 18. stoljeću, a trgovačke poslove ove porodice možemo pratiti od 1802. godine.³² Trgovina je bila ujedno i jedino zanimanje kojom su se bavili tokom 19. stoljeća. Gavrin otac, Aleksa, trgovinu je preuzeo od oca 1818/19. godine, i nastojao je vrlo postepeno proširiti svoje poslove. To mu je i uspjelo, pa je sredinom 19. stoljeća njegova trgovačka kuća bila jedna od veletrgovačkih, koja je poslovala širom Osmanskog carstva, ali i izvan njegovih granica. Prema podacima iz popisa uzajamne jamčevine stanovnika Sarajeva, Gavro je 1841. godine imao 12 godina, i bio jedno od troje muške djece u kući Jelića.³³ Gavrin stariji brat, Jefto, u trgovačkim poslovima počeo je ocu pomagati prije 1845. godine, dok je 8 godina mlađi Gavro počeo raditi oko 1847. godine, od kada se počinje spominjati u trgovačkoj korespondenciji.³⁴ Nakon očeve smrti 1852. godine, braća Jefto i Gavro, zajednički su voditi očevu trgovačku kuću, koja je imala ustaljeni sistem rada i znatan broj stalnih dobavljača i kupaca.³⁵ Svakako, potrebno je spomenuti jedan događaj koji je najvjerojatnije imao veliki utjecaj na karakter i samu ličnost Dašinog supruga Gavre, a to je bio gubitak majke. Naime, kada je Gavro imao između 12 i 15 godina njegova majka

i njegovu priverženiku Jakovu Trifkoviću” o Mari, djevojci koju je trebao vidjeti napisao je sljedeće: “Brate Jakove nisam ti ni jedan put imao vremena ljepotu najprvu Mare ščeri Anonine u Tešnju, tako mi Boga brate u vetrinu budi, kad sam bio kod njegove kuće sa Savićem znaj dobro kada smo se vidjeli da smo obadvojica kao izumani ostali i koji bi se mogo bude par naći ka ljepoti njezinoj u cilom Sarajevu što se djevojka nalazija bi se ono živo oplkladio a pri svem tom dobro vaspitana kako se najbolje može biti, ne znam moreš li je uzeti, a što se ljepote tiče tako mi Boga da ti je smio dovesti pak što god biti ružno bilo neka bi ja kriv bio, velika i grdna šteta ako onakva djevojka na drugu stranu osim Sarajeva ode”. Vidi: ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, pismo od 28.9.1856.

³² Skarić navodi da su se Jelići doselili u Sarajevo sredinom 18. stoljeća iz Branog Dola kod Bileće. Najstariji dostupni dokument o porodici Jelić datiran iz 1797. godine, a iz njega se ne može zaključiti koliko su dugo Jefto i njegova supruga već u Sarajevu. Ono što možemo tvrditi jeste da se on od 1802. aktivno bavio trgovinom. Vidi: Skarić V. 1985. 161; Younis H. 2012. 91.

³³ Nažalost, u popisu su upisivani samo muški članovi porodice, ali se iz dostupnih dokumenata jasno može zaključiti da je Gavro imao i sestre. Vidi: Mestvica Mula M. 1970. 307; ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2.

³⁴ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2. pisma od 4.6.1847. i 20.6.1847.

³⁵ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2. pismo od 19.10.1952.

je preminula, a njegov otac je jedno vrijeme nastavio sam voditi brigu o djeci. Međutim, nakon određenog vremena, on se ponovo oženio nekom Marom, 24. augusta 1848. godine.³⁶ Gavro je tada imao 18 godina, i dolazak maćehe u kuću ostavio je neizbrisive tragove koji su se odrazili ne samo na njegov odnos s njom, nego i sa starijim bratom Jeftom, koji je pokušavao uspostaviti mir u kući. To je predstavljalo stalnu tačku sukoba zbog koje se braća nisu godinama privatno slagala, što je neminovno utjecalo i na poslovni život.

U takvoj atmosferi razmirica, a nakon smrti oca 1852. godine, Gavro je bio sve odlučniji da se oženi. Pored finansijske samostalnosti, on je prvenstveno želio što prije da se odvoji od brata i odseli iz porodične kuće, u kojoj je živio ne samo s ostalom braćom, sestrama i maćehom, nego i s Jeftinom porodicom.³⁷ To mu kao samcu nije bilo lako izvodljivo, pa je brak bio idealno rješenje, a izabranica je bila Daša.³⁸ Bez nekog posebnog ašikovanja i prethodnog upoznavanja, Gavro je dogovorio s Dašinom porodicom da će doći u Tešanj i zaprositi Dašu. Kada se odlučio za brak, Gavro je imao oko 27 godina.³⁹ Koliko je imala Daša, nije nam poznato, ali analiza dokumenata ukazuje da je bila dosta mlađa.⁴⁰ Vjenčanje je obavljeno najvjerojatnije u

³⁶ Nije nam poznato iz koje je porodice bila Mara. Vidi: Srpsko-pravoslavna opština (SPO), "Protokol vjenčanih" od 1844. godine.

³⁷ Njegov brat Jefto također se ženio dva puta. Prvi put je bio oženjen Anom Radulović i s njom je imao dvoje djece. Međutim, ona je 1872. umrla, a on se dvije godine nakon toga, tačnije 7.1.1874. ponovno oženio Jelkom, nije nam poznato prezime. Vidi: SPO, "Protokol vjenčanih" od 1872. do 1882. godine.

³⁸ Nije nam poznato da li je Gavro imao širi izbor djevojaka niti šta je on tražio, ali u jednom pismu iz iste godine on je napisao kao preporuku za neku djevojku koju je vidio, nekom od prijatelja, sljedeće poželjne atribute: "djevojka je podpuna i liepa i odrasla pametna i učena samo daj Bože da mu bude sretna". Pretpostavljamo da je i sam kada je birao suprugu težio za istim osobinama. Vidi: ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 1.7.1856. napomena br. 30.

³⁹ U popisu stanovnika iz 1841. godine, Gavro je upisan kao dječak od 12 godina, dok je u pasošima kada je putovao 1866. i 1869. godine napisano, oba puta, da ima 39 godina. Kada je umro 1896. u protokol umrlih je upisano da je imao 65 godina. Uporedi: Mestvica Mula M. 1970. 307; Younis H. 2009. 152; SPO, "Protokol umrlih" od 1895. do 1990.

⁴⁰ Jedan od pokazatelja da je bila dosta mlađa je i činjenica da su Dašini roditelji bili zabrinuti što će ona, odmah nakon udaje, živjeti sama jer su smatrali da ona još uvijek nije spremna samostalno voditi domaćinstvo. Zbog toga joj je u kući, kao "iskusnija", pomagala Gavrina sestra Ruža, za koju se hadžinica Mara Hadžiristić nadala da će se udati za njenog sina Vasu, koji je od Gavre bio mlađi punih 8 godina. To znači da je Ruža bila mlađa minimalno toliko od Gavre. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2. 7.4.1856; Mestvica Mula M. 1970. 351;

januaru 1856. godine, bez nekog slavlja, moguće da je bila upriličena samo za te događaje uobičajena svečana večera u kući mladenaca.⁴¹ Ipak, Daša je na vjenčanju dobila nešto posebno, nešto što je u to vrijeme izuzetno malo mladenki imalo, a to je fotografija s vjenčanja. Na fotografiji, vidimo da je Daša bila sitne konstrukcije. Ona u vjenčanici stoji uspravno s Gavrinom rukom na svom ramenu. Njihova garderoba ukazuje na materijalno blagostanje u koje je Daša te godine dovedena.



Slika s vjenčanja 1856. godine⁴²

Skarić V. 1976. 58.

⁴¹ Knjiga protokola u kojoj su detalji o obavljenom vjenčanju nije sačuvana, ali je u protokolu njihovo vjenčanje upisano prvo u toku 1856. godine. S obzirom na privatno-poslovna pisma možemo zaključiti da je obavljeno u toku januara. Vidi: SPO, "Protokol vjenčanih" od 1844. godine.

⁴² Marušić. N. 2002. 33.

Odmah nakon vjenčanja, Gavro je počeo tražiti kuću za sebe i Dašu. Da je Dašu u kući Jelića dočekala neugodna situacija ukazuje i to da ona nikada nije uspostavila dobar odnos s djeverom Jeftom, i ukoliko bi ga uopće pozdravljala, to je radila samo usputno, iako je ponekad znala dopisati posebne pozdrave za babu Maru. Međutim, s Gavrinim sestrama, a posebno s Ružom, vrlo brzo je postala dosta prisna. Kuću su pronašli dosta blizu, u Ajas-pašinoj mahali, i već 19. aprila 1856. godine kuća je bila kupljena i njih dvoje su počeli s pripremama za useljenje.⁴³ Da je bilo nesuglasica između Gavre i njegovog brata Jefte ukazuje i savjet koji je Dašin brat, Simo, napisao Gavri: "(...) koju godinu zajedno budite ako mene pitate mudri budite (...)".⁴⁴ On je ovim jasno ukazao da poznaje situaciju u koju je njegova sestra došla, ali da je on mislio da je bolje da ostanu zajedno još neko vrijeme. Ovakav savjet Simo mu je uputio ne samo zbog Daše, nego i zbog materijalnih sredstava koji su bili neophodni za odvajanje. Međutim, Gavro nije bio osoba koja bi lako poslušala neki savjet, a za kuću se već bio odlučio. Tako se Daša brzo nakon vjenčanja preselila u novu kuću koju je trebala voditi samostalno.⁴⁵ Njen brat je u ime cijele porodice takav čin prokomentirao na sljedeći način: "(...) vidim da pišete da ste uzeli kuću i da ćete preći vi i Daša sami u tu kuću koje nam nisma po volji nije zašto Daša sama kuće neumije kućiti".⁴⁶ Međutim, Daša se uspjela snaći, te su joj u kućnim poslovima, uglavnom, pomagale Gavrine sestre, a najviše Ruža, koja ih je često posjećivala. Nakon što su se odvojili privatno, u toku naredna četiri mjeseca, tačnije u augustu 1856. godine, i cjelokupna poslovna imovina je bila podijeljena. Za razliku od Dašine rodbine, koja je mislila da nema potrebe žuriti s podjelom, i da se Gavro treba još malo strpiti, Gavrina tetka Katarina iz Kikinde bila je zadovoljna.⁴⁷ Ona je bila upoznata sa svim problemima među

⁴³ Tačno 40 godina poslije, Gavro je umro u istoj kući. Vidi: SPO, "Protokol umrlih" od 1895-1900.

⁴⁴ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 29.4.1856.

⁴⁵ O kupovini kuće Gavro je dobio detaljan izvještaj u februaru, a u augustu mu je tetka čestitala novu kuću i preseljenje. Iz toga možemo zaključiti da je on u tom periodu kupio kuću i preselio s Dašom. Vidi: ABH, kutija br. IX-3-2, 19.2.1856.

⁴⁶ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 29.4.1856.

⁴⁷ Nisu svi ni s Jelića strane imali o tome pozitivno mišljenje. Jedan od porodičnih prijatelja napisao je: "(...) i pišete zašto ste se odvojili od ortakluka (...) malo mi istina krivo bilo zara kismeta (sudbina, op.a.) bilo toliko ako nije mogla trgovina bratski (...)". ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 5.2.1856.

braćom preko njene sestre Anne koja je također živjela u Sarajevu. Stoga, ona je u pismu u kojem je ujedno Gavri i brak čestitala, između ostalog, napisala: “Ljubezni moj sine Gavro čula sam da si se sa Evtom podijelio, želim vam neka bude sretno i čula sam da si kuću kupio koje mi to čuti bilo vrlo drago i čestitam vam tvoj sretnan prelazak u kuću i želeći vam svim srcem mojim od milostivog Božijeg premila da vam sreću i dobro zdravlje daruje i da Bog da da mnogo godina u njojzi proživite i provedete sa velikom srećom i u radostima i u dobrom i potpuno savršenom zdravlju i u tihom i ljubkom srcu i duši sa zadovoljstvom sa cjelom vašom čestitom familijom (...)” Na kraju pisma u želji da naglasi da nije bila pozvana na vjenčanje te da još uvijek nije upoznala Dašu napisala je: “Svakim falim tvoju gospoju a moju nepoznatu snaju da je poštena i ljubkog ophođenja, (...) ostajem kako tebe tako i moju nepoznatu snaju ljubezno pozdravljajuć (...)”⁴⁸ Dašu kao “poštenu i ljubkog ophođenja”, Katarini je mogla opisati Gavrina tetka Anna, koja ih je povremeno posjećivala ili neka od njegovih sestara, Koka ili Ruža. Bez obzira ko je to napisao očito je da su oni bili zadovoljni izborom Daše za snahu. Nakon završene poslovne i privatne podjele, Gavro je bio nasljednik očeve trgovačke kuće koju je počeo samostalno voditi, te su Dašu u poslovnoj korespondenciji njegovih zaposlenika počeli oslovljavati majstoricom.⁴⁹

Kada je doselila, Daša je u Sarajevu imala tetku Koku i njenu djecu Konstantina i Dašu, i u prvim mjesecima života u gradu družila se, uglavnom, samo s njima. Ubrzo nakon toga, i njena sestra Mara udala se za Đorđa Hadžiavakumovića, najboljeg Gavrinog prijatelja i, sarajevskog trgovca.⁵⁰ Nakon udaje i doseljenja u Sarajevo, Mara je često dolazila kod sestre.⁵¹ One su pored

⁴⁸ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 19.8.1856.

⁴⁹ Pisma su se obično završavala s pozdravima, a momci koji su radili u trgovačkoj kući Jelić su ih u kasnijim godinama uglavnom završavali sa “ostajem ljubazno vas pozdravljajuć i ruku vam ljubim (misle na Gavru, op.a.), a tako i moju majstoricu i djecu (...)”. Vidi: ABH, Fond Jelić kutije br. IX-3-6. IX-3-8, 5.7.1869. i 28.7.1869.

⁵⁰ Mara se udala prije septembra iste godine 1856., od kada datiraju prva pisma u kojima se ona spominje u Sarajevu. Vidi: ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 29.9.1856.

⁵¹ Kada je Đorđe prvi put otputovao zbog trgovačkih poslova na duže vrijeme i ostavio je u porodičnoj kući s ocem i bratom, pisao joj je, ali je pismo za nju adresirao na Gavru. Njega je molio da Maru pozove i pročitaj joj pismo, te da joj kaže kako je on “nju poželio kako je ona duša njegova i kako bi on najradije svaku poštu njoj jedno pismo poslo ali se boji i stid ga babe i Avakuma (brata starijeg, op.a.)”. On je također u pismima molio Dašu da se što češće sastaje

redovnog druženja mogle i zajedno putovati u posjetu roditeljima u Tešanj. U posjetu Dašinim i Marinim roditeljima svraćali su, obično usputno kada su putovali u Brod, i njihovi zetovi, Gavro i Đorđe. Posjete su obično trajale po nekoliko dana, najduže sedmicu, a Đorđe se tokom jedne takve posjete pohvalio Gavri kako ga je punica primila: “kao rođenog sina”,⁵² dok je Daši napisao da je cijela familija dobro i da ona nema potrebe da se brine.⁵³

Tokom prve godine Dašinog braka, ona nije išla u posjetu roditeljima. Da li im je pisala nije nam poznato, ali oni njoj nisu posebno slali pisma. Samo je jedno pismo sačuvano iz te godine koje je sadržajem bilo upućeno njoj, ali je adresirano na Gavru. U tom pismu koje je u ime njene majke napisao njen brat, ona je samo pozdravila cijelu Dašinu rodbinu u Sarajevu i prenijela joj pozdrave od brata i prijatelja iz Tešnja.⁵⁴ Dašin brat, koji se dopisivao sa Gavrom, sestri bi slao posebne pozdrave i pitao za njeno zdravlje, u sklopu poslovne korespondencije što je ujedno predstavljalo i jedini kontinuirani kontakt koji su oni imali te godine. Daša je, izgleda, bila komunikativna i vesela djevojka, pa je te godine dobivala posebne pozdrave skoro u svakom pismu koje bi poslao neki trgovac iz Tešnja. Za razliku od nje, Gavro je bio ozbiljan, a prijatelji su ga opisivali kao tvrdoglavog, naglog, škrtog i ljubomornog.⁵⁵ Daša ga zasigurno nije posmatrala u tom svijetlu, posebno ne u prvim godinama braka, a njena

sa sestrom, a Maru je molio da pazi: “koliko može babu i Avakuma”. ABH, Fond Jelići, kutija br. IX-3-2, 29.9.1856.

⁵² ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 23.8.1856.

⁵³ Isto.

⁵⁴ ABH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-2, 21.2.1856.

⁵⁵ Više je pisama u kojima su se Gavrini radnici žalili na njega i opisivali ga kao “tvrdoglavog i nagle naravi”, i prijatelji s kojima je on odrastao također su ga opominjali zbog toga. On se tako zbog ljubomore na Jakova Trifkovića koji je zakupio “menzilhane” na istoj licitaciji na kojoj je i on učestvovao naljutio i godinama nije kontaktirao s njim. Đorđe Hadživakumović mu je u jednom pismu između ostalog napisao: “(...) bilo da se blagodareći Bogu zdravo nalazite (misli na Jakova i Gavru, op.a.) a što se tiče pameti da je nekad sabere i namiri Gavro to vidio da tebi nikada biti neće ali da hoće samo Bog dati da one tvoje žmirave oči malo bolje otvoriš da bi i pametniji bio, a tebi pak Jakove osobito blagodarim koji me onako o svemu pišeš ali tko je pametan pametan (...)”. U drugom pismu mu je napisao: “(...) a ti kukavče nikud prosto nisi, nebi mi stalo bilo da te sutra crna voda ponese, ali si mi se trefio sretan pešćeno. Pak me srce boli ta bolan nisi da te sebi pak dato ednako sjetujem, već ne znam šta bi više na svijetu piso, već ako bi ti glavu razbio (...)”. Vidi: ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 6.10.1856. i 30.11.1856.

zaljubljenost u njega jasno se očitovala tokom njegovog prvog dužeg odsustva od kuće. To se desilo godinu dana nakon vjenčanja, što ukazuje da je Gavro vodio računa da Daša ne ostaje sama dok se bar malo ne navikne na život u Sarajevu. On je otputovao u martu 1857. godine, a kod Daše je preselila njego-va sestra Ruža, a to je najvjerovatnije uradila kako Daša koja je tada bila po prvi put u drugom stanju ne bi boravila sama u kući.⁵⁶ Prije nego je krenuo na put, Gavro je Daši obećao pisati svaki put kada bude pisao i poslovno pismo. Da nije održao obećanje saznajemo iz njenog trećeg, a prvog sačuvanog pisma. U njemu se ona žalila kako joj ne piše “svake pošte” kako je obećao, nego je dobila samo dva pisma, a da je ona njemu već poslala tri iako je ona kad je odlazio rekla da mu neće “pisat nikako”. Daša je očito željela da joj suprug ne otputuje, možda i zbog toga što je bila u drugom stanju, te je u ljutnji, koja je sličila na dječju, izjavila da ona njemu neće pisati uopće. Očito da nije izdržala i, ne samo to, nije čekala ni da mu odgovori, nego je pisma slala zajedno s poslovnim izvještajima iz radnje. Od tih pisama sačuvana su dva, prvo od 23. marta koje je napisala kako bi mu rekla koliko ga je poželjela, i drugo od 18. aprila 1857. godine. Prvo pismo je vrlo ineteresantno, duplo kraće od narednog, koje je bilo odgovor napisan isti dan nakon prispjeća Gavrinog pisma. Cilj pisma iz marta bio je reći Gavri koliko ga je poželjela iako je on tek bio otputovao, te je pismo adresirala u Brod, u njemu je nakon pozdrava napisala: “Vrlo mi je neobično Gavro bez tebe. Ostajem ljubazno pozdravljajuć Gavru i ja ti ljubim ruku i te male brkove što na me namiguju i što me bodu i te male zubiće što bi me ujedale.” A zatim je napisala “(...) i pozdravlja te Gavro Ruža. Napisa Daša Gavre Elića”.⁵⁷ Dakle, pismo je bilo kratko i sasvim jasno, a očito je postiglo svoj cilj jer je Gavro na njega ubrzo odgovorio. Kao odraz sreće koju, kako je napisala, na početku aprilskog pisma “on nebi mogao vjerovati”, što je dobila odgovor, njeno pismo je bilo na dvije stranice. Pored toga, na kraju pisma se potpisala: “Daša supruga Gavre A. Elića.” I u ovom pismu ona je željela iskazati koliko ga je poželjela, ali sada malo detaljnije pa je napisala: “Kako si ti Gavro tamo otišo ja sam zaboravila matere u Tešnju pri tebi samo si mi ti sve na pameti, ja i kad neću tebe sve spomenem (...) i čini mi se Gavro da si otišo ima i tri mjeseca (...)” Također, u pismu je napisala sličnu rečenicu

⁵⁶ Ruža je uvijek ostajala u kući s Dašom kada je Gavro bio na putu, ali je ostajala i s Gavrom dok je Daša boravila kod roditelja.

⁵⁷ ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 28.3.1857.

kao i u onom martovskom: "(...) ja te pozdravljam i ljubim ti malu ručicu i obraz i te tvoje brkove što na me namiguju (...)". A na samom kraju, završila je s pozdravima od cijele porodice poimenično, a onda i nje, dodavši: "i ruku ljubim po sto puta".⁵⁸ Interesantno je da ovakve rečenice Daša više nikad nije ponovno napisala suprugu, bez obzira koliko dugo bi on ostao na putu. Ipak, ova dva pisma, iz prve godine braka, jasno ukazuju da su njih dvoje imali skladan brak i da je Daša bar te godine bila sretna. U narednim godinama njena pisma imala su sasvim drugačiji ton učtive ljubaznosti, koja je više bila odraz uobičajenog izražavanja poštovanja prema suprugu, nego mladalačke zaljubljenosti i izražavanja intimnosti. Ipak, konstanta u njenim pismima je bilo pisanje svega što se dešava s njom, sreće i ljutnje, svaku pojedinost onako kako ih je i doživjela. Ona je to radila sve vrijeme još od prvih sačuvanih pisama u kojima je Gavri odmah napisala da on nije održao obećanje i da nije pisao često koliko je obećao. Jedan veoma važan podatak Daša je navela još u prvim pismima, a to je pitanje novca kojim je ona raspolagala. Ona nije bila iz bogate porodice u kojoj bi nasljedstvom dobila određena materijalna sredstva, tako da je finansijski potpuno bila ovisna o Gavri, a iz njenih prvih pisama saznajemo da joj je ostavljao određenu sumu novca kada bi kretao na put. Kolika je to suma bila nije nam poznato, ali je zasigurno bila nedovoljna, s obzirom da je on već prvi put kada je ostala sama savjetovao da ukoliko joj zatreba dodatno novca pismeno obavijesti njega. Daša je bila praktična osoba i to joj je bila nepotrebna procedura, koja bi trajala prilično dugo. Naime, ona bi morala poslati pismo u grad u kojem se on u tom periodu nalazio, zatim čekati da on nekome od prijatelja javi da joj daju određenu sumu novca, stoga je ona odmah ponudila najbolje rješenje bez da ga pita za saglasnost. U pismu je napisala: "Što mi pišeš za pare ako mi nestane da ti pišem ja ti neću pisati već ću od Koste Đurića zaiskati kada mi nestane a što god po računu sve pišem pa kad ako Bog da dođeš ondar ću ti tefter dati".⁵⁹ Kosta Đurić bio je sarajevski trgovac i Gavrin prijatelj, on je 1856. godine, kada je ovo pismo i napisano, najvjerovatnije ostao u dućanu kod Gavre da mu pomogne u vođenju poslova. Ono što je važno istaći jeste da je Gavro smatrao da ona treba njega obavijestiti o nedostatku novca, iako je on bio kilometrima daleko, ali ne, da ona sama kao supruga vlasnika trgovine uzme novac, koji joj je potreban, tj. iz

⁵⁸ ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 18.4.1857.

⁵⁹ Isto.

dućana nekoliko metara udaljenog od kuće. Iz navedenog, možemo zaključiti da ona nije imala pristup trgovačkoj kasi i nije mogla uzimati novac iz nje kako je željela ili bolje rečeno koliko joj je bilo neophodno za svakodnevne potrebe. Ovim postupkom, on je najvjerojatnije želio napraviti jasnu razliku između poslovnog i privatnog života, te je smatrao da se ona ne treba uplitati u njegove poslove. Također, prije nego što je Gavro krenuo na put, Daša je dobila “tefter” u koji je trebala upisivati sve što je potrošila i na šta je potrošila novac, ali je najvažnije to da je ona već prvi put kad je ostala sama dobila sumu novca za koju je i sam Gavro pretpostavljao da će joj biti nedovoljna, mada je u ovom periodu Gavro još uvijek imao finansijski stabilnu trgovinu, bez ikakvih materijalnih problema, što će se vrlo brzo promijeniti. Daša očito nije bila uključena u poslovni život svog muža, kako na početku braka, tako i kasnije. Međutim, ona to poslije, kad su problemi postali sastavni dio njihovog života, nije ni željela. U jednom pismu koje je ona napisala u junu 1858. godine, dok je bila u posjeti roditeljima u Tešnju, nekoliko puta je ponovila suprugu da se “nje njegovi poslovi”, a posebno “poslovni problemi ne tiču”.⁶⁰ U objašnjenju je naglasila da se ona brine ukoliko joj on piše o problemima, te da zbog toga nema potrebe ni obavještavati je o njima, mada je Daša sigurno bila upoznata sa svim problemima, od finansijskih do problema koje je Gavro imao sa zaposlenicima, ali s obzirom da na sve te probleme ona nije mogla nikako utjecati, bilo je jednostavnije da je o tome on i ne obavještava, bar onda kada se nalazila daleko od kuće.

Daša je u Tešanj, prvi put nakon udaje, otputovala u maju 1858. godine, dakle pune dvije godine nije posjećivala roditelje. Na put je krenula u pratnji supruga Gavre, koji se odmah vratio nazad u Sarajevo. Daša je tad već imala djevojčicu Maru, koju je rodila 8. juna 1857. godine.⁶¹ Može se pretpostaviti da je razlog njenog tadašnjeg odlaska u Tešanj bilo njeno narušeno zdravstveno stanje nakon poroda.⁶² Dok je boravila kod roditelja, Daša je pisala malo duža

⁶⁰ Daša je napisala: “(...) a što pišeš za trgovinu da je rđava što meni za to pišeš, zar javljaš da se ja ovamo brinem (...) da sam zdrava ne bi mi piso za trgovinu i vamo nema trgovine pa nije tolikoga kijameta kazivo pa mi sada i u knjigama pišeš ja nek nisam živa mira ti većemi i ovamo pišeš zar hoćeš da ti ja ovamo brinem o tijem tvojim poslom nemoj mi više zato pisati rđava trgovina (...)”. ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 15.6.1858.

⁶¹ SPO, “Zapisnik kršćenih” 1854-1861. godina.

⁶² Gavro je u to vrijeme pokušavao proširiti obim svojih poslova, pa je otvorio i filijalu u Brčkom. Vidi: Younis H. 2012. 94.

pisma u kojima je pored ostalog obavještavala Gavru, ali i Ružu, o tome šta mala Mara radi. Najvažnije je bilo da se ona “privikla na novu okolinu”. Naviknuta na pomoć u Sarajevu oko djeteta, Daša je i u Tešnju pronašla momka koji je trebao voditi računa o Mari i kako je napisala “nosati je”.⁶³ Iako je to bilo prvi put da je ona napustila suprugovu kuću i to na duži period, od nekoliko mjeseci, Daša više nije slala poljubce niti je pisala da joj nedostaje, pisma je, uglavnom, samo kratko završavala pozdravima i rečenicom “i ruku ti ljubim”.⁶⁴ Da je bila bolesna kada je došla kod roditelja, potvrđuje podatak da je sredinom maja morala zbog izuzetno jakih bolova prestati dojiti malu Maru. Ona je očito bila mirno dijete, pa se kako je Daša napisala brzo odvikla i samo je “malko plakala”.⁶⁵ Najvjerovatnije, nakon određenog vremena bila je boljeg zdravstvenog stanja pa je, s obzirom da duže vrijeme nije boravila u Tešnju, krenula u obilazak prijatelja. Tako se početkom juna, dok se vraćala roditeljskoj kući pješice, prehladila, što je umnogome pogoršalo njeno zdravlje. Gavri je napisala da joj pošalje limuna, ali se nije posebno žalila na bolest. Međutim, u toku narednih 15 dana, Daša se ozbiljno razboljela. Njena majka je mislila da se strunila ili da je dobila žuticu, zbog čega je pozvala ženu da joj, između ostalog, i stravu salije.⁶⁶ Ali, nakon što ju je dotična žena pregledala, prvo je

⁶³ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 1.6.1858.

⁶⁴ Neophodno je napomenuti da pisma koja je Daša pisala, najčešće dok je bila kod roditelja u Tešnju odišu nekim ležernijim odnosom koji je ona stvorila sa suprugom i ukoliko ih uporedimo sa pismima između Jovanke i Vase Hadžiristić uočiti ćemo jasnu razliku. Iako je Vaso bio mlađi od Gavre osam godina, njegova supruga se njemu obraćala isključivo u formi brige za njegovu zdravlje i s učtivim uobičajenim pozdravima. Jovanka je obično pisala kratka pisma koja je najčešće počinjala sa ljubezni supruže Vaso ili najmiliji supruže Vaso. Obično bi suprugu napominjala da se čuva i da pazi na zdravlje, a izvještavala bi ga i o zdravlju porodice kod nje. Ovu formu nije mijenjala godinama i ljubaznost koju je izražavala u prvom pismu, bez detaljnih opisa osjećaja ili događaja, sačuvala je u svim dostupnim pismima. Za razliku od Jovanke, Daša je u pismima uglavnom izostavljala klasične forme pozdrava i iskazivanja brige za zdravlje supruge kao i oslovljavanje sa mili ili najmiliji, zbog toga su njena pisma jednostavnija, životnija, prisnija i izražavaju tačno ono što je Daša u određenom trenutku vjerovatno mislila. Međutim, to u isto vrijeme ukazuje da je događaje o kojima nije pisala najvjerovatnije namjerno ignorirala. Vidi: HASA, Fond Hadžiristići, kutija br.1, privatna pisma.

⁶⁵ U pismu datiranom od 15. juna 1858. godine, Daša je napisala: “Kaži babici da se odbila od sise i mjesec malko je bila nije za sisom plakala kada mene bolilo (...) u drame rane nestanem da je nadojim”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 15.6.1858.

⁶⁶ Isto. Daša je napisala: “kako sam bila sad sam dobro fala Bogu bila sam strunila pa na stravu napala žučanica pa smo dovodili te mi je trla i stravu ? i zagasivala (...)”.

posumnjala da je Daša trudna. Daša je time bila iznenađena, ali ne i razočarana, tu vijest je prokomentirala na sljedeći način: “(...) i kaže da sam poneća a ja nevjerujem, zašto ne znam, pa da sam jesam i nežalim”.⁶⁷ Međutim, to nije bilo sve, liječenje se nije završilo na stravi, nego su nakon toga pozvali i popa koji joj je kao lijek pročitao molitvu za strah.⁶⁸ Daša je bila uvjerena da je to sve samo od “uroka”, te je insistirala da ona i Mara piju, umivaju se i kupaju vodi-com protiv uroka. Nakon toga, kako je sama tvrdila, bilo joj je malo lakše. Da je bila ozbiljno bolesna ukazuje i činjenica da je na Gavriino pismo, koje je dobila 12. aprila, odgovorila tek nakon tri dana. Gavro se očito zabrinuo za suprugu i kćerku, pa je mislio da je bolje da se odmah vrate kući. Međutim, Daša se nije s tim slagala i svoje mišljenje je iznijela otvoreno, bez ostavljanja mogućnosti dalje rasprave o tome. Ona ne samo da je mislila da se njena mama može bolje brinuti o njoj i maloj Mari, nego je izrazila i ljutnju zbog toga što joj Gavro nije poslao limun, kad ga je tražila. S obzirom na navedeno, smatrala je da povratak ne dolazi u obzir. Iako je u pozadini njene ljutnje na Gavru bilo nešto drugo, ona je neslanje limuna iskoristila kao odličnu priliku, da mu pismeno uputi izraze ljutnje. Između ostalog napisala je: “(...) ti se nemoj za mnom brinut vamo (...) da si mi kupio limuna bolje bi uradio već sam ovde ja kurtavala 3 (...) i samo mi iz Brčkog dobavili a koliko sam tebi pisala pa mi nisi poslo (...)”.⁶⁹ Iz ovog može se steći utisak da je ona zaista više puta tražila da joj se limun nabavi, međutim, ona je to uradila samo jednom u pismu od 1. jula i tada je napisala: “ako ima”.⁷⁰ Međutim, pravi razlog njene ljutnje na Gavru bio je taj što je on nju uopće doveo kod roditelja i ostavio, iako je znao da je “bolećiva”. Razloge je otkrila nakon što joj se Gavro počeo žaliti na posao. Ona je smatrala da se on pravda time, jer “(...) znadem da si me boleću ostavio”, a onda je još dodala “i da sam zdrava ne bi mi piso za trgovinu”.⁷¹ Ovim je Daša jasno dala do znanja Gavri, ne samo da je ljuta što je doveo i ostavio bolesnu, nego i to da mu neće opravdati takvo ponašanje zbog bilo čega, pa ni poslovnih problema. Ovakav ton pisma izgleda da je naljutio Gav-

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Rečenica je glasila: “Gavro da mi uzmeš lemunova ako ima”. ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 1.6.1858.

⁷¹ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 15.6.1858.

ru, pa je on narednih nekoliko pisama slao isključivo kao poslovna i adresirao ih na njenog brata Simu. U jednom od tih pisama, on je njoj ponovno poručio da je vrijeme da se vrati kući. Daša je shvatila poruku pa više nije čekala pismo adresirano na nju, nego je napisala Gavri nakon ljubaznog pozdrava i želje da ga njeno pismo: “zateče u dobrom zdravlju i rahatluku”, kako ona ne zna zašto joj on nije “i ove pošte” pisao. Također, napisala mu je da se ona još uvijek ne želi vratiti u Sarajevo. To je obrazložila činjenicom da nema nikog od muških članova porodice ko bi je pratio do Sarajeva. Naglasivši da njen brat Sima nema posla u Sarajevu te da on “ne more hodati brezposlen kada nema tamo posla a ja brez Sime neću”.⁷² Znajući da se može vratiti sa kiridžijima, ona je i tu opciju odmah eliminirala, napomenuvši da to ne bi bilo uredu, te da ona “ne može sama sa kiridžijama putovati”.⁷³ To, naravno, nije bilo prikladno i ona je to znala, na takvo nešto ni Gavro ne bi pristao, ali je ona zapravo ovim željela dati do znanja Gavri da je sve opcije razmotrila, te da bi on trebao doći po nju. To je na dnu istog pisma i napisala, više kao usputno, ali sasvim dovoljno da se poruka razumije.⁷⁴ Međutim, on očito nije namjeravao doći. Početkom augusta, Daša je odlučila vratiti se kući, bila je već mnogo boljeg zdravlja, a kod roditelja je već provela više od tri mjeseca. Tada je već i njoj bilo očito da njen suprug neće doći po nju, stoga je na početku jednog pisma nakon pozdrava napisala: “(...) ja bi ako ti moreš po mene doći prije bi pošla ako nemoreš pošalji konja u put, Simo će me dovest do u Zenice a ti izađi u Zenicu preda me”.⁷⁵ Da je bila ozbiljna u namjerama ukazuje i to da je naredila da se kuća okreći prije njenog dolaska i da se pozove njena zaova Ruža da počisti cijelu kuću. S obzirom da se više nije mogla uzdati u mužev dolazak, Daša je tražila da joj Gavro pošalje novac ukoliko joj, kako je napisala, “zatreba”. Tražila je ukupno 3 rubije, 1 madžariju i 1 igirmiluk.⁷⁶ To nije bila mala, ali za njenog supruga, ni velika suma novca. Da li joj je novac bio potreban zbog toga što

⁷² ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 26.6.1858.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto. Nakon završnih pozdrava, Daša je dopisala: “mogo bi ti doć”, a zatim nastavila s pozdravima od njenih roditelja, i na kraju umjesto potpisa “supruga”, napisala je skraćenicu: “Daša su Gavre Elića”. To je praktikovala i u svim narednim pismima.

⁷⁵ ABiH, Fond Jelić kutija br. IX-3-3, 3.8.1858.

⁷⁶ To je sveukupno u grošima iznosilo između 90 i 100 groša, zavisno od provizije za zamjenu.

nije planirala ostati tako dugo kod roditelja nije nam poznato.⁷⁷ Njen zahtjev ukazuje da joj Gavro nije slao novac, ukoliko ga ona nije tražila. Nakon tog pisma, Daša je dobila novac, i odlučila produžiti svoj boravak kod roditelja. Na takvu odluku utjecalo je i to što je u to vrijeme kod njih u posjetu došla i Mara, njena sestra. To nije bila prilika da se njih dvije vide s obzirom da su obje živjele u Sarajevu i da su se često posjećivale, ali je Daša to iskoristila kako bi možda Gavro konačno došao po nju. U isto vrijeme, nije željela da ga naljuti, pa je u pismu, u kojem ga je obavijestila o svojoj odluci da će još jedno vrijeme ostati kod roditelja, navela kako Simo trenutno nije nikako u mogućnosti nju dovesti, ni do Zenice. Međutim, ako se on boji da će ona “zadugo ostati” posavjetovala ga je da ne brine jer će to brzo proći.⁷⁸ Napisala je: “(...) ako ti je đana zadugo da ću ostati a to će brzo prtakati (...)”. Da li je Daša ovim htjela poručiti suprugu da je već prošlo mnogo vremena, a da on nije došao po nju, pa će i ostatak proći brzo ili je poruka označavala da je još uvijek ljuta što je uopće i ostavio kod roditelja, teško je utvrditi, ali je jasno poručila da ona zapravo ne planira ostati još samo nekoliko dana. Gavro je u odgovoru na njeno pismo svoju želju da se odmah vrati kući obrazložio time što je trebala da se održi krsna slava njihove Mare.⁷⁹ Pored toga, on je sve njene zahtjeve ispunio i kuća je čekala čista i okrečena, što je u odgovoru Daša prokomentirala na sljedeći način: “(...) krsno ime moremo staviti kada ja dođem a vi na krsno ime zgotovite ručak lepo i sveću zapalite”.⁸⁰ Da njena ljutnja što je uopće poslao roditeljima nije ni nakon svega prošla, jasno ukazuje jedna rečenica iz istog pisma u kojoj kaže: “(...) većemi je omrzlo što me zovete od svake knjige”, a onda je još dodala “(...) da si mislio otud zvati ne bi me ni slao”. Ona je na-

⁷⁷ Navest ćemo usporedbe radi da su bogati sarajevski trgovci članovima svoje porodice davali po 1 dukat ili oko 60 groša za apra, tj. lične potrebe bar nekoliko puta mjesečno, dok je recimo sudski iznos alimentacije u istom periodu za jedno dijete mjesečno bio 45 groša. Vidi: HASA, Fond Despić, kutija br. 12, Defter troškova-kućnih obaveza: ABiH GAKS, 1505/67.

⁷⁸ ABiH, Fond Jelić, kutija br.IX-3-3, 10.8.1858.

⁷⁹ U arhivskoj građi sačuvan je spisak osoba koje su trebale biti pozvane na krštenje. Nije nam poznato da li se radi o Marinom krštenju ili je to spisak za krštenje nekog drugog djeteta s obzirom da dokument nije datiran. Na njemu su zapisane sljedeće osobe: “Mara Adživakumovića, Jelka Elića, Jelka Adživakumovića, (H)adžija Pitić, Umlić, Evto Elić, Ana Ukanuša, Ružina mater, Jovanka etrnovica, u Radulovića Savka kuma Spasoja, u Sarandića Kosta Đurić”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-4.

⁸⁰ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 10.8.1858.

pisala da će doći kad Simo bude mogao, te da: “nije lako spremati se često da se oda tamo i amo”.⁸¹ Iako je između prethodno dobivenog novca i pisanja ovog pisma prošlo samo 15 dana, Daša je ponovno tražila da joj Gavro pošalje novac i to ovaj put mnogo veću sumu od 4 dukata.⁸² Ni ovaj put nije navela zbog čega joj treba novac. I ovo pismo, nakon uobičajenih poimeničnih pozdrava, Daša je završila sa: “Ja kad mogdнем doću i sama nemoj me više zvat. Napisa Daša su Gavre Elića”.⁸³ Da je Gavro shvatio da je ona zaista ozbiljna u svojim namjerama i da će uraditi onako kako je i napisala, tj. ostati još koliko bude željela, potvrđuje to što je on nakon toga otišao po nju. Kada je to tačno bilo, nije nam poznato, ali najvjerojatnije u periodu između 19. augusta i 9. septembra, s obzirom da u tom periodu nemamo sačuvano niti jedno pismo koje je Gavro poslao iz Sarajeva.⁸⁴ Da je bio odsutan iz dućana ukazuje i to da je 2. septembra, umjesto njega, jedno pismo napisao Risto Trifković.⁸⁵ Prema dostupnoj građi možemo utvrditi da je Daša u Sarajevo stigla u septembru 1858. godine. U kući je dočekala Ruža, ali i ostali članovi šire porodice, koji su posebno poželjeli malu Maru.⁸⁶

Godine koje su uslijedile nisu bile jednostavne za Dašu. U augustu 1859. godine, rodila je sina, kojem su dali ime Hristo, ali je on vrlo brzo umro.⁸⁷ Nakon tačno godinu i dva mjeseca, ponovno je rodila, ovaj put djevojčicu Annu.⁸⁸ Pored toga, njena prva kćerka Mara nije se više spominjala te možemo pretpostaviti da je, u međuvremenu, i ona preminula.⁸⁹ Da li zbog toga, ili ne, teško je utvrditi, ali je Daša bili dosta vezana za Annu, koja je postala glavna tema

⁸¹ Isto.

⁸² Vrijednost od 4 dukata bila je oko 244 groša.

⁸³ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 10.8.1858.

⁸⁴ Iz tog perioda sačuvano je 12 pisama koja su adresirana na Gavru, ali nema niti jedno koje je on napisao. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3.

⁸⁵ Radi se o poslovnom pismu datiranom od 2. 9. upućenom Petru Cvetkoviću koji je nabavljao robu za Gavru u Rumeliji. Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 2.9.1858.

⁸⁶ U jednom pismu od Ruže za Dašu ona je napisala: “Svi te čekamo, uželjeli smo te se a naročito male Mare”. Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 8.7.1858.

⁸⁷ I 1862. godine Daša je rodila sina, Mitu, koji je također ubrzo umro. Vidi: SPO. “Protokol kršćenih” od 1844. godine.

⁸⁸ Anna je rođena 15.10. 1860. godine. SPO, “Regeste kršćenih”, 1854-1861.

⁸⁹ SPO, “Protokol rođenih”, od 1854. godine.

njenih dostupnih pisama u narednim godinama. Ni Gavro nije 1859. i 1860. godine nigdje putovao, cijele dvije godine je trgovinu vodio iz svog dućana. Pretpostavljamo da se Daša u tom periodu bavila uobičajenim svakodnevnim poslovima, tj. odgajanjem djece i vođenjem kuće koju je još uvijek polako opremala. Međutim, 1860. godine, Gavro je imao znatnih poslovnih problema, koji su zasigurno ostavili traga i na Dašu, kao i na cijelu porodicu. Posebno neprijatan događaj bio je kada je Gavrin “momak”, kojem je povjerio filijalu u Brčkom, pronevjerio znatnu sumu novca. Gavro je zbog toga pokrenuo sudski postupak i veoma brzo dobio presudu, ali se u međuvremenu i razbolio.⁹⁰ Iako je momak kojeg je tužio mjesecima pokušavao da mu se izvini i ponovno zadobije njegovo povjerenje, Gavro nije htio ni da čuje za njega.⁹¹ Kako je to utjecalo na Dašu nije nam poznato, ali s obzirom da je u već spomenutom pismu iz 1858. godine napisala da ne želi znati ništa o poslovnim problemima jer se onda samo brine o njima, možemo pretpostaviti da je i ova epizoda, u koju je bila uključena skoro cijela sarajevska čaršija i koja je trajala godinama, znatno i Dašu pogodila. Možda je i to bio razlog zbog kojeg ona Gavri nije pisala godinama, od 1860. kada se desio “skandal”, pa sve do 1864. godine, kada bi odlazio na put.⁹²

Naredna sačuvana pisma datiraju iz 1864. godine. Ona je tada imala još jednu djevojčicu Koku, koju je rodila 1863. godine.⁹³ U februaru 1864. godine, Gavro je otputovao u Beč po robu, a Daša mu je prvo pismo napisala 12. marta. Glavna tema pisma bila je njihova kćerka Anna koja je već bila dovoljno velika da se igra, crta i jasno govori. Ona je izgleda bila i očeva miljenica, a njegova briga za nju bila je još veća jer je najvjerovatnije bila bolešljiva beba. To nam potvrđuje i rečenica u kojoj Daša piše: “Annom se nemoj brinut hvala

⁹⁰ O ovom događaju više vidi: Younis H. 2014. 216-220.

⁹¹ U jednom od pisama koje je ovaj momak napisao svom kumu za kojeg se nadao da će uticati na Gavru da mu oprost i zapisao je: “(...) na moju veliku žalost ne znajući njegove (Gavrine, op. a.) naravi pa sam u njegovu zadatku falio(...)”. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-4, 14.10.1860.

⁹² U to vrijeme je ovakav događaj predstavljao veliki skandal, a momak koji je zbog pronevjere izgubio čast, ostao je bez mogućnosti da se zaposli kod bilo kog poznatog trgovca. On je zbog toga napustio Bosanski vilajet, a život je nastavio kao prosjak u predgrađu Beograda, gdje ga niko nije poznavao. Vidi: Younis H. 2012. 220.

⁹³ Djevojčica je u krsni list upisana kao Joka iako su je svi u porodici oslovljavali sa Koka. Vidi: SPO, “Protokol rođenih”, od 1844.

Bogu sad je zdravija, kako se zapostilo ništa ne spominje, samo uzima oraha i lješnika i jabuka i narandži a somuna i varenike nije uzela usta niti je upitala kad će se piti sa varenikom kafa i samo tebe sve spominje i kaže da te se vrlo poželjila”.⁹⁴ Anna je bila glavna tema ne samo ovog pisma, nego i svih narednih te godine, a Daša je nastojala u svakom pismu napisati detaljno kako je, šta radi, ali i koliko spominje “svog babanu.” U jednom pismu, to je opisala na sljedeći način: “(...) stalno te spominje, kaže moj će babano u ponedjeljak doći i svašta će mi donijeti i svaki te dan spominje i knjigu ti piše”.⁹⁵ A već u narednom pismu je napisala: “Anna te je vala poželjila, svaki dan dovati uzme i čage pa ti si piše knjigu Gavri gospodaru mome babi slatkome rođenom Gavri Eliću donesi mi njemačke haljine i zlatnu kitu malu, tako sama sebe sve govori niko je ne nagovara, seka Ruža počne govoriti ona kaže stante šta me pometate za Boga nemojte govoriti da babanu knjigu napišem”.⁹⁶ U to vrijeme, najvjerojatnije je i Ruža, Gavrina sestra, živjela s njima, ili je boravila kod njih dok je Gavro bio na putu, nije sigurno, a Daša je u pismima uvijek spominje, a njene pozdrave redovno prenosi, tako da se stiče dojam da je Ruža stalno bila prisutna kada je Daša pisala pisma.

Daša u svojim pismima nije pisala da li je ona poželjela supruga ili ne, niti da li joj nedostaje ili ne, ali je u svakom pismu na kraju pisala šta želi da joj donese. Iako je Daša bila svjesna da je njihova finansijska situacija svakim mjesecom bila sve gora, nju ni u kom slučaju ne možemo okarakterizirati kao skromnu. To je posebno uočljivo u prvim godinama braka, kada je redovno u pismima, naručivala razne stvari od Gavre. Naručivala je obično dok je on bio u Beču, Lajpcigu ili Trstu. Ona je slala posebne narudžbe u kojima se nalazio i spisak raznih stvari od ćilima i garderobe, pa sve do muzike.⁹⁷ U aprilu 1857. godine, s obzirom da su tek bili uselili u novu kuću, Daša je naručila iz Beča da se kupe i pošalju ćilimi, ali i muzika. Njena “naredba”, kako je napisano na poledini pisma, je i poslušana, pa je uz trgovačku robu stigla i pošiljka za nju, nekoliko mjeseci kasnije.⁹⁸ Kako je vrijeme odmicalo spisak je bivao sve veći.

⁹⁴ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 26.3.1864.

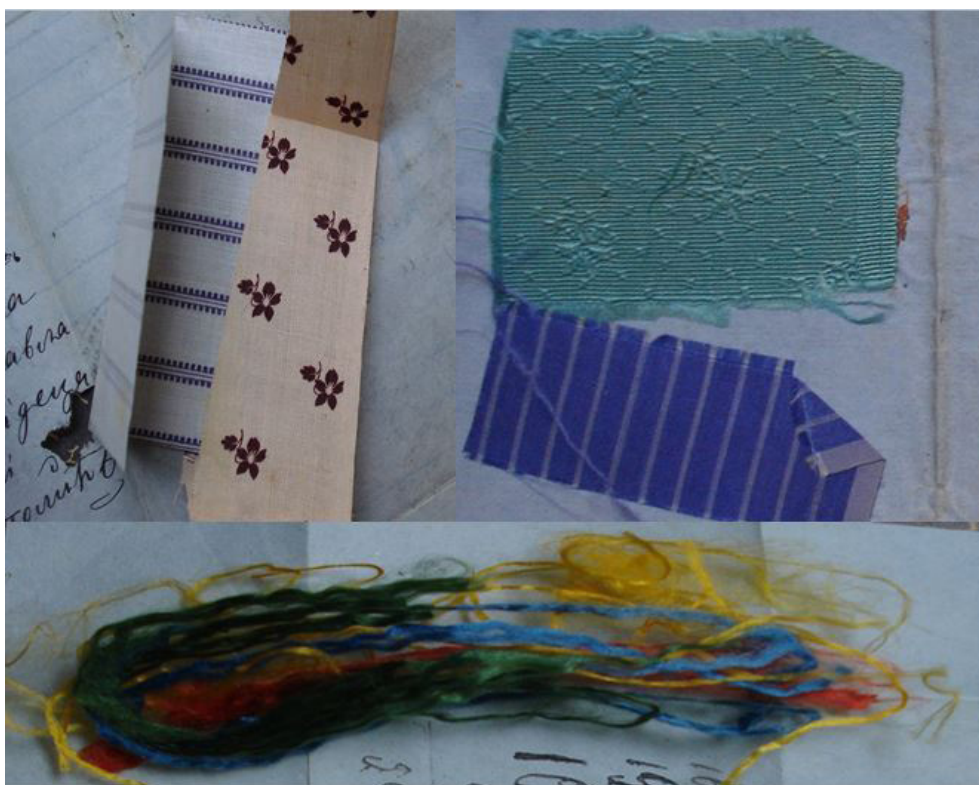
⁹⁵ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 12.3.1864.

⁹⁶ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 26.3.1864.

⁹⁷ Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-4, 26.6.1858.

⁹⁸ Na poledini pisma bio je napisan spisak stvari koje je Daša naručila, a iznad toga je pisalo: “Naredba Dašina.” ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3, 18.4.1857.

Tako je 12. marta tražila da joj kupi: “svile i jedan prsten i tri kamena i jedne mendoše lepe i jednu kitu zlatnu”.⁹⁹ Samo nekoliko dana kasnije, tražila je, pored svile, s tačnom mustrom koju je poslala u pismu, vunicu, materijal za haljinu, još jednu zlatnu kitu koju je željela staviti za Vaskrsenje, ali je napomenula da ukoliko Gavro ne stigne do tada da on tu kitu pošalje po Despiću jer je on trebao stići prije praznika.¹⁰⁰



Uzorci materijala i svilenog konca koje je Daša naručivala

⁹⁹ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-3. List deftera juni-juli 1857.

¹⁰⁰ Despići su bili poznati sarajevski veletrgovci. Više o njima vidi: Tepić I. 1974. 65-100; Despića kuća. 2009; Younis H. 2012. 57-63.

Pored nakita i odjeće što je tražila za sebe, Daša je obično nešto tražila i za kuću. Tako je i prilikom Gavrine posjete Beču 1864. godine, naručila: 12 tanjira dubokih za čorbe, 35 plitkih, 12 “povećih”, 6 za ribe, 6 srednjih, 12 plitkih tacni za slatka i dodatnih 6 tanjira za slatko. Neophodno je napomenuti da je Gavro sve što bi Daša naručila i kupio, bez obzira da li je to bilo za nju ili kuću ili nekog trećeg.¹⁰¹

Stvari koje je naručila te godine nisu još bile ni stigle kad je Daša dobila vijest o smrti majke, pa je ona hitno otputovala s djecom u Tešanj.¹⁰² Iako je tada bilo punih osam godina nakon što je doselila u Sarajevo to je bio drugi, ali i posljednji put da je ona išla u posjetu svojoj porodici. U Tešanj je doputovala krajem maja i ostala je sve do sredine septembra 1864. godine, dakle puna četiri mjeseca, iako nije planirala toliko dugo ostati. Dok je bila s djecom u roditeljskoj kući, Daša je pokušala voditi i kuću u Sarajevu, pa je Gavri davala upute šta se treba pripremiti od ljetnih plodova, koji sok napraviti i gdje šta da se smjesti od pribora koji je naručila iz Beča.¹⁰³ Da je Daša bila vezana ne samo za svoju kuću nego i supruga, jasno ukazuje njeno pismo napisano 4. juna, samo nekoliko dana nakon dolaska u Tešanj. U njemu je na samom početku odmah nakon pozdrava napisala: “(...) vidim kako zame mariš i kako ti je neobično brez mene poslo si mi do sada i dvije knjige”.¹⁰⁴ Time je izgleda željela dati do znanja da su dva pisma koja je on poslao bila malo te da bi, ukoliko je zaista poželio, trebao pisati češće. S obzirom da je na put s djecom krenula iznenada, nije se dovoljno spremila. Djeci je ponijela garderobu koju je imala, tako da im je ubrzo bilo, zbog stalne igre, kako je napisala: “sve izderano (...) stid me djetetu obuć”.¹⁰⁵ Da je Daša željela ovaj put da se pokaže u najboljem svijetlu, a to je obavezno podrazumijevalo i dobru garderobu, više

¹⁰¹ I njegova tetka Anna je naručivala od njega stvari. Tako je jednom prilikom naručila sljedeće: “jedne dozluke od 60 godina koje dobro vide i molim te podaj neka izbere kome ima 60 godina neka niesu utelu okovane neka su u kosti to te puno molim moj dragi Gavro jer sam jedne imala pa sam ih razbila (...)”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 5.3.1864. i 26.3.1864.

¹⁰² Ona se najvjerovatnije razbolila još 1862. kada je Dašin brat pisao Vasi Hadžiristiću kako im je “baba malo loše”. ABiH, FH, kutija br. IX-1-13, Pismo 18.3.1862.

¹⁰³ Pored ostalog zamolila je Gavru da “seki Ruži” da novac da kupi ruže i da napravi sok. Sok od ruže đulbešečerke je tradicionalno piće koje su pravile skoro sve kuće u Sarajevu, a očito da je to radila i Daša. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 1.6.1864.

¹⁰⁴ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 4.6.1864.

¹⁰⁵ Isto.

je razloga. Jedan od njih, bio je i taj što je trgovačka kuća njenog muža imala finansijskih problema za koje ona nije željela da svi saznaju, a tu je pored toga bila i njena sestra Mara, udata u kuću Hadžiavakumovića, kojima je trgovina cvjetala, te je htjela pokazati da su u istom rangu, bar u pogledu garderobe. Daša je jasno suprugu napisala kako je Anna, kćerka njene sestre Mare, lijepo obučena, a kako njihova Anna plače zbog toga što nema isti “tepeluk i koparan”.¹⁰⁶ Ona je tražila da joj on pošalje koparan i to iste kvalitete kakav je kupio njoj kad se porodila, ali i tepeluke koje je Anna željela. Ova usputna Dašina primjedba govori o običaju koji se u njihovoj kući očito poštovao, a to je poklanjanje vrijednih stvari ženi prilikom poroda. Očito je bilo da je Daša dobila, kad je rodila Annu, koparan od izuzetno lijepog i vrijednog materijala, čim je željela isti za kćerku u nadi da će ostaviti najljepši dojam i ukazati na materijalne mogućnosti njene kuće. Ona u pismu prepričava Annine riječi, pa piše kako je ona rekla:“(…) nisi meni mili (misli na oca, op.a.) neće mi da pošalje teluke, pa stane plakati. Jel de mama poslaće meni babo”. Kako bi Gavro uvidio koliko je to važno, Daša je dodala da je Anna nakon stalnog plakanja izjavila kako ga je poželjela, ali “malo”.¹⁰⁷ Međutim, problem nije bio samo u garderobi, Daši su bili potrebni i dukati i to suma od čak 30 dukata, za koje je napisala da ih treba dati Simi. Da li joj je novac bio neophodan zbog troškova pogreba ili za vođenje kuće dok su u Tešnju, nismo sigurni, ali je ova suma bila jednaka godišnjoj plati bolje plaćenih zaposlenika u Sarajevu u ovom periodu.¹⁰⁸ Malo je vjerovatno da joj je novac trebao za troškove dok je bila tamo, jer ona nije planirala ostati duže vrijeme, a u pitanju je bila velika suma novca. Čak i ukoliko je željela sudjelovati u troškovima majčine sahrane, to je bila velika suma jer ona nije bila jedino dijete, te ni troškove nije morala snositi sama. S obzirom da nemamo ni nagovještaja o čemu je bila riječ, možemo samo pretpostaviti da je bio u pitanju neki dug koji se morao izmiriti, ali to je samo pretpostavka. Novac Daša više nije spominjala.

¹⁰⁶ Tepeluk je mala kratka ženska kapa okičena dukatima ili biserima, ili vezena srmom ili zlatom. Koparan-koporan je gornji dio odjeće obično se šio od crne čohe, poput fermama, ječermi i džumadana, a nosile su ga imućnije osobe.

¹⁰⁷ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 4.6.1864.

¹⁰⁸ Godine 1869. austrijski konzul plaćao je usluge kuharice, koju je doveo iz Zagreba, godišnje 36 dukata ili oko 2.160 groša, dok se godišnja plata momka zaposlenog kod sarajevskih trgovaca, sredinom 19. stoljeća, kretala između 10 i 55 dukata. Vidi: Younis H. 2012. 209.

Krajem augusta, Daša se nadala povratku u Sarajevo. Zbog toga je od Gavre tražila da pošalje po nju kola. Naime, kolski put do Tešnja trebao je biti završen baš u to vrijeme i ona je očekivala da će se s djecom kući po prvi put vratiti kolima. Više nije spominjala probleme s garderobom, niti novcem, što ukazuje da je sve dobila na vrijeme. Kao i uvijek sve što je bilo vezano za Annu, Daša je pisala detaljno. Tako ga je obavijestila i o tome da je Anna izjavila kako nije “baš poželjela” svoju tetku Ružu. Međutim, ona ga je strogo napomenula da to ni u kom slučaju ne govori Ruži, kako je ne bi povrijedili.¹⁰⁹ Interesantno je da mlađu djevojčicu Koku nije niti jednom spomenula. Gavro je u odgovoru na ovo pismo obećao poslati Jovu, Dašinog mlađeg brata, po njih kolima, ali to nije uradio. To je Dašu ponovno naljutilo, posebno jer je mislila kući stići prije “praznika”. U pismu je napisala: “(...) pošalji Jovu nama nemoj pisati da ćeš poslati do deset dana a ne šalješ kada jednom rekneš pošalji nemoj na po deset do deset dana”, a zatim je pismo završila bez uobičajenih pozdrava i fraze “ljubim ti ruku”, već samo: “ostavljam te neimajući više šta pisati”.¹¹⁰ Vrlo zanimljivo, Gavro je sve njene naredbe slušao ukoliko je on bio odsutan, ali njene zahtjeve iz Tešnja uglavnom je zanemarivao. To je Dašu izgleda ponajviše ljutilo. Iako Daša nije stigla kući za praznike, ubrzo nakon njih Jovo je došao po nju i djecu i vratio ih u Sarajevo.

Nakon majčine smrti, Daša više nikad nije posjetila roditeljsku kuću, a i pisma je slala mnogo rjeđe. Gavri je posao bio sve slabiji, pa je i on sve rjeđe kontaktirao s njima. Njen brat Simo se u decembru 1867. godine zbog toga žalio, u pismu je napisao: “(...) brinu (se) kod kuće što nema pisma od tebe za toliko vrijeme (...)”.¹¹¹ Nije nam poznato, kada tačno, ali nakon što je Daša izgubila majku, otprilike iste godine je i njena sestra Mara preselila iz Sarajeva u Brčko. Ali, to nije bilo sve, i Daša, njena imenjakinja i tetična, udala se 1865. godine, ali, iako je ostala u Sarajevu, nakon udaje, njih dvije su se mnogo rjeđe mogle vidati. Njena tetka Koka, koja je u to vrijeme živjela u Beču, molila je Dašu da se vida s njenom kćerkom i savjetovala je da se njih dvije posebno

¹⁰⁹ “Nemoj kazivati seki Ruži Anna kaže nije je vrlo baš poželjela (...)”, napisala je Daša. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 26.8.1864.

¹¹⁰ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-5, 8.9.1864.

¹¹¹ Pismo je bilo adresirano na Gavru, pa pretpostavljamo da je on u ime Daše slao pozdrave i pisao o novinama u kući njenoj porodici, češće nego ona, ali je očito i on u ovom periodu pisao dosta rjeđe. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 13.12.1867.

paze, i “(...) još Daši kaži da bi nam mило bilo da se sastajete barem vas dvje kad niko drugi neima (...)”, bilo je napisano u jednom od pisama.¹¹²

U augustu 1865. godine, Daša je rodila sina kojem su dali ime Ačim.¹¹³ Međutim, u jesen sljedeće godine, tačnije od septembra do novembra, u Sarajevu je izbila epidemija kolere.¹¹⁴ Svi imućniji stanovnici, i oni koji su imali gdje, pobjegli su iz grada. Bogati muslimani su, uglavnom, odlazili na svoja imanja širom Bosanskog vilajeta, dok su bogatiji pravoslavni trgovci uglavnom pobjegli u Visoko.¹¹⁵ Daša je s porodicom otišla u Kreševo.¹¹⁶ Tamo su ostali cijelu zimu, a vratili su se u Sarajevo tek u januaru 1867. godine, iako je kolera potpuno prestala početkom novembra 1866. godine.¹¹⁷ To su najvjerovatnije uradili zbog djece, ali je to u isto vrijeme bila idealna prilika za odmor, koji oni sebi do tada nisu nikada priuštili. Da je to bio razlog, ukazuje i sadržaj jednog poslovnog pisma upućenog Gavri iz Sarajeva, u kojem je napisano kako je pametno što su se “malo odmorili”.¹¹⁸ S obzirom da je Ačim bio prvi preživjeli sin Daše i Gavre Jelić, on je vrlo brzo, kad je imao nepunu godinu, bio posebno pozdravljan u poslovnim pismima.¹¹⁹ Godine 1868., 13.

¹¹² Koka Hadžiristić bila je nepismena, ali su pisma u njeno ime pisala njena djeca, a poslije njena snaha Jelka Hadžiristić, djevojački Despić. U jednom nedatiranom pismu ona je Daši napisala: “(...) ti umiješ pisati ako ja neumijem da tebi pišem (...)”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7. nedatirano pismo.

¹¹³ U krštenici mu je upisano ime Hačim, ali su ga u dokumentima oslovljavali isključivo sa Ačim. SPO, “Protokol kršćenih”, od 1844.

¹¹⁴ O koleri više vidi: Kušan V. 1934. 24-26; *Bosna*, br.19, 19.9. i 1.10.1866. 1; *Bosanski vjestnik*, 17.9.1866, br. 24. 187.

¹¹⁵ I Hadžiristići, sarajevski veletrgovci, su pobjegli u Visoko, ali ih je rođak iz Broda upozorio da ukoliko bolest dođe u Visoko bježe negdje dalje. U isto vrijeme jedan od prijatelja iz Sarajeva im je napisao 4. oktobra kako u Sarajevu radi svega nekoliko dućana. Vidi: ABiH, Fond Hadžiristić, kutija br. IX-1-14, 15.9.1866. i 4.10.1866; Skarić V. 1985. 260.

¹¹⁶ Skarić piše kako su Jelići i Hadžiavakumovići pobjegli u Kreševo. Vidi: Skarić V. 1985. 260.

¹¹⁷ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 2.2.1867.

¹¹⁸ Anna, Gavrina dugogodišnja poslovna saradnica, iz Uščupa napisala je 2. februara kako joj je drago što su “pobjegli iz Sarajeva”, dok je u gradu bila bolest i da su dobro učinili što su se “duže zadržali” i “malo odmorili”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 2.2.1867.

¹¹⁹ Pismo je bilo poslovno-privatnog karaktera, a pozdravi su zapisani sljedećim redoslijedom: “(...) ja vas od moje strane bratimski pozdravljam i vašu gospoju seku Dašu i malu Annu, Koku i Ačima”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 5.11.1867.

januara, Daša se ponovno porodila i u porodicu je došao Dušan.¹²⁰ Tako je Ačim dobio mlađeg brata. Njih dvojica su u ljeto iste godine bolovali od ospica koje je Ačim dobio i prenio na Dušana. U junu 1868. godine dok je Gavro bio na putu u Brodu, Daša ga je o tome samo kratko obavijestila. Prema načinu na koji je to uradila možemo pretpostaviti da su oni imali ospice i prije nego je Gavro oputovao, te je ona samo napomenula da bi on znao da su još uvijek bolesni.¹²¹ Ačim je bio najstariji sin, i Daša ga je u pismima spominjala malo češće nego Dušana. I momci koji su radili kod Gavre u dućanu, u pismima su ga, dok je on bio na putu, izvještavali o porodici, pisali su da su djeca dobro. Imenično su navodili Koku i Ačima, a ponekad i Annu, dok su Dušana rijetko spominjali.¹²² Tih godina, Gavri je posao bio sve lošiji i finansijski problemi postali su očigledni. Međutim, da li zbog toga što je rodila dva sina, Ačima i Dušana, ili ne, ali Daša je ponovno dobila volju za naručivanjem stvari, a posebno garderobe po najnovijoj modi iz Beča. U istom pismu iz juna 1868. godine, naručila je pored čita, za koji je poslala “urnek”, mindžuše, bašlije, raif za kosu naglašivši da želi da bude “lijep”, zatim suknu i posebno jednu “amrelu”, ali “neka nije velika niti mala”.¹²³ Izbor garderobe jasno ukazuje da je Daša pratila modne novine i da se tako i nosila. Njene narudžbe su bile detaljne, ona je uvijek insistirala na tačnom opisu materijala koji je željela, a najčešće je slala uzorke kako bi joj se kupio tačno onaj koji želi.¹²⁴ Ukoliko nije imala kod sebe uzorak onda bi opis bio detaljan: “(...) uzmi mi svilu za fistana (...) neka bude sade (jednobojna, op.a.) neka nema grana, neka je koprelevaća i uzmi mi arća mrkoga sa bobcima (...)”, i obično bi na ovakav način naglašavala šta

¹²⁰ SPO, ”Protokol kršćenih”, od 1844. godine.

¹²¹ U pismu je napisala: “(...) i mi se hvala Bogu zdravo nahodimo do ovoga časa sa svom našom familijom Ačimu sam i Dušanu urezali ospice”, a zatim je započela narudžbu. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 20.6.1868.

¹²² Samo u rijetkim pismima poput onog od 28.7.1869. godine, spominju se sva djeca poimenično: Anna, Koka, Ačim i Dušan, ali tada su bili s njim svi zajedno na odmoru u Kiseljaku. Dok je uobičajena fraza u pismima bila: “pozdravljaju te majstorica i djeca”, ponekad bi dodali: “majstorica i djeca Koka Ačim i svi (...)”. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 20.6.1868., kutija br. IX-3-8, 15.7.1872.

¹²³ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 20.6.1868.

¹²⁴ Daša bi izrezala komadić materijala i poslala ga umotanog u pismo. Vidi sliku br. 2 u ovom radu. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-6, 20.6.1868. i 19.6.1869.

tačno želi.¹²⁵ Pored garderobe, tražila je i neki nakit da joj se kupi, za koji je također davala tačan opis ili jednostavno je napisala kod koga ga je vidjela i da ona želi baš takav.¹²⁶ Godine 1869., 19. juna, naručila je sljedeći nakit: “(...) i uzmi mi menđuše koje nisu goleme neka su malene i prsten na mali prst (...)”.¹²⁷ Kada su joj djeca malo odrasla onda je naručivala ponešto i za njih, a obično je to bila odjeća. Godine 1869. Gavro je proveo u Beču dva mjeseca, a Daša mu je poslala pismo u kojem ga je napomenula na stvari koje je tražila kada je krenuo na put. Prvo je tražila da kupi za Ačima novu garderobu, pa onda igračku, karadžoza ili konja. Kako bi dočarala Gavri koliko je važno da se Ačimu kupi poklon, napisala je: “(...) jednako govori što ćeš mu donijet puće nam glavu”.¹²⁸ Ostalu djecu, Annu, Koku i Dušana, nije spominjala, niti je tražila da im se nešto donese.

U to vrijeme, kuća je već bila opremljena, pa je Daša tražila da joj se iz Beča pošalje samo “kofa za avlije što se avlija pere”, pa onda i “kefaću za zuba i britvu”.¹²⁹ Kada se vratio iz Beča, Gavro je s Dašom i djecom, otišao na odmor u Kiseljak. To je ujedno bilo prvi put da je Daša s djecom i suprugom otišla negdje na odmor. Koliko su ostali nije nam poznato, ali nam podaci iz građe ukazuje da su tamo stigli između 25. i 28 jula, a da su ostali najranije do 4. augusta jer je tog datuma Gavro napisao i poslao upute iz Kiseljaka u dućan, a najkasnije do 30. septembra, od kada datira prvo dostupno pismo koje je Gavro napisao iz svog dućana u Sarajevu.¹³⁰ U Kiseljaku su iznajmljivali sobe, a da je ovaj odmor bio glavna tema dugo nakon što su se vratili u Sarajevo ukazuje i to da su sljedeće godine ponovo otišli, ali, ovaj put ne samo oni, već njihovo oduševljenje odmorom odlučili su isprobati i Hadžiristići, Vaso i Jovanka. Prvo su otputovali Jelići, početkom jula 1870. i u Kiseljaku su ostali cijeli mjesec, a Vaso ih je zamolio da i njemu pronađu dvije sobe, jednu za njega, a drugu za

¹²⁵ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-8, 1.4.1872.

¹²⁶ Isto. Kada je naručila bisere, Daša je napomenula da želi da budu isti kao kod neke žene iz Hadžiristića kuće, pa da je najbolje da on pita njih gdje su ih kupili.

¹²⁷ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7, 19.6.1869.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7.

ženu i dijete.¹³¹ To je ujedno bilo i posljednji put da je Daša otišla na odmor. Dok je bila na odmoru u julu 1870. godine, Daša je bila u drugom stanju, to joj je bila osma trudnoća i dosta je teško podnosila. Iste godine, njenu familiju zadesila je velika žalost kada je dosta mlad umro njen tetić. Njegova majka, a njena tetka, krajem 1870. godine u pismu joj je poručila kako je u žalosti: “(...) koju nikad zaboravit neće”, ali da se u isto vrijeme brine za nju i njeno zdravlje.¹³² Da li zbog Gavrinih finansijskih ili svojih zdravstvenih problema, Daša se izgleda u to vrijeme dosta povukla i nije često kontaktirala s ostatkom familije. Njena tetka je zbog toga molila da se “ne odbacuje.” Ona je molila da joj piše kako je ostatak porodice u Tešnju, što nam govori da je Daša bila s njima bar povremeno u kontaktu.¹³³ Dašina pisma koja je poslala tetki nisu sačuvana, ali kako vidimo iz tetkinih odgovora iz januara 1871. godine, ona joj je odgovorila odmah, a ubrzo je poslala još jedno pismo. U tom drugom pismu, obavijestila ih je da se porodila i da je rodila djevojčicu. Interesantno je da Daša nije obavijestila tetku o ovim događajima u prvom pismu, iako je kada je pisala prvo pismo, u novembru, beba imala punih mjesec dana.¹³⁴ Uz čestitke za Božić u januaru od tetke, došla je i čestitka za novorođenče. Djevojčica je dobila ime Marija kao i prvo dijete. Da li zbog toga ili je i ona zaista bila bolešljiva, ali je u aprilu 1871. godine Gavro iz Lajpciga posebno pitao za njeno zdravlje, na što je Daša odgovorila kratko, bez ikakvih detalja napisavši “nemojte se brinuti za Maru malu fala Bogu dobro je”.¹³⁵

Kada je otputovao u proljeće 1871. godine, Gavro je trebao ostati duže vrijeme i poslovno posjetiti četiri grada: Lajpcig, Peštu, Beč i Trst. Daša je za svaki grad našla šta bi trebao kupiti za nju i kuću, ali i za mušku djecu Dušana i Ačima.¹³⁶ Tada je po prvi put ona poslala svoje zlato, mendžuše, koje je Gavro

¹³¹ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a, 14.7.1870.

¹³² U pismu je napisano: “Draga bratična želim da te ovo moje pismo u dobrom zdravlju nađe a na preko svoje žalosti velim koju nikad zaboraviti neću moći a osta se tobom brinem kako si ništa ne znam jesil rodila (...)”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a- pismo iz decembra 1870.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Daša se porodila 24.10.1870. godine. SPO, “Protokol rođenih”.

¹³⁵ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a, 17.4.1871.

¹³⁶ Kompletna narudžba iz pisma napisanog 17. 4. 1871. sadržavala je: “ (...) jednu četku za avlije što se pere avlija i deterđenta a ne safte ko što je Jefto uzimo, ovo šaljem jedno parče? ako bi od te sorte našli uzmi za jedan fistanluk, uzimaće majstor (J)Efto morete zajedno, ako

trebao pretopiti u dukate, ali je u isto vrijeme naručila nove i još jedan broj. Da li je to uradila zbog nedostatka novca ili je željela zamijeniti staro zlato, ne možemo utvrditi, ali moramo napomenuti da nije bio običaj da žene koje imaju dovoljno finansija “tope” svoj nakit. Da je nedostatak finansija najvjerovatnije bio razlog tome, ukazuje i to što je sedamdesetih godina Gavro imao znatne poslovne probleme. Pored toga, u istoj rečenici, napisala je: “pazi one pare.” Koliko nam je poznato iz pisama, Gavro je uvijek na takav put nosio znatnu sumu novca, a da ona nikada prije nije izražavala svoju zabrinutost, onda možemo samo pretpostaviti da je ona njemu dala i određenu sumu svog novca, te da se brinula. Ovdje se nameće pitanje odakle bi ona mogla imati novac? Možemo samo pretpostaviti, da ga je naslijedila od oca ili brata ili je u međuvremenu uštedila određenu sumu koja se smatrala njenim vlasništvom. Da je novac smatrala svojim, potkrepljuje rečenica u kojoj je napisala: “ako bi zatrebalo Dušanu i Ačimu pominju što ćeš im donijet”, misleći na korištenje spomenutog novca, da on uzme, ali samo ako bi to bilo “neophodno”. Njih dvojica su sigurno očekivali poklone te Daša napominje da ih slučajno ne zaboravi kupiti, pa makar morao uzeti dio i iz tog “njenog” novca. Iako sa sigurnošću možemo tvrditi da su i djevojčice očekivale poklone, one se ne spominju, čak ni poimenično u pozdravljanju, nego samo na kraju Daša piše “i pozdravljaju te djeca”.¹³⁷ Ovakvo pozdravljanje Daša je praktikovala nakon što je rodila Dušana, s tim da nije ni mušku djecu poimenično u pozdravima nabrajala, nego bi od sviju zajedno poslala pozdrave i znake poštovanja u tradicionalnom stilu: “ljube ti ruku”.¹³⁸ Poimenično ih je spominjala samo

ne bi našli tud imade u Trstu, možeš Eftom jeftinije uzeti, uzmi mi šarene haljine mrke (...) I kada ako Bog da odeš u Beč uzmi češnalu od dvije sorte vunice za fistana, neka Jelka Ristina probere jedno sukno vuneno neka vam Jelka probere nego molim parčeta vunene zatne što ćeš uzeti zapletivo đembera čestoga što se udara za jake i đembera za veziva čevrma tankoga i beza uzmi za mindera u Pešti, ono zlato od menduša što sam vam dala podajte neka se kali u dukate, pazi one pare, uzmi 2 mendžuše i jedan broj, ama ti ako bi zatrebalo Dušanu i Ačimu spominju što ćeš im donijet, nemoj se zaboraviti (...)”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a, 17.4.1871.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Kao primjer navest ćemo pisma od 1.4. i 17.4.1972. godine. U prvom je napisala: “(...) ostajete ljubezno pozdravljajući i ruku ti ljubim i pozdravljaju te djeca i ruku ti ljube”, a u drugom: “ljubazno te pozdravljam i ruku ti ljubim tu mi robu uzmi i zlata i pozdravljaju te djeca.” ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a, 1.4.1871. i 17.4.1871.

ukoliko bi neko bio bolestan ili je nekome trebalo nešto posebno kupiti.¹³⁹

Iz 1871. godine ostala je sačuvana njihova druga zajednička fotografija. Za razliku od fotografije s vjenčanja iz januara 1856. godine, ovaj put Gavro je stajao mirno, a Daša ga je držala ispod ruke. Fotografija je napravljena u studiju, i najvjerovatnije je prema običaju trebala biti poslana rodbini.¹⁴⁰ Na ovoj fotografiji, njihova garderoba bila je skromnija i ukazuje na materijalnu razliku u odnosu na godinu kada su se vjenčali. Također, interesantno je da su tada imali petoro žive djece, ali niti jedno nije bilo s njima na fotografiji.



Slika iz 1871. godine¹⁴¹

¹³⁹ Najstariju kćer Annu spomenula je tako u pismu kada joj je naručivala garderobu 1.6.1864., a onda 1.4.1872. godine, kada je tražila da joj kupi vunice raznih boja, tačno onakvih kakve je poslala u pismu. Vidi:ABiH, Fond Jelić, kutija br.IX-3-5, 1.6.1864. kutija br. IX-3-7a, 1.4.1872.

¹⁴⁰ U rijetkim privatnim pismima u kojima se spominju usluge fotografa, uglavnom se govori o njihovom slanju rodbini. Opširnije vidi: Younis H. 2012. 293-294.

¹⁴¹ Marušić N. 2002. 33.

U martu sljedeće godine, Gavro je otputovao u Lajpcig, gdje ga je zatekao pravoslavni vjerski praznik, Vaskrs. Daša mu je čestitala praznike i uz želje za dobro zdravlje poželjela “rahatluk puno godina da zajedno sa mnom i sa svom djecom”, uz to napomenuvši da je “Dušan odveće plako gdje si ti i gdi si, a žao mu je bilo što si otišo (...)”.¹⁴² To je bilo sve što mu je napisala od novosti iz kuće, a ostatak pisma posvetila je narudžbi odjeće i nakita, kako za nju, tako i za djecu.¹⁴³ Zanimljivo je da iako Daša nije nikada bila na nekom sajmu, niti je poznavala cijene robe koju je naručivala, ona je najvjerovatnije o tome danima uz kafu razgovarala sa ženama drugih trgovaca, te je stvorila sebi sliku da je i ona poznavalac cijena i tržišta. Tako je uz ovu narudžbu pisala gdje da se kupi roba jer je jeftinija i u koje vrijeme. Za bisere je napisala “biser kažu u Trstu da je najjeftiniji, jeftinije nego u Beču”.¹⁴⁴ Dok je Gavru “posavjetovala” kada bude u Lajpcigu, da robu, uglavnom materijale za haljine, kupi kad počne sajam robe koji se održavao u tom gradu smatrajući da “(...) za vašer ondar more se uzeti evtinije (...)”.¹⁴⁵ Iako nam je poznato da je Daša u tom periodu bila ponovno u drugom stanju, i to u visokoj trudnoći s obzirom da se porodila 16. maja, ona niti jednom riječju nije ukazala na to. Navedeno pismo je napisano 7. aprila 1872., a ona o svom stanju nije napisala niti slovo, zapravo nije željela napisati niti slovo. To je bio period kada se njen djever Jefto ponovno oženio što je izgleda utjecalo da se braća ponovno zbliže.¹⁴⁶ Tako je Gavro na poslovno putovanje te godine otišao zajedno s njim. Daša je i njemu poslala posebne pozdrave.¹⁴⁷ S obzirom da je Gavro ostao nekoliko mjeseci na putu, pretpostavljamo da se Daša porodila dok je on bio u Beču. I ovaj porod nije prošao

¹⁴² ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-8, 1.4.1872.

¹⁴³ Naručila je: dva topa materijala dječacima za pantalone, materijal na kojem se može “veziti, čit”, svilu za haljinu ali jednoboju, vunice raznobojne, zatim 12 struka bisera, 2 kite zlatne i naušnice. Isto.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Braća su se najvjerovatnije pomirila nekoliko godina ranije jer je u jednom pismu, aprila 1870. godine, Gavro molio Jeftu “da bude mukajet njegovoj djeci i da idu u školu i crkvu da to prati”. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-7a, 17.4.1870.

¹⁴⁷ Nakon što je pismo potpisala: “Daša su Gavre Elića”, dopisala je: “Pozdravi brata (J)Eftu Elića”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-8, 1.4.1872.

sretno za nju, rodila je djevojčicu Savku, koja je također ubrzo umrla.¹⁴⁸ Kako je to Daša preživljavala teško je utvrditi, možda njena šutnja o tome najbolje ilustrira njeno stanje.

Godine 1874., dok je Gavro boravio u Lajpcigu, dobio je pismo od prijatelja Đorđa Lazarevića iz Sarajeva koje je bilo vrlo zanimljivo. Naime, Đorđe je bio prislan Gavrin prijatelj i često su putovali zajedno, ali je 1874. godine Gavro otišao s bratom, a njemu je povjerio ne samo posao, nego i porodicu. U ovom periodu kada su trgovci putovali u velike centre i tamo ostajali određeno vrijeme spominju se i njihove posjete pozorištu, kafanama, ali i javnim kućama.¹⁴⁹ Šta je Đorđe, kada je pisao Gavri u Lajpcig, u aprilu 1874. godine, upozorivši ga da se ponaša “samo pametno i uredno molim znaš ??? (u originalu tri upitnika, op.a)”, mislio po tim, teško je utvrditi, posebno jer je u nastavku pisma napisao: “nego se sve bojim kada ja nijesam tudi da ne učiniš kakve neredne jerbote poznam dobro kakoven ----- (u originalu crtice, op.a)”. Pismo je bilo u šaljivom tonu, iako ga je nakon ovih “upozorenja” obavijestio da posao ide loše i da je “veliki česatluk (...)” a na kraju je napisao da “(...) i tvoja djeca zdrava su hvala Bogu. Ačim mali svaku večer izlazi u crkvu kao babin sin”.¹⁵⁰ Da li je Daša bila upoznata s Gavrinim “pametnim i urednim” ponašanjem teško je ustanoviti, ali je činjenica da mu je ona 70-tih godina slabo pisala. U toku ovog putovanja ona je napisala samo jedno pismo u kojem nije iskazala nikakva osjećanja. Naime, nakon Lajpciga, Gavro je trebao otići u Beč kod Dašine tetke, a ona mu je tada napisala jedino pismo, iako je on bio odsutan od kuće nekoliko mjeseci. Analiza ovog pisma koje ukupno ima tri rečenice ukazuje da je pismo napisala tek usput i stiče se utisak da je to uradila isključivo radi sina Ačima. Sam Ačim očito nije imao hrabrosti sam napisati pismo nego je ona počela standardnim pozdravima, a onda je on sam dopisao sljedeću rečenicu “Ačim te moli i ruku ti ljubi da mu uzmeš kesu za knjiga”. A onda se i potpisao “ljubezno te pozdravljam Ačim Jelić”,¹⁵¹ i pismo je završeno

¹⁴⁸ Daša je rodila nakon Savke, još troje djece, Dragoljuba 10.9.1873., Zorku 1875. i Danicu 1877. godine, ali je sve troje umrlo. Vidi: SPO, ”Protokol kršćenih”, od 1844. godine.

¹⁴⁹ Posebnu zabilješku o tome ostavio je Makso Despić. Vidi: NUB BiH, Zbirka rukopisa, Rukopisi Makse Despića, inv.br.11.

¹⁵⁰ Česatluk je izraz koji se koristio kada nije bilo prometa. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-8, 8.4.1872.

¹⁵¹ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 17.5.1874.

uobičajnim pozdravima prvo poimenično tetkinoj rodbini kod koje je išao, pa onda i Gavre od nje i djece. Daša nije pisala u Ačimovo ime da mu se donese potrebna “kesa za knjige”, nego je on sam, kao najstarije muško dijete, molio oca da mu to kupi. A moguće je da je Daša bila upoznata s Gavrinim “urednim” ponašanjem, pa nije željela da ga moli za bilo što, pa čak ni za potrebe najstarijeg sina. Kraj te 1874. godine bio je izuzetno težak za cijelu porodicu. Naime, u decembru se desio jedan izuzetno neugodan događaj zbog kojeg je Gavro bio uhapšen. Nemamo podatke kako se to odrazilo na Dašu i djecu. Razlog Gavrinom hapšenju bio je taj što se momak koji je radio kod njega u dućanu objesio u avliji njihove porodične kuće. To je sigurno bio šok cijeloj porodici, ali nažalost nemamo detalje o tome. Dva novinska članka objavljena u listu *Bosna* bacaju malo više svjetla na cijeli događaj. U prvom, koji je objavljen u obliku saopćenja, pisalo je kako je “Simo žitelj sarajevski mladić od petnaest do šesnaest godina služitelj ovdašnjeg trgovca Gavre Jelića obješen”.¹⁵² Iz istog članka saznajemo da je Gavro Simu tajno sahranio sa svojim ukućanima, a da o tome nije nikoga obavijestio! Vlasti su za ovaj slučaj saznale nakon 22 dana. Tačnije nakon što se u gradu pročulo da se Gavrin momak “Simo jedne noći u njegovoj kući objesio i od toga umro”.¹⁵³ Nakon toga, sud je ne samo Gavru, nego i sve ukućane pozvao da daju izjavu šta se zaista dogodilo, dakle, i Dašu i djecu. Nemili događaj desio se krajem decembra, a vijest je u listu *Bosna* bio objavljen u januaru 1875. godine. Epilog ovog događaja objavljen je u drugom članku, u aprilu iste godine, i iz njega saznajemo da je vlast pokrenula istragu u vezi sa Siminom smrću, ali da “u ovoj istragi nije se našlo da je rečeni trgovac vinovnik smrti umrloga, ali je okrivljen time što je istoga sahranio nejavivši stvar sudu radi pregleda. I radi toga kažnjen je po propisu Carskog kaznenog zakona, zatvorom od dva mjeseca i jedanaest dana”.¹⁵⁴ Pored zatvorske, Gavro je bio dužan platiti i novčanu kaznu u iznosu od pet žutih međedija. Zatvorsku kaznu Gavro je odslužio cijelu, a u štampi je objavljeno da “pošto se je rečeno vrijeme zatvora navršilo čujemo da je u slobodu pušten”.¹⁵⁵ Iako novinski članak ne govori o tome, za ovaj čin bio je optužen i neki Jovo, nismo sigurni da

¹⁵² *Bosna*, br. 447, 6. i 18. januar 1875. 2.

¹⁵³ *Bosna*, br. 447, 6. i 18. januar 1875. 2.

¹⁵⁴ *Bosna*, br. 458, 24. mart i 5. april 1875. 1.

¹⁵⁵ Isto.

li je to Dašin brat ili neko drugi jer se prezime ne spominje, ali je on pušten nekoliko dana prije Gavre.¹⁵⁶ Gavro je proveo u zatvoru više od dva mjeseca, a vidimo iz sačuvane korespondencije da je njegovu trgovinu u to vrijeme vodio Spasoje Polić, njegov momak od povjerenja. Ono što je zaista neobično jeste da je cijela porodica zapravo učestvovala u ukopavanju jadnog momka u vlastitom dvorištu. Šta se zapravo desilo i zašto su to uradili, teško je utvrditi. Međutim, zataškavanje smrti od strane cijele porodice jednog od momaka koji je radio u njihovom dućanu i pomagao u kući, utjecalo je i na njihov ugled u društvu, koji je nakon ovog događaja bio znatno narušen.¹⁵⁷ Jedino dostupno pismo u fondu porodice koje ukazuje na ovaj događaj, datirano je od 23. marta 1975. godine. Pismo je potpisao spomenuti Spasoje, a dio koji govori o navedenom događaju glasi: “i evo fala svemilosnom Bogu dođemi radosni dan kao da se jako rodija na ovoj vjest dođe majstor Jefto donese dobar glas telegraf od tebe od 11. marta vidim da si se pustio blagodarim Boga kad i taj sretni čas dođe da Bog poživi Gospodara vječno i sve njegove upravitelje. Da ih Bog poživi hvala Bogu i Bogorodici kad si ti već u svoj poso stupio tvoju kuću i djecu obradovo. A od koga je da od Boga nađe Bog mu sudio a Bog svemilostivi i pravda pravda nikad zaginula nije i ja sam pak u Boga i pravdu uzdo se Boga molio više za te nego za mene ja sam kao osuđen kao brez (nečitko jedna riječ, op.a.) samo čovjek treba sve da zaboravi i posla gleda (...)”¹⁵⁸ Iz pisma se jasno vidi da je Spasoje krivio nekoga zbog ovog što se desilo njegovom gospodaru, ali nije naveo koga.¹⁵⁹ Možemo samo pretpostaviti da su bili ljuti na onoga ko je uopće upoznao širu javnost s tim da se Simo objesio i umro. Nažalost, građa iz ovog perioda djelimično je sačuvana, tako da nemamo podatke kako je ovaj događaj utjecao na Dašu. Međutim, da je cijela porodica bila sretna kada je Gavro izašao iz zatvora ukazuje podatak da je on naručio iz Pazardžika kutiju

¹⁵⁶ U pismu od Spasoja pisalo je: “ (...) i vidim da se nisi još bio pustio i Jovo kako puščen i otišo po teftar (...)”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 23.3.1875.

¹⁵⁷ Trgovačka kuća Gavre Jelića je tad već bila poslovno na velikom gubitku, a ovaj događaj je utjecao i na ugled koji su imali kod veletrgovaca, kako u Sarajevu, tako i širom Bosanskog vilajeta, ali i kod trgovaca izvan granica s kojima su poslovali. Opširnije vidi: Younis H. 2012. 210-211.

¹⁵⁸ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 23.3.1875.

¹⁵⁹ Vlasnike trgovačkih kuća njihovi zaposlenici su uglavnom oslovljavali sa “gospodar”.

rahatlokuma kako bi počastio svoje ukućane.¹⁶⁰

Nakon ovog događaja, Daša se više nije dopisivala sa suprugom, bez obzira gdje se nalazio i koliko dugo je ostajao, ali nemamo sačuvana ni pisma od njene rodbine. Naredni period koji je bio težak za Dašu možemo rekonstruirati tek indirektno, kroz dostupna rijetka poslovna, kao i Ačimova pisma, ali i u štampi.¹⁶¹ U narednom periodu, jedini događaj koji se može okarakterisati kao sretan za porodicu bilo je to što je veliki požar, koji je 1879. godine, opustošio skoro cijelu Sarajevsku čaršiju, njih poštedito. Njihova kuća je ostala “netaknuta”.¹⁶² U to vrijeme Dašin najstariji sin Ačim najvjerovatnije pod pritiskom finansijskih problema, ali i “narušene časti”, poslan je u Ljubljanu ne samo radi školovanja, nego i posla. Kako je to Daša podnijela ne možemo utvrditi, ali je i njemu pisala rijetko, na što ukazuju Ačimova pisma u kojima je molio i oca i majku da mu pišu češće.¹⁶³ Ačim je imao 14 godina kada je otišao u Ljubljanu na školovanje. Iako je tamo našao prijatelje teško mu je “padalo” što mu roditelji ne pišu. Stalno je pitao zašto su ljuti, majci je pisma počinjao sa “mila mati”, a ocu “dragi babo”.¹⁶⁴ Nije nam poznato da li je Daša urgirala da se Ačim vrati iz Ljubljane ili da mu Gavro češće piše, ali ukoliko i jeste to radila, onda je to bilo bez efekta, jer je ponekad Ačim molio i po nekoliko mjeseci da mu otac odgovori.¹⁶⁵ Gavro nije bio zadovoljan njegovim ponašanjem kada je trebao obaviti poslove i smatrao je da se ponaša “kao dijete”.¹⁶⁶ Na-

¹⁶⁰ ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9. Popis robe iz Pazardika 1875.

¹⁶¹ Od 1875. godine dostupna pisma su isključivo poslovna i odnose se uglavnom na probleme u trgovini, a nakon 1882., njihovu trgovačku kuću potpuno je preuzeo Petar Pešut. Opširnije vidi: Kreševljaković H. 1955. 114. bilješka 44.; Younis H. 2012. 96-97.

¹⁶² Da li im je dućan bio potpuno uništen nije nam poznato, ali je Dašin brat Jovo napisao da je: “(...) zdravlje najpreće”, dok je Dimitrijević iz Trsta napisao kako mu je drago “da je bar Gavro kuću spasio”. ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 1.9.1879. i 24.9.1879.

¹⁶³ Ačim je 14. januara 1879. napisao pismo u kojem ih je pitao zašto su ljuti na njega, pa mu nisu tri mjeseca ništa pisali, a na poledini pisma Gavro je napisao da su na ovo pismo odgovorili 7.2.1879. U jednom pismu iz 1878. Gavro mu je napisao da on treba voditi posebnu bilježnicu u kojoj će pisati “kada je dobio pismo od babe, a kada od mame”, ali i to da je on često na putu, pa mu ne stiže pisati. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 12.11.1878. i 14.1.1879.

¹⁶⁴ Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 24.5.1878., 27.12.1878. i 27.1.1879.

¹⁶⁵ Nažalost, nemamo niti jedno kompletno dostupno pismo koje je Daša napisala Ačimu.

¹⁶⁶ U jednom pismu je napisao: “Nego Bogu se moli i uči govorit za svaku stvar riječ piši kako

kon školovanja u Ljubljani, Ačim se nije vratio u Sarajevo roditeljima, nego je počeo trgovati zajedno s ocem u drugim gradovima po Bosni. Godine 1882., od kada imamo i posljednji podatak koji se odnosi na porodicu u njihovom fondu, vidimo da su njih dvojica bili u Derventi. Njihova trgovačka kuća već je bila potpuno propala i oni su bili prisiljeni poslove tražiti u drugim gradovima s ograničenim materijalnim mogućnostima. Iz navedenog pisma koje je datirano 14. decembra 1882. godine, a koje je napisala Anna, Daša je dopisala dvije rečenice na kraju pisma. Ona je zajedno s Annom poslala poljubce sinu, i obavijestila ga da su njemu i ocu u paket stavile i dvije kabanice “da im nebi bilo hladno”. U pismu je Daša dopisala: “Vrlo mi je neobično bez vas čuvajte se zime ostajem vas najljubaznije pozdravljajući i Ačima neka dobro sluša. Esam tvoja su Daša Gavre A. Elića”.¹⁶⁷

Nakon toga, nemamo podatke šta se dešavalo s Dašom niti njenom porodicom, sve do 1890. godine.¹⁶⁸ Te godine iz jednog novinskog članka saznajemo da je Daša bila u tako teškoj finansijskoj situaciji da je je bila primorana zbog dugova, prema Isaku A. Papi i Avramu J. Papi, prodati određeni dio imovine na dražbi. Kompletna imovina koja se sastojala od pet nepokretnih dobara procijenjena je na početnu cijenu od 8000 tor.¹⁶⁹ Kako je došlo do tako teške situacije i da li je zaista Dašina imovina prodana, teško je utvrditi. Međutim, ono što je zaista neobično jeste da je imovina koja je bila na dražbi bila na ime Daše Jelić. To bi podrazumijevalo da je Gavro već umro, te da je imovina prešla dijelom i na njeno ime. Ali Gavro je prema podacima Srpsko-Pravoslavne opštine, koja je i obavila sahranu umro 19. juna 1896. godine u 65 godini života,¹⁷⁰ a u rubrici “ko je ostao iza njega” navode se supruga Daša i

se zove pa je zapiši, pa opet vidi iz čegeta. Ti jesi ko onome u Trstu kad razbi činije a poče plakat klippan pa zar od njega vidio te tako i ti?”, a onda ga je savjetovao da sluša “gospodina direktora i gospoju da te pofale da si revnest (...)”. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 27.1.1879.

¹⁶⁷ Nakon toga je pozdrave dopisala i Anna. Vidi: ABiH, Fond Jelić, kutija br. IX-3-9, 14.12.1882.

¹⁶⁸ U aprilu 1889. godine, umro je Dašin djever Jefto Jelić, u novinama je objavljen članak u kojem je pored ostalog pisalo kako je on nekada bio ugledan i imućan trgovac, “(...) no donije je s raznih nedača posrnuo u radnji i gotovo sve svoje imanje izgubio”. Izgleda da su oba brata doživjela istu sudbinu. Vidi: *Sarajevski List*, 28/4/1889. 4.

¹⁶⁹ *Sarajevski List*, br.147, 10/12/1890. 4.

¹⁷⁰ Vidi napomenu br. 38.

djeca u Sarajevu. To bi moglo značiti da je imovina, koja nije prodana kada im je trgovina potpuno propala, prepisana na Dašino ime, što nije bilo uobičajeno. Također, u ulici u kojoj je navedeno da je Gavro umro i da mu je porodica ostala, na popisu iz 1910. godine nema niko od Jelića.¹⁷¹ Interesantan je i detalj koji je zapisan u Gavrinoj smrtovnici gdje su kao ožalošćeni upisani Daša i djeca “u Sarajevu”. Da li su time željeli u posljednoj oporuci reći da se Gavro nije pomirio s Ačimom koji nije živio u Sarajevu, te je time bio isključen i iz ožalošćenih, teško je utvrditi.

Ono što je zaista neobično jeste da nema podataka kada je umrla Daša Jelić. Naime, na popisu umrlih u Sarajevu Daše nema.¹⁷² Možemo samo pretpostaviti da je Daša nakon smrti supruga napustila Sarajevo i otišla kod sina Ačima, koji se nikada nije vratio u Sarajevo, te da je tamo najverovatnije i umrla. S obzirom da o tome u dostupnoj građi nema podataka, uskraćeni smo za detalje šta se dešavalo u onim godinama kada im je trgovina potpuno propala, imovina počela da se rasprodaje na dražbi i kada su problemi postali sastvani dio njihove svakodnevice.¹⁷³

Zaključak

Izvorna građa koja nam govori o životu žena u posljednim desetljećima osmanske uprave u Sarajevu dosta je oskudna i parcijalna. Podatke o njima pronalazimo uglavnom u putopisima, memoarima, štampi i arhivskim dokumentima, a ponajmanje je onih koje su žene same o sebi napisale. Dok su strani putopisi nastojali dati jednu opću sliku žene u Bosni, u hronologijama i štampi o njima imamo povremeno podatke u kojima se žena spominje tek ukoliko se desio neki za širu javnost “interesantan” događaj u kojem je uče-

¹⁷¹ Zahvaljujem se Fuadu Orhanoviću koji mi je provjerio podatke iz Popisa stanovnika Sarajeva 1910. godine, dok je popis bio u obradi.

¹⁷² U popisu umrlih u periodu 1844-1948. godine upisane su dvije Daše Tanasić, kako se ona prezivala djevojački. Međutim, niti jedna od njih nije bila Daša Jelić. Prva je umrla 13.8.1895. u 66. godini života. Ona nikako nije mogla biti Daša, supruga Gavre Jelića, jer je ona u to vrijeme još uvijek bila živa. Druga, Daša Tanasić, umrla je 16.8.1919. i nosila je to prezime kao udato, djevojački se prezivala Šešlija. Vidi: SPO, “Protokol umrlih”.

¹⁷³ Kao stanovnice Sarajeva 1897. godine spominju se u jednom članku Dašine kćerke Koka i Mara Jelić. Članak govori o dobrotvornoj zabavi u kojoj su svoj doprinos dale i njih dvije. Interesantno je da niti Koka koja je tada imala 35, niti Mara od 27 godina još uvijek nisu bile udate. Vidi: *Bosanska Vila*, 15/5/1897.

stvovala ili je umrla neka žena iz ugledne porodice.

Daša, supruga Gavre Jelića, je jedna od rijetkih žena iz ovog perioda koja je zahvaljujući određenim okolnostima ostavila nekoliko ličnih pisama. Njena pisma ukazuju na način razmišljanja o životu i realnosti u kojim je živjela jedna žena. Iako Dašina pisma govore uglavnom o njenom odnosu sa suprugom, ona indirektno govore i o nekim prioritetima koje su žene imale u tom periodu. O njenom životu saznajemo i iz indirektnih dokumenata koji nam, iako ne daju njen ugao viđenja života, jasno ukazuju kroz šta je sve ona prolazila. Nekada je njena šutnja o problemima, kojih je imala zaista mnogo, sasvim dovoljna da se vidi njen stav i mišljenje o njima. Iako Daša u pismima kako su godine prolazile mijenjala način na koji je iskazivala ljubav, brigu ili poštovanje za svog supruga, ona sasvim očito pokušava ukazati i na svoje želje i potrebe, i to sasvim jasno. Njena pisma su odraz i slika jednog vremena, života jedne žene, za koju možemo sa sigurnošću reći da je posljednje godine života provela skromno i uz mnoge probleme koje je imala, a koji 1856. godine, kada se udala i kada je došla u Sarajevo, za nju nisu bili ni u snu mogući. Daša se udala u bogatu i uglednu porodicu, i iako je to njoj kao mladoj djevojci koja je po prvi put došla u Sarajevo izgledalo idealno, ubrzo je shvatila da joj je život priredio nešto sasvim drugo. U braku je provela punih 40 godina, u toku kojih je preživjela smrt svoje šestero djece, potpunu poslovnu propast svog supruga i njegov odlazak u zatvor, morala je svjedočiti na sudu s malom djecom zbog smrti njihovog zaposlenika, a svoju imovinu je bila prisiljena prodati na dražbi. Također, preživljavala je stalne probleme između supruga i njenog najstarijeg preživjelog sina Aćima, kao i razdvojenost s njim. Život Daše Jelić u svim njenim sretnim i manje sretnim trenucima slika je života samo jedne žene u Sarajevu u drugoj polovini 19. stoljeća, života koji je ona dijelila sa svojom porodicom, ali ipak bila posebna i u svojoj svakodnevici jedinstvena.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a.) Neobjavljeni izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Zbirka: Generalni Austrijski konzulat Sarajevo (GAKS)
- Lični i porodični fondovi: Hadži-Risto Todorović – Hadžiristići Sarajevo
- Lični i porodični fondovi: Jelići Sarajevo

Bošnjački institut (BI), Sarajevo

- Zbirka: Fakture 19. i 20. stoljeće

Historijski arhiv Sarajevo (HASA)

- Porodični fond: Hadžišabanović
- Porodični fond: Krečo
- Porodični fond: Kumašin
- Porodični fond: Zildžić
- Porodični fond: Bakarević
- Porodični i lični fond: Despići – Sarajevo
- Porodični i lični fond: Hadžiristić – Sarajevo
- Porodični i lični fond: Jeftanovići- Sarajevo
- Uprava: Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH – Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini - Sarajevo 1910.

Nacionalna i Univerzitetska biblioteka BiH (NUB BiH), Sarajevo:

- Rukopisna zbirka: Rukopisi Makse Despića

Orijentalni institut (OISA), Sarajevo:

- Zbirka ANUBiH (ZANUBIH): Sidžil Mula Muhameda Mestvice

- Zbirka ANUBiH (ZANUBIH): Šikajet defteri

Srpsko-pravoslavna opština, Sarajevo:

- Protokol umrlih
- Protokol kršćenih
- Protokol rođenih
- Protokol vjenčanih
- Regeste kršćenih
- Zapisnik kršćenih

b. Objavljeni izvori:

- Mestvica Mula M. 1970. *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*. Sarajevo: Muzej grada.

c) Štampa:

- *Bosanska Vila*, Sarajevo
- *Bosanski Vjestnik*, Sarajevo
- *Bosna*, Sarajevo
- *Sarajevski List*, Sarajevo

d) Memoari, putopisi:

- Bašeskija Mula M. 1987. *Ljetopis 1746.-1804*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Evans A. 1973. *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Giljferding A. 1972. *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hadžihuseinović S. S. Muvekkit. 1999. *Povijest Bosne 2*. Sarajevo: El-Kalem.
- Hadžiselimović O. 1989. *Na vratima istoka, engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Renner H. 1900. *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*. Mitrovica: Naklada Hrvatske dionačarske tiskare (N.Dogan).
- Roskiewicz J. 1868. *Studien über Bosnien und die Hercegovine*. Leipzig und Wien: (prijevod se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo).

- Šamić M. 1981. *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836-1878*. Sarajevo: Veselin Masleša.

LITERATURA

Knjige:

- *Despića kuća*. 2009. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Kreševljaković H. 1991. *Izabrana djela III*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kušan V. 1934. *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*. Beograd: Štamparija Centralnog higijenskog zavoda.
- Marušić N. 2002. *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918*. Tuzla: Foto-savez Bosne i Hercegovine
- Skarić V. 1985. *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša.

a. Članci u časopisima i zbornicima radova:

- Bejtić A. 1966. "Ali-pašina mahala u Sarajevu". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina II, knjiga II*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva. 19-59.
- Čar-Drnda H. 2004. "Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo. 267-294.
- Čar-Drnda H. 2007. "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u Osman-skoj Bosni". *Znakovi vremena* 37. Sarajevo: Naučno istraživački institut "Ibn-Sina". 124-153.
- Filan K. 2007. "Women Founders of Pious Endowments in Ottoman Bosnia". *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*. London - NewYork: I. B. Tauris;Palgrave Macmillan. 99-126.
- Filan K. 2009. "Sarajevo u 18. stoljeću: svijet muškaraca i žena, Prema medžmui Mula Mustafe Bašeskije". *Godišnjak Preporoda godina IX*. Sarajevo: Bošnjaka zajednica kulture. 305-322.
- Hajdarević R. 1978. "Zaostavština iza Ahmed Munib ef. Glode, mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa". *Anali II-III*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 193- 224.
- Kreševljaković H. 1995. "Čizmedijski obrt i stara gradska obuća u BiH". *Radovi br. III. knj. 2*. Sarajevo: Naučno društvo NR BiH.
- Omanović-Veladžić A. "Sarajevske vakufname u Kadićevoj Hronici (1844-

- 1877)”. Prilozi za orijentalnu filologiju 58. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo. 179-205.
- Skarić V. 1976. “Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice”. *Građa ANUBiH XX, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 16*. Sarajevo: ANUBiH. 47-66.
 - Tepić I. 1974. “Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka”. *Godišnjak Društva istoričara (GDI) XX, 1972/73*. Sarajevo: Društvo istoričara BiH. 65-100.
 - Younis H. 2009. “Osvrt na fond trgovačke kuće Jelić u Arhivu BiH”. *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine I*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 149-154.
 - Younis H. 2014. “Odnos prema pitanju časti u Sarajevu u posljednjim decenijama osmanske uprave – ‘Molim vas, klečim u ruku i nogu vas ljubim, smilujte se pa oprostite mi pod vaše krilo i u vašu post samo mi čast sačuvajte...’ Almanah 57-58, Međunarodni naučni skup 100 godina od odlaska Osmanlija sa Balkana, knjiga I, Podgorica: Udruženje “Almanah” Podgorica. 207-224.

c) Članci u štampi

- Pertev. “Slike iz starog Sarajeva – Fata Zukanovice”. *Sarajevski list prilog 44*. Sarajevo. 1906. 7.

d) Neobjavljeni rukopisi

- Šehić Z. “Sarajevo u putopisnoj literaturi na njemačkom jeziku 1531-1995. (knjiga u rukopisu, zahvaljujem se prof.dr. Zijadu Šehiću na ustupljenom rukopisu).
- Younis H. 2012. *Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878. godine*. (rukopis doktorske disertacije). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Summary

THE POSITION OF WOMEN DURING THE LAST DECADES OF THE OTTOMAN RULE IN SARAJEVO – WITH SPECIAL REFERENCE TO THE LIFE OF DAŠA JELIĆ

Sources about life of women during the last decades of the Ottoman rule in Sarajevo are scanty and partial. The data about them are usually found in travelogues, memoirs, media and archival documents and least of them were records composed by women themselves. Whereas foreign travelogues tended to present a general image of a woman in Bosnia, in the chronologies and media there are occasional records which mention women only if an "interesting" event for the general public had happened in which a woman took part or if a woman from a prominent family died.

Daša, the wife of Gavro Jelić was one of the rare women from this period, who by the virtue of certain circumstances, left several personal letters. Her letters show the way of thinking about life and reality of a woman. Even though Daša's letters mainly speak about the relationship to her husband, they indirectly speak about certain priorities that women had during this period. We also learn about her life from indirect documents which, although not offering her views on life, clearly indicate what she was going through. Sometimes her silence about problems of which she had many was sufficient to distinguish her attitude and opinion about them. Even though over time Daša changed the way she expressed her love, concern or respect for her husband, she obviously attempted to stress her wishes and needs and that very clearly. Her letters are also the reflection and an image of a period, life of a woman for who we may certainly argue that she spent the last years of her life humbly with many problems that she, in 1856 when she got married and came to Sarajevo, could not even have dreamt of. Daša was married off into a rich and esteemed family and even though it seemed ideal to her as a young girl who came for the first time to Sarajevo, she soon understood that life had prepared something different for her. She spent 40 years in a marriage, survived the death of her six children, the total business fiasco of her husband, his imprisonment, she had to stand as a witness in court with young children because of the death of their employee, she was forced to sell her property at an auction and she was constantly exposed to problems between her husband and her eldest

son Ačim as well as the fact that she was separated from him. The life of Daša Jelić in all its happy and less happy moments is a picture of life of only one woman in Sarajevo in the second half of the 19th century; the life she shared with her family, but she was special and unique in her daily routine.

Key words: Ottoman Empire, 19th century, woman, Daša Jelić, life, daily life

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s "a", drugo s "b" itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. //
Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina*. Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

Npr.: Razgovor s Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. (u arhivi autora).

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO "Rad".

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. "Tema emisije". Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. "Naslov članka". *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. "Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 13., Sarajevo 2014.

UNIVERZITET U SARAJEVU
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

prof. dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

UDK:

IGOR MIŠKOVIĆ, prof.

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Za štampariju:

ŠEHZIJA BULJINA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA